

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 155 | 2018/1

Inhoud

JG. 155 – 2018 | 1

ARTIKELS

Leen BERVOETS

*De inwoners van Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw:
een prosopografische studie* 3

Stan PANNIER

*Burgerlijke hospitalen binnen de ziekenzorg van het Spaanse leger.
Het Sint-Janshospitaal van Brugge, 1621-1713* 41

Marc CONSTANDT

Maurice Otlet: een miskend medestichter van Westende-Bad? 83

Daniël De CLERCK

Wie is dat mysterieuze 'Kinsoen-meisje' in de Brugge collectie? 109

Marjoleine DELVA

*De sluipwegen van de roem. James Ensors strijd naar erkenning
en succes ten tijde van 'Les XX' (1883-1893)* 137

Jos MONBALLYU

*De strafrechtelijke vervolging van het activisme in West-Vlaanderen
(1918-1921)* 173

BOEKBESPREKINGEN

August Reichensberger en Jean-Baptist Bethune (Lori van Biervliet) 215

KRONIEK 219

MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2016-2017 233

AUTEURS 236

De inwoners van Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw: een prosopografische studie¹

2 maart 1127, graaf Karel de Goede wordt vermoord in de Sint-Donaaskerk te Brugge. Eén van zijn klerken, Galbert, schrijft het relaas van deze moord, doorspekt met zijn eigen emoties en het goddelijke heilsplan dat hij hierin denkt waar te nemen. Zonder het te beseffen zorgt Galbert op die manier voor een unieke inkijk in het twaalfde-eeuwse Brugge, een stad die op het punt staat zich op allerlei vlakken te ontwikkelen tot een grote speler in middeleeuws Vlaanderen.²

1 oktober 1280, een groep schepenen grijpt de macht in Brugge en luidt hiermee het begin van de Moerlemaye in, een opstand die Bruggelingen van verschillende sociale lagen verenigt, elk met hun eigen doel. De verschillende oorkonden die de graaf in de daaropvolgende maanden uitvaardigt en de lijst die hij opstelt met Bruggelingen die borg zullen staan voor het bewaren van de vrede werpen licht op de organisatie van de maatschappij van deze belangrijke handelsmetropool.³

- 1 Dit artikel vloeit voort uit een masterscriptie: L. BERVOETS, *Een wereld in verandering: de sociale structuur van de stedelijke maatschappij te Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw. Een prosopografische studie van de Bruggelingen tot 1280* (Masterscriptie Universiteit Gent 2015). De prosopografische populatie die in het kader van deze masterscriptie is opgesteld is in de vorm van een Access database beschikbaar op de website van het Genootschap van Geschiedenis te Brugge: [http://www.genootschapvoorgeschiedenis.be/nl/Bijdragen en Documenten](http://www.genootschapvoorgeschiedenis.be/nl/Bijdragen%20en%20Documenten). De databank is eveneens in de vorm van een Excel bestand terug te vinden. Omdat het gebruik van de lijst in Excel zichzelf uitwijst, wordt in dit artikel enkel besproken hoe de Access database in elkaar zit en hoe ze gebruikt kan worden.
- 2 Een vertaling en analyse van het dagboek van Galbert: G. BRUGENSIS & J. RIDER, *The Murder, Betrayal, and Slaughter of the Glorious Charles, Count of Flanders*, New Haven, 2013; G. BRUGENSIS & J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good, count of Flanders by Galbert of Bruges*, New York, 1967. Een uitgave van de oorspronkelijke tekst: G. BRUGENSIS & J. RIDER, *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1995.
- 3 Zowel een bespreking van de Moerlemaye als een uitgave van de voornaamste bronnen die gerelateerd zijn aan deze opstand vinden we bij C. WYFFELS, 'Nieuwe gegevens betreffende een XIIIe eeuwse 'democratische' opstand: de Brugse 'Moerlemaye' (1280-1281)', in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, 132 (1966), p. 37-142.

1127 en 1280 vormen twee ankerpunten die een schat aan informatie leveren over het middeleeuwse Brugge. Ze worden gescheiden door anderhalve eeuw van transitie en verandering. De twaalfde en dertiende eeuw in Vlaanderen worden gekenmerkt door een enorme economische groei, een expansie van de stedelijke bevolking, de opkomst van nieuwe sociale groepen, een verschuiving in politieke macht, ...⁴ Het Brugge van 1280 staat met andere woorden mijlenver af van diezelfde stad in 1127. Tussen deze twee momenten gaapt een leegte die slechts fragmentarisch gevuld wordt met schaarse overblijfselen van geschreven documenten. Wie waren de Bruggelingen die deze anderhalve eeuw van transitie gestuwd hebben? Als we deze vraag willen beantwoorden, moeten we trachten de fragmentarische overblijfselen samen te puzzelen tot een groter geheel. De studies van Hilderson en Van den Auweele geven hier toe een belangrijke aanzet.⁵ De focus van hun onderzoek ligt echter bijna uitsluitend op de politieke elite, het zogenaamde patriciaat. Verder geven deze twee studies lijsten van schepenen weer die ons niet veel meer vertellen dan de naam van deze personen. Het hier gepresenteerde onderzoek is vernieuwend en aanvullend in die zin dat het tracht alle inwoners van Brugge te bestuderen en niet enkel focust op de politieke elite. Uiteraard komt de bovenste laag van de samenleving vaker naar voor in de bronnen dan de lagere klassen, zeker voor het einde van de dertiende eeuw. Toch duiken er hier en daar interessante figuren op met een eenvoudiger achtergrond die de sociale dynamiek in het dertiende-eeuwse Brugge in een interessant licht plaatsen. Om deze sociale dynamiek onder de loep te nemen heb ik een database aangelegd met Bruggelingen die terug te vinden zijn in bronnen uit de twaalfde en dertiende eeuw. De

- 4 Zie o.a. J. DUMOLYN, 'Economic development, social space and political power in Bruges, c. 1127-1302', in: H. SKODA (red.), *Contact and exchange in later medieval Europe: essays in honour of Malcolm Vale*, Woodbridge, 2012, p. 34-35; A. DERVILLE, *Les villes de Flandre et d'Artois (900-1500)*, Parijs, 2002, p. 76; A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990; B.M.S. CAMPBELL, *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*, Cambridge, 2016; J.C. RUSSELL, 'Population in Europe 500-1500', in: C.M. CIPOLLA (red.), *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*, Glasgow, 1978.
- 5 K. HILDERSON, *Schepenbank en patriciaat te Brugge voor 1302*, 1955 (Licentiaatsverhandeling RUG) en D. VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling*, Leuven, 1977.

database, een zogenaamde prosopografie, geeft per individu alle informatie weer die gereconstrueerd kon worden met betrekking tot bezit, sociale status, beroep en familiale relaties.⁶ Dit artikel heeft tot doel de database voor te stellen als waardevol werkinstrument voor de studie van de Brugse maatschappij in de twaalfde en dertiende eeuw.

METHODOLOGIE: EEN PROSOPOGRAFISCHE STUDIE WAT IS EEN PROSOPOGRAFIE?

Een definitie van ‘prosopografie’ is niet zo eenvoudig te formuleren. Haar voorkomen hangt af van de manier waarop de prosopografie opgesteld wordt en vooral van de historische vragen die ze tracht te beantwoorden. Algemeen kunnen we stellen dat een prosopografie een instrument is om personen als een groep te bestuderen.⁷ Ze verzamelt gegevens over een welomschreven en duidelijk afgebakende populatie van individuen, die tot eenzelfde groep behoren, bijv. op basis van beroep, afkomst, rijkdom, ... Kan een prosopografie dan gelijkgesteld worden aan een collectieve biografie? De meningen hierover zijn verdeeld. Volgens De Ridder-Symoens is een prosopografie een collectieve biografie waarin gemeenschappelijke kenmerken van een groep individuen beschreven worden.⁸ De term ‘collectieve biografie’ is echter misleidend. De focus van een prosopografie ligt namelijk niet op het individu, in tegenstelling tot wat het woord ‘biografie’ aangeeft, maar net op de gemeenschappelijke kenmerken.⁹ Zoals ‘A short manual to the art of prosopography’ het stelt: *Prosopography is not interested in the unique, but in the average, the general and the*

6 De inhoud van dit artikel handelt over het methodologische aspect van de database die ik geconstrueerd heb in het kader van mijn eerder aangehaalde master-scriptie: BERVOETS, *Een wereld in verandering*. Hierin zijn de conclusies terug te vinden die ik op basis van de database geformuleerd heb omtrent de sociale dynamiek in Brugge in de dertiende eeuw. Deze resultaten zullen eveneens elders gepubliceerd worden.

7 K.S.B. KEATS-ROHAN, ‘Prosopography and computing: a marriage made in heaven?’, in: *History and computing*, 12 (2000), p. 2.

8 H. DE RIDDER-SYMOENS, ‘Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?’, in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 45 (1991), p. 96.

9 KEATS-ROHAN, ‘Prosopography and computing’, p. 2.

'commonness' in the life histories of more or less large numbers of individuals.¹⁰ Mijns inziens kan een prospografie echter ook dienen om net de afwijkende en unieke gevallen uit een grote populatie te lichten en deze te bestuderen of te gebruiken om de algemeenheden in een ander daglicht te stellen. Dit meningsverschil onder historici neemt niet weg dat een prospografie en een biografie een perfecte combinatie vormen.¹¹ Individuen die reeds in een prosopografie gebed zitten, zijn gekaderd binnen een ruime context en vormen op die manier ideale studieobjecten voor een biografie.

De vraag of een prospografie al of niet vereenzelvigd kan worden met een collectieve biografie heeft invloed op de manier waarop historici een prospografie aanwenden en vormgeven. Enerzijds kan ze beschouwd worden als een pure gegevensverzameling.¹² Men tracht in dat geval per persoon zoveel mogelijk informatie bijeen te brengen, ongeacht de soort gegevens die voor de andere figuren uit de beoogde doelgroep voorhanden zijn. Deze methode is in het verleden door Stone minachtend afgeschilderd als een soort van postzegelverzameling die in feite nergens toe bijdraagt.¹³ De Ridder-Symoens brengt hier tegenin dat een prospografie niet zo simplistisch is.¹⁴ De zoektocht naar gegevens is een complexe aangelegenheid omwille van de vraagstelling die men vooropstelt en de criteria van de op voorhand gedefinieerde populatie. Binnen deze eerste visie kan de prospografie gelijkgesteld worden aan een collectieve biografie en op zich het resultaat van het onderzoek vormen.¹⁵ Anderzijds kan een prospografie

10 K. VERBOVEN, M. CARLIER & J. DUMOLYN, 'A short manual to the art of prosopography', in: K.S.B. KEATS-ROHAN, *Prosopography approaches and applications: a handbook*, Oxford, 2007, p. 37. Deze 'short manual' bespreekt uitvoerig de voordelen en valkuilen van een prospografie en biedt een duidelijke handleiding voor het uitvoeren van een prosopografisch onderzoek.

11 M. BOONE, 'Biografie en prospografie, een tegenstelling? Een stand van zaken in het biografisch onderzoek over Pieter Lanchals (ca. 1430/1440-1488): een Bruggeeling in dienst van de Bourgondische staat', in: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 7 (1993), p. 8.

12 J. DE JONG, 'Prospografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 111 (1996), p. 201-202. Volgens De Jong kent deze visie haar ontstaan bij de negentiende-eeuwse Duitse geschiedschrijving.

13 L. STONE, *The Past and the Present Revisited*, Londen, 1981, p. 48.

14 DE RIDDER-SYMOENS, 'Prospografie en middeleeuwse geschiedenis', p. 97.

15 KEATS-ROHAN, 'Prosopography and computing', p. 4.

zich volledig focussen op bepaalde gemeenschappelijke kenmerken van de vooraf afgebakende populatie en personen opnemen in functie van deze kenmerken. Dit sluit veel minder aan bij het idee van een collectieve biografie. Het individu is hierin immers niet van belang, enkel de gemene deler met de rest van de populatie. Het voordeel hiervan is dat de verzamelde informatie specifiek aansluit bij de vooropgestelde vraagstelling en daardoor ook overzichtelijker is. Een nadeel is dan weer dat een groot deel van de context achterwege blijft.¹⁶

Een prosopografie is een geschikte manier om sociale dynamiek te bestuderen. Deze benaderingswijze laat ons namelijk toe een 'spectrum-analyse' te doen.¹⁷ Dit wil zeggen dat er tegelijkertijd verschillende aspecten van een populatie bekeken en vergeleken kunnen worden. Hoe uitgebreider de gegevens en het bronnencorpus waarop de prosopografie gebaseerd is, hoe diepgaander en accurater de analyse kan gebeuren. Voor de middeleeuwen komen daarom voornamelijk de elites in aanmerking voor een prosopografische studie.¹⁸ Een prosopografie vormt echter eveneens de ideale manier om fragmentaire gegevens samen te brengen tot een groter geheel dat daardoor tastbaarder wordt. Binnen dit groter geheel krijgen ze meer betekenis dan wanneer ze op zichzelf zouden worden bestudeerd. Op deze manier kan een prosopografie een oplossing bieden voor het bestuderen van schaars gedocumenteerde perioden en sociale groepen.¹⁹ Het gebruiken van een prosopografie om bronnenaarme periodes te bestuderen is echter niet zonder gevaar. De methode geeft namelijk een vals gevoel van objectiviteit, omdat men bezig is met kwantitatieve gegevens en statistische analyse. Een prosopografie is echter allesbehalve objectief. Het samenbrengen van de gegevens en de interpretaties van de resultaten zijn nog steeds arbitrair en subjectief en kunnen ook fout zijn.²⁰

16 Het verschil in deze twee benaderingswijzen van een prosopografie vindt men o.a. bij de definities die geformuleerd worden in: VERBOVEN, CARLIER & DUMOLYN, 'A short manual', p. 39.

17 VERBOVEN, CARLIER & DUMOLYN, 'A short manual', p. 45.

18 DE RIDDER-SYMOENS, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis', p. 105.

19 IDEM, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis', p. 105.

20 STONE, *The Past*, p. 60.

Daarnaast is het opstellen van een prosopografie enorm arbeidsintensief, waardoor de meeste prosopografieën niet compleet zijn.

*EEN PROSOPOGRAFIE VAN DE BRUGGELINGEN UIT DE TWAALFDE
EN DERTIENDE EEUW*

De in dit artikel voorgestelde prosopografie sluit eerder aan bij de prosopografie als een collectieve biografie dan bij een strikte prosopografie vanuit enkele gemeenschappelijke kenmerken. De beoogde populatie betreft namelijk een zo volledig mogelijke lijst van inwoners van Brugge uit de bronnen tot 1280-1282. Hun woonplaats is de enige gemene deler van de individuen in de populatie, wat op zich geen specifiek gemeenschappelijk kenmerk is. Dit, in combinatie met een ruime vraagstelling, het bestuderen van de sociale dynamiek in Brugge, maakt dat een zo breed mogelijke gegevensverzameling per individu de beste manier vormde om de vereiste informatie te bekomen.

De cesuur op de periode 1280-1282 is niet willekeurig gekozen. Ten eerste is deze keuze beïnvloed door motieven van historische aard. Het laatste kwart van de dertiende eeuw is een onrustige periode in Brugge en bij uitbreiding in heel middeleeuws Vlaanderen. In de jaren zeventig van de dertiende eeuw ontstonden er grote spanningen tussen de Vlaamse gravin en de Engelse koning, wat de handel in Brugge niet ten goede kwam.²¹ Vreemde kooplieden klaagden over de hoge tolleren die zij in Brugge moesten betalen en dreigden Vlaanderen te verlaten. Om hen toch in Vlaanderen te houden verlegde graaf Gwijde van Dampierre de stapel van Brugge naar Aardenburg in 1280.²² Dit viel niet in goede aarde bij de houders van de tolleren, de economische elite van Brugge. Ondertussen was er ongenoegen bij het zogenaamde 'gemeen' over de corruptie van het stadsbestuur. Zij formuleerden een klacht aan de graaf met de

21 Voor meer achtergrondinformatie over het Vlaams-Engelse conflict zie o.a. H. BERBEN, *Une guerre économique au moyen âge, l'embargo sur l'exportation des laines anglaises (1270-1274)*, in: *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, p. 1-17; C. WYFFELS, 'De Vlaamse handel op Engeland voor het Engels-Vlaamse konflikt van 1270-1274', in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 18 (1963), p. 205-213.

22 WYFFELS, 'De Vlaamse handel', p. 58.

eis tot het afzetten van bepaalde schepenen en tot controle van de stadsfinanciën.²³ In datzelfde jaar brandde het belfort van Brugge af. De stedelijke privileges gingen in rook op en de graaf reageerde niet op het herhaalde verzoek van het stadsbestuur om deze te vernieuwen.²⁴ Deze gebeurtenissen zorgden voor wrevel bij verschillende sociale lagen van de Brugse bevolking en het kwam tot een opstand, de Moerlemaye geheten. Men is het in de historiografie niet eens over welke groepen er precies tegenover elkaar stonden tijdens de Moerlemaye. Oudere visies zoals die van Pirenne en Van Werveke zien in de opstand, en in andere opstanden in de late dertiende en vroege veertiende eeuw, een soort van marxistische klassenstrijd van het onderdrukte gemeen tegenover het oligarchische patriciaat.²⁵ Wyffels daarentegen beschouwt de elite als de drijvende kracht achter de opstand die het ongenoegen van het gemeen aangreep als een middel om haar eigen doelstellingen te verwezenlijken. Daarmee neemt hij elke vorm van *agency* van het gemeen weg en reduceert hij hen tot een instrument van de elite. Een recentere studie van Bardoel bevestigt deze visie.²⁶ Andere studies van o.a. Boogaert, Dumolyn en Haemers nuanceren deze twee pistes. Zij kennen het gemeen een actieve rol toe, maar verliezen tegelijkertijd de rol van de elite niet uit het oog.²⁷ Deze visie ligt meer in de lijn van de aanname van o.a. Heers, dat men bij conflicten moet denken in termen van wisselende facties die verticaal, dus over de sociale banden heen, gevormd worden.²⁸

23 Een uitgave van deze klacht is terug te vinden bij: WYFFELS, 'Nieuwe gegevens', p. 105.

24 IDEM, 'Nieuwe gegevens', p. 60-62.

25 J. BRAEKEVELT e.a., 'The politics of factional conflict in late medieval Flanders', in: *Historical Research*, 85 (2012), p. 13-14.

26 WYFFELS, 'Nieuwe gegevens'; A.A. BARDOEL, 'The urban uprising at Bruges, 1280-1281. Some new findings about the rebels and the partisans', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 72 (1994), p. 761-791.

27 T.A. BOOGAART, 'Reflections on the Moerlemaye: revolt and reform in late medieval Bruges', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 79 (2001), p. 1133-1158; J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Reclaiming the common sphere of the city: the revival of the Bruges commune at the end of the thirteenth century', in: J.P. GENET (red.), *La légitimité implicite au Moyen Âge*, Rome, 201, p. 161-188.

28 J. HEERS, *Parties and Political Life in the Medieval West*, Amsterdam, 1977; BRAEKEVELT, e.a., 'The politics of factional conflict', p. 13-14. Dhondt schrijft factievorming toe aan het bestaan van solidariteiten in de stad die op basis van verschillende (familiale, religieuze, communale, ...) motieven gevormd werden: J. DHONDT, 'Les "solidarités" medievales. Une société en transition: la Flandre en 1127-1128', in: *Annales. Economie, Sociétés, Civilisations*, 12 (1957), p. 541, 543-544.

Uiteindelijk kon de graaf de opstand neerslaan. Hij legde de stad een torenhoge boete op en benoemde de mensen uit de politieke elite die hem trouw waren gebleven tot schepenen - veelal net de schepenen die beschuldigd werden van corruptie. De leden van de politieke elite die zich tegen hem hadden gekeerd werden voor goed uitgesloten van het stadsbestuur. De graaf gaf geen gehoor aan de klacht van het gemeen en de financiële lasten voor de lagere sociale klassen werden enkel groter.²⁹ Ondanks het feit dat de Moerlemaye niet het gewenste effect had voor verschillende belanghebbenden in het conflict vormt de periode 1280-1282 wel een belangrijke breuk in de sociale verhoudingen die Brugge kenmerkten. Binnen het zogenaamde stadspatriciaat had zich een soort van regimewissel voorgedaan. De families die in de loop van de dertiende eeuw het stadsbestuur domineerden bleven niet allemaal aan de macht. Daarnaast groeide het ongenoegen onder het gemeen, wat mee de opstanden in de periode 1297-1305 zou vormgeven, hoewel toen de verdeling van de facties in Brugge helemaal anders lag. De Moerlemaye schijnt dus een omslagpunt te zijn geweest in de sociale dynamiek binnen Brugge en daarmee vanuit historisch oogpunt een ideale limiet voor deze prosopografie.

Ten tweede zijn er praktische motieven voor de keuze van deze tijdslijm. Zoals reeds aangehaald, brandde in 1280 het belfort van Brugge af. Dit gebouw herbergde onder meer het archief van de stad. Dit wil zeggen dat veel documenten voorgoed verloren zijn gegaan en de periode vóór 1280 slechts schaars gedocumenteerd is. Hierdoor was het mogelijk om binnen een relatief kort tijdsbestek alle overgebleven documenten te bekijken en hieruit de Bruggelingen te filteren. Bovendien is, zoals reeds aangehaald, een prosopografie een uitstekende manier om een bronnenarme periode te benaderen. Brugge heeft echter de meest uitgebreide stadsrekeningen van Vlaanderen voor het einde van de dertiende eeuw.³⁰ Een stadsrekening bevat een schat aan informatie over het reilen en

29 J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 66.

30 De stadsrekeningen zijn uitgegeven door Wyffels: C. WYFFELS, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, Brussel, 1965-1997 (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische kronieken en van onuitgegeven documenten betreffende de geschiedenis van België, 62).

zeilen van een stad. Daarom heb ik ervoor gekozen de informatie uit de oudst overgeleverde stadsrekening van Brugge, van 1281-1282, eveneens op te nemen in de prosopografie, samen met de gegevens uit de oorkonden die de graaf uitvaardigde in 1281 met betrekking tot de Moerlemaye. Vandaar de tweevoudige eindperiode 1280-1282.

HET BRONNENCORPUS

Bruggelingen uit de twaalfde en dertiende eeuw kunnen in principe in documenten over heel Europa voorkomen. Om deze geografische ruimte te beperken tot een haalbaar onderzoeksgebied heb ik voornamelijk de waarschijnlijkheid van het voorkomen van Bruggelingen in acht genomen. Men kan namelijk met zekerheid stellen dat in bepaalde bronnen de kans op het aantreffen van inwoners van Brugge vele malen groter is dan in andere. Via deze gedachtegang ben ik tot een afgebakend bronnencorpus gekomen. De meeste aandacht heb ik geschonken aan de bronnen die afkomstig zijn uit Brugge zelf. Hiermee bedoel ik oorkonden uitgevaardigd in naam van het stadsbestuur of door andere instellingen die in Brugge gevestigd waren. Deze ‘andere instellingen’ zijn kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen, waarvan er over het algemeen een acceptabele hoeveelheid documenten is overgeleverd. Door middel van een combinatie van uitgegeven en onuitgegeven bronnen heb ik getracht van deze Brugse instellingen alle bronnen te bekijken die overgeleverd zijn tot 1280.³¹ Wat opviel bij het bestuderen van de oorkonden van deze instellingen is dat veel van de schenkingen aan en transacties met deze instellingen ge-

31 Wat de onuitgegeven bronnen betreft heb ik de volgende verzamelingen in verschillende Brugse archieven bekeken: BRUGGE, *Rijksarchief*: de verzameling Découvertes, 1100-1828; de verzameling Oorkonden met blauw nummer, 1065-1812, waartoe behoren de oorkonden van de deken van de christenheid, Sint-Walburgakerk, Sint-Maartensbroederschap, Sint-Andriesabdij, Eekhoutabdij en Sint-Obrechtsbegijnhof; de oorkonden van de O.-L.-Vrouwekerk, 1091-1795; het oud-archief Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekerk, 1091-1816; BRUGGE, *OCMW-archief*: de oorkonden van het Sint-Janshospitaal, 1188-1696. De rekeningen van het Sint-Janshospitaal, 1277-1295. De oorkonden van de Maria-Magdalena-leprozerij, 1230-1845; de oorkonden van het Begijnhof De Wijngaard, 1185-1761; de oorkonden van het O.-L.-Vrouw-Ter-Potteriehospitaal, 1244-1780; BRUGGE, *Bisschoppelijk archief*: De oorkonden van Sint-Salvators, 1230-1800; de oorkonden van het Begijnhof De Wijngaard, 1245-1800; De oorkonden van de Rijke Claren-Urbanisten, 1255-1800.

beurden door niet-Bruggelingen. Omgekeerd kunnen we dus ook verwachten dat er Bruggelingen terug te vinden zijn in oorkonden van instellingen buiten Brugge. De keuze om de voornaamste focus op bronnen uit Brugge zelf te leggen betekent dus dat de propografische populatie nog sterk uitgebreid zou kunnen worden en dat er meer informatie voorhanden is per persoon dan de propografie op dit moment weergeeft.

Om de lacunes enigszins te beperken heb ik het corpus aangevuld met bronnen en bronnenverzamelingen waarvan ik op voorhand kon vermoeden er een relatief groot aantal Bruggelingen in aan te treffen. Door de interactie tussen de Vlaamse graaf en de machtige steden in Vlaanderen zijn de grafelijke documenten interessant om uit te pluizen. Ten eerste gaat het hier over de oorkonden van de graven van Vlaanderen.³² Men treft in deze oorkonden voornamelijk de stedelijke bevolking in haar geheel aan. Af en toe echter zijn individuele Bruggelingen betrokken in transacties met de Vlaamse graaf. Ten tweede zijn ook de grafelijke rekeningen interessant, omdat hierin eveneens Bruggelingen of mogelijke inwoners van Brugge worden vermeld.³³

Daarnaast was het doorzoeken van de Engelse *Calendar of Patent Rolls* en *Close Rolls* de moeite waard. De *Calendar of Patent Rolls* vormt een verzameling van documenten uitgegeven door de Engelse Koninklijke Raad die zaken van publiek belang behandelen. Vlaamse kooplieden zijn steeds frequent aanwezig geweest

- 32 Uitgaven van deze oorkonden vindt men o.a. bij: T. DE HEMPTINNE & A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191)*, Brussel, 1988. J. DE SAINT-GENOIS, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre, avant l'avènement des princes de la Maison de Bourgogne, ... précédé d'une notice historique sur l'ancienne trésorerie des chartes de Rupelmonde ...*, Gent, 1843-1846. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*. II *Uitgaven*, Brussel, 1964. C. WYFFELS, *Inventaris van de oorkonden der Graven van Vlaanderen. Chronologisch gerangschikt supplement (Rijksarchieft te Gent)*, Gent, 1957.
- 33 Werken die ik in deze context geconsulteerd heb zijn: J. BUNTINX, *Het memoriaal van Jehan Makiel, klerk en ontvanger van Gwijde van Dampierre (1270-1275)*, Brussel, 1944; M. GYSSELING & A. VERHULST, *Le compte général de 1187, connu sous le nom de "Gros Brief", et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel, 1962; E. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11.-1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie: bijdrage tot de geschiedenis van het grafelijk bestuur en van de Cistercienser Orde in het dertiende eeuwse Vlaanderen, Brugge, 1942*; E. STRUBBE, *Het fragment van een grafelijke rekening van Vlaanderen uit 1140*, Brussel, 1950.

in Engeland omwille van de wolhandel. Brugge was gedurende de middeleeuwen voornamelijk op handel gericht. Om handel te drijven met Engeland hadden Vlaamse handelaars een licentie nodig, waarvan de toekenning werd vastgelegd in de *Calendar of Patent Rolls*.³⁴ De aanwezigheid van Bruggelingen in Engelse documenten is daarom geen vreemd gegeven. De *Close Rolls* zijn een verzameling van documenten van de koninklijke kanselarij die gesloten werden verstuurd. Vaak bevatten ze informatie die niet zomaar openbaar gemaakt mocht worden. Ook hier treft men Bruggelingen aan, in de meeste gevallen betrokken bij een rechtszaak.³⁵

Over de regionale handel in de dertiende eeuw zijn we onder andere geïnformeerd via de foorbrieven van Ieper.³⁶ Foorbrieven zijn overeenkomsten tussen twee kooplieden, al dan niet met bemiddeling van schepenen, waarin wordt vastgelegd wanneer en hoe een betaling zal verlopen. De brieven werden opgesteld als chirografen: in tweevoud en vervolgens op een unieke manier van elkaar gescheiden met een tekst op de scheiding. Deze kenmerken fungeerden als waarmerk om de authenticiteit van het document te bewijzen. De foorbrieven van Ieper werpen een blik op de regionale handel in Vlaanderen, een handel waarin ook veel Brugse kooplieden betrokken waren.

Tot slot is er een belangrijke bron uit het begin van de dertiende eeuw overgeleverd waarvan de gegevens niet mochten ontbreken in de prosopografie: de gijzelaarslijst die de koning van Frankrijk

34 Een voorbeeld van het toekennen van handelslicenties aan Bruggelingen vindt men terug op 2 mei 1235 in de *Calendar of Patent Rolls* onder Henry III: *Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Henry III. A.D. 1232-1247*, Londen, 1906, p. 102.

35 De *Close Rolls* zijn online consulteerbaar: <http://www.medievalgenealogy.org.uk/sources/rolls.shtml>.

36 De foorbrieven van Ieper zijn niet in origineel overgeleverd (het archief werd tijdens de Eerste Wereldoorlog met de grond gelijk gemaakt). Gelukkig is de inhoud van deze foorbrieven bewaard gebleven dankzij het werk van Des Marez. Een aantal van de foorbrieven zijn in hun geheel uitgegeven: G. DES MAREZ, *Lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle*, Brussel, 1900. Van deze foorbrieven en van de andere is de informatie die ze bevatten uitgegeven in de vorm van lijsten: G. DES MAREZ & C. WYFFELS, *Analyses de reconnaissances de dettes passées devant les échevins d'Ypres (1249-1291)*, Brussel, 1991.

opstelde in 1213.³⁷ Vlaanderen vormde omwille van haar economisch sterke positie altijd het strijdtoneel van zowel de koningen van Engeland als van Frankrijk. Met het beleid van graaf Boudewijn IX op het einde van de twaalfde eeuw, voer Vlaanderen een pro-Engelse koers, wat uiteraard een doorn in het oog was van de eigenlijke leenheer van de Vlaamse graaf: de koning van Frankrijk. In het begin van de dertiende eeuw verdween Boudewijn IX op mysterieuze wijze tijdens een kruistocht en zijn minderjarige dochter, Johanna, werd de nieuwe gravin van Vlaanderen. De Franse koning, Filips Augustus, greep dit moment van zwakte aan om zijn macht te herstellen en zijn invloed te verstevigen in Vlaanderen.³⁸ De Vlaamse steden kwamen daarop in opstand tegen de Franse koning. Dit leidde tot een Frans-Engelse oorlog die voornamelijk in Vlaanderen werd uitgevochten. Om de Vlaamse steden in deze oorlog tot neutraliteit te dwingen eiste Filips Augustus een aantal gijzelaars uit de belangrijkste steden, waaronder 40 uit Brugge.³⁹ De meeste namen in de prosopografie uit de eerste decennia van de dertiende eeuw komen dan ook uit dit document.

Zoals reeds vermeld, is er voor de periode na 1280 informatie gehaald uit de stadsrekening van 1281-1282 en de documenten die zijn uitgevaardigd met betrekking tot de Moerlemaye. Iets meer dan de helft van de informatie in de prosopografie is afkomstig uit de stadsrekening en de lijst met Bruggelingen die borg stonden voor de vrede. Wanneer we analyses uitvoeren aan de hand van de prosopografie, moeten we goed beseffen dat het overwicht van de informatie overduidelijk bij de periode 1280-1282 ligt. In minder extreme mate stijgt de hoeveelheid informatie naarmate de dertiende eeuw vordert. De evolutie van de beschikbare informatie per jaar wordt weergegeven in onderstaande grafiek. De stijging van de hoeveelheid informatie naar het jaar 1280 toe heeft te maken met de algemene stijging van het aantal overgeleverde bronnen en de laïcisering van klerken.⁴⁰

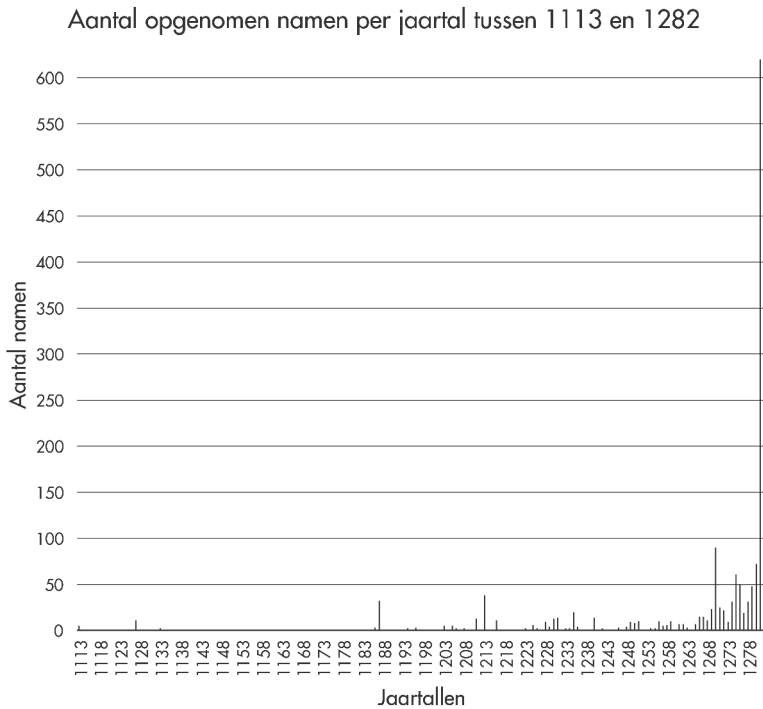
37 Voor een uitgave van deze gijzelaarslijst, zie: G. DEPT, *Les influences anglaise et française dans le comté de Flandre au début du XIIIe siècle*, Gent, 1928, en een aanvulling hierop: C. WYFFELS, 'De Vlaamse gijzelaars in Frankrijk in 1213, inzonderheid de Bruggelingen', in: *Biekorf*, 42 (1961), p. 299-301.

38 DEPT, *Les influences*, p. 33.

39 IDEM, *Les influences*, p. 129.

40 E. DE PAERMENTIER, 'Une Chancellerie complexe: La production d'actes dans

Stadsbesturen gingen zelf instaan voor de productie van hun oorkonden, waardoor stedelingen meer op de voorgrond komen en ook meer bij naam genoemd worden. Of men in de dertiende eeuw van een documentaire revolutie moet spreken (waarbij men er vanuit gaat dat er een verschriftelijkingsproces was en er dus meer documenten geschreven werden), of van een revolutie op vlak van conservatie (waarbij er niet per se meer documenten geproduceerd werden, maar er meer aandacht was voor de bewaring ervan) laat ik hier in het midden.⁴¹ Wat hier van belang is, is dat we meer en meer weten over Brugge en haar inwoners naarmate de dertiende eeuw vordert.

l'entourage comtal pendant l'union personnelle des comtés de Flandre et de Hainaut (1191-1244)', in: *Revue Historique*, 315 (2013), p. 50-52.

⁴¹ Voor meer informatie en argumenten voor de beide visies, zie o.a. P. BERTRAND, 'À propos de la révolution de l'écrit (xe-xiiie siècle). Considérations inactuelles', in: *Médiévales. Langues, Textes, Histoire*, 56 (2009), p. 75-92; E. ANHEIM & P. CHASTANG, 'Les pratiques de l'écrit dans les sociétés médiévales (vie-xiiie siècle)', in: *Médiévales. Langues, Textes, Histoire*, 56 (2009), p. 5-10.

PROBLEMEN BIJ HET OPSTELLEN VAN EEN PROPOSOGRAFIE
DE AFBAKENING VAN 'BRUGGE'

Een eerste probleem dat zich stelt wanneer men op zoek gaat naar inwoners van Brugge is de geografische ruimte die we als de stad Brugge moeten beschouwen in de twaalfde en dertiende eeuw. Voor we hierop een antwoord kunnen formuleren, moeten we ons buigen over het variabele concept 'stad'.⁴² Het definiëren van een middeleeuwse stad in haar omgeving kan op de meest eenvoudige manier gebeuren aan de hand van de stadsmuur.⁴³ Een muur vormt namelijk een fysieke, zichtbare scheiding met de rest van de wereld. Het bestaan van deze stadsomwallingen heeft historici ertoe bewogen om de stad en het platteland als twee fundamenteel andere en gescheiden samenlevingen te beschouwen.⁴⁴ Wat de omwallingen in Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw betreft, valt wat we weten min of meer samen met de in de inleiding aangehaalde ankerpunten van informatie die we voor Brugge hebben. In 1127 is de aanzet tot een eerste permanente omwalling van de stad aangelegd die pas in de periode 1297-1300 is vervangen door een nieuwe stadsmuur, met een grotere diameter. In 1127 spreekt Galbert van Brugge van een haastig aangelegde houten versterking, gelijklopend met de grachten die de stad omgaven.⁴⁵ De crisis die volgde op de moord op Karel de Goede en de angst voor zware represailles bewogen de inwoners van Brugge ertoe hun gebied af te bakenen met een houten verdedigingsmuur.⁴⁶ Dit fenomeen doet Jan Dhondt vermoeden dat er ook vóór 1127 tijdelijke versterkingen werden opgetrokken in tijden van crisis,

42 P. CLARK, *The Oxford Handbook of Cities in World History*, Oxford, 2013, p. 4.

43 J.-L. PINOL, e.a., *Historia de la Europa urbana: la ciudad medieval*, Valencia, 2011, p. 13.

44 P. STABEL, 'Urban Markets, Rural Industries and the Organisation of Labour in Late Medieval Flanders: Constraints of Guild Regulations and the Requirements of Export Oriented Production', in: B. BLONDÉ, E. VANHAUTTE & M. GALAND (red.), *Labour and Labour Markets between Town and Countryside (Middle Ages-19th Century)*, Turnhout, 2001, p. 140.

45 A. VERHULST, 'Enkele nota's over de burcht en de oudste stadsomwalling van Brugge.', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 134 (1997), p. 19.

46 F.L. GANSHOF, 'Iets over Brugge gedurende de preconstitutionele periode van haar geschiedenis', in: *Nederlandsche Historiebladen*, 1 (1938), p. 291-293.

maar dat deze versterkingen niet werden onderhouden.⁴⁷ Dhondt bespreekt niet waarom deze versterkingen werden verwaarloosd en waarom er niet vóór 1127 reeds een permanente verdedigingsstructuur rond de stad werd opgetrokken. De verklaring kan liggen in een andere functie van de stadsmuur, die van symbool van onafhankelijkheid en macht. In de periode die volgt op de moord op Karel de Goede in 1127 wisten verschillende steden in Vlaanderen, waaronder Brugge, privileges af te dwingen van de zwakke graaf Willem Clito, die een jaar later bevestigd werden door graaf Diederik van den Elzas. De verworven zelfstandigheid kan de stad ertoe bewogen hebben om de initieel temporaire verdedigingsmuur tot een permanente stadsmuur om te bouwen en te onderhouden, niet enkel met militaire doeleinden, maar ook als een uitdrukking van haar nieuwe positie en stedelijke identiteit.⁴⁸ In 1297 begon men in Brugge met de aanbouw van een nieuwe verdedigingsmuur, wederom om militaire redenen, ditmaal op initiatief van de Franse koning.⁴⁹ Het bouwen van de muur nam enkele jaren in beslag. In de stadsrekening van 1298-1299 wordt een hele rubriek binnen de uitgaven gewijd aan *Solutum pro fortaliciis ville faciendis*.⁵⁰ Deze rubriek geeft een idee van de omvang van de werken en de kosten die de versterking van de stad met zich meebracht. Het ommuurde gebied was dan ook zo groot dat er tot op het einde van de middeleeuwen open plaatsen in de stad overbleven.⁵¹ In de rekening van 1302-1303 worden er geen uitgaven aan versterkingen meer vermeld, wat doet vermoeden dat de werken tegen dan afgerond waren.⁵²

47 J. DHONDT, 'De vroege topografie van Brugge', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 11 (1957), p. 28.

48 Volgens Ganshof markeren de verworven privileges de transitie van een preconstitutieel Brugge naar een constitutionele stad: GANSHOF, 'Iets over Brugge', p. 293. In de jaren die volgden op de crisis van 1127-1128 werd de omwalling in steen opgetrokken en werden muurtorens en stadspoorten aangebouwd: VERHULST, 'Enkele nota's', p. 19.

49 E. STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge', in: *Handelingen van het Genootschap 'Société d'Emulation' te Brugge*, 100 (1963), p. 298-299.

50 Een rubriek gewijd aan uitgaven voor de werken aan de versterkingen van de stad. Voor een uitgave van deze rekening: C. WYFFELS, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319), Eerste deel (1280-1302)*, p. 702-706.

51 D. NICHOLAS, *Town and Countryside: Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*, Brugge, 1971, p. 58.

52 Voor een uitgave van de rekening 1302-1303 zie: C. WYFFELS, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319), Tweede deel (1302-1319), Eerste stuk (1302-1306)*, Brussel,

Een stad definiëren aan de hand van haar stadsmuur is echter te eng, voornamelijk geografisch en juridisch gezien. Het is niet zo dat vanaf 1127 tot de start van de aanbouw van de nieuwe muur in 1297 Brugge zich beperkte tot de oorspronkelijke stadsomwalling. Het is evenzeer onzin om ervan uit te gaan dat het Brugge vóór 1127 niet als stad benoemd mag worden. Gedurende de eerste helft van de twaalfde eeuw bestond een groot deel van het gebied binnen de eerste omwalling uit voldoende open ruimte, zodat er groeimogelijkheden waren in de stad.⁵³ Al snel echter, op het einde van de twaalfde eeuw, woonden arbeiders buiten de stadsomwalling, vermoedelijk omdat binnen de stadsomwalling de gronden schaars werden en daarmee te duur.⁵⁴ In de keure die de stad tussen 1165 en 1177 kreeg van Filips van den Elzas wordt omschreven binnen welke grenzen de schepenen van Brugge recht kunnen spreken.⁵⁵ Eén van de referentiepunten is het huis van een zekere *Lamikini carpentarii* die op de grond woonde van Boudewijn van Praet, een lokale heer. Het zou kunnen dat dit zo'n arbeider is die buiten de muren van de stad woonde, op de grond van een heer, maar in principe wel als inwoner van de stad beschouwd werd. Omdat in de keure geen gebruik wordt gemaakt van de stadsomwalling van 1127 om de jurisdictie van de schepenen te omschrijven, kan men vermoeden dat de omwalling en de grenzen van de jurisdictie niet samenvielen en dat de stad Brugge zich reeds verder uitstreekte dan de stadsmuur. Tijdens

1995, p. 11-127. De rekeningen tussen 1299 en 1302 zijn niet bewaard.

- 53 Bij de aanleg van de omwalling werden onbewoonde gebieden ook opgenomen binnen de stad, omdat de waterlopen het zo bepaalden, of om op die manier meer grond in bescherming te nemen. De eerste decennia kon de bewoning binnen de muren dan ook nog zonder al te veel problemen aangroeien: STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling', p. 276-278.
- 54 STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling', p. 278-280.
- 55 Voor een uitgave van deze keure, zie: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville de Bruges*, dl. I, Brussel, 1874, p. 189. Gilliodts-Van Severen dateert deze oorkonde rond het jaar 1190. Recenter onderzoek heeft uitgewezen dat ze ouder moet zijn. Zie onder andere: R. VAN CAENEGEM & L. MILIS, 'Kritische uitgave van de 'Grote Keure' van Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Gent en Brugge (1165-1177)', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 143 (1977), p. 207-257; R. VAN CAENEGEM, 'Coutumes et législation en Flandre aux XIe et XIIe siècles', in: *Vrijheden in de stad en op het platteland van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1966), p. 245-279. Deze keure is eveneens terug te vinden op de online database *Diplomata Belgica*: www.diplomata-belgica.be. De DiBe ID is 3998. Deze database vermeldt een hele set aan metadata.

de dertiende eeuw, met de verdere bevolkingstoename in de buitenwijken van Brugge, is het duidelijk dat men 'Brugge' niet kan beperken tot de ruimte binnen de oorspronkelijke omwalling uit 1127. De spatiale inrichting van de stad, zoals deze groeide op het einde van de twaalfde en gedurende de dertiende eeuw, weerspiegelt de economische ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande vorming van sociale structuren.⁵⁶ De concentratie van de armere werklieden in de buitenwijken van de stad speelde enerzijds in het voordeel van de stedelijke elite. Zij waren, als inwoners van de stedelijke kern, duidelijk heer en meester van de stad en hadden de politieke instellingen in handen.⁵⁷ Daarnaast konden zij in deze wijken putten uit een zee aan goedkope werkkrachten. Anderzijds vormden deze aangroeiende wijken, met een bevolking die zich uitgesloten voelde van de voordelen die de stad Brugge te bieden had, een bedreiging van de rust en stabiliteit.⁵⁸ Gedurende de dertiende eeuw ondernam de stedelijke politieke elite pogingen om deze buitenwijken in de stad te incorporeren en zo niet enkel de stad fysiek verder uit te breiden, maar ook de macht van de schepenen te vergroten.⁵⁹ Op die manier wilden zij het potentiële gevaar dat deze wijken vormden onder controle krijgen, maar ook de tolvrije handel die er floreerde. Omdat de arbeiderswijken juridisch gezien niet onder het gezag van de schepenen vielen, waren ze een ideale plaats voor een tolvrije zwarte markt en liep de stad een aanzienlijk deel van haar inkomsten mis.⁶⁰ Het Brugse stadsbestuur kwam geregeld in conflict met de heren wiens heerlijkheid grensde aan de stad, wat de pogingen illustreert van de schepenen om hun invloed uit te breiden.⁶¹ De buitenwijken waren verweven met de heerlijke domeinen die de stad omringden.⁶² Hoewel de jurisdictie van de schepenen van Brugge waarschijnlijk tot buiten de oorspronkelijke

56 DUMOLYN, 'Economic Development', p. 34.

57 Dumolyn spreekt van de mogelijkheid 'to read power' in de ontwikkeling van de stad met de buitenwijken in een cirkel om de oude stadskern heen: DUMOLYN, 'Economic Development', p. 44.

58 STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling', p. 280 en 286.

59 DUMOLYN, 'Economic Development', p. 35-36.

60 IDEM, 'Economic Development', p. 47.

61 GANSHOF, 'Iets over Brugge', p. 288.

62 DUMOLYN, 'Economic Development', p. 51.

omwalling van 1127 reikte en we de buitenwijken in principe als deel van de stedelijke structuur kunnen beschouwen, is het niet zo eenvoudig om te stellen waar de grenzen van de stad lagen.

De incorporatie van de buitenwijken in de eigenlijke stad was een langzaam proces. De eerste poging kwam uit kerkelijke hoek. In de jaren '30 van de dertiende eeuw vestigden de predikheren, en later ook andere bedelorden, zich in de buitenwijken. Daarnaast breidden de bestaande parochies zich uit en werden nieuwe parochies opgericht die de arbeiderswijken omvatten.⁶³ Dit was echter niet voldoende om het gevaar af te wenden dat deze wijken vormden voor de stabiliteit van de stad. In de tweede helft van de dertiende eeuw verdeelde het stadsbestuur de stad in zes *officia*, later ook *sestendelen* genoemd. Voor elk officium werd door de schepenen een hoofdman aangesteld die moest toezien op het bewaren van de orde. Wanneer deze officia zijn ingesteld is niet geheel duidelijk, maar vermoedelijk ergens rond de aankoop van grond die de stad deed in 1275.⁶⁴ Die aankoop was het ultieme middel van de schepenen om de buitenwijken te incorporeren in de stad. In mei 1275 kocht de stad twee stukken land van de gravin en een stuk van Wouter van Sijsele, heer van Sijsele, een heerlijkheid die grensde aan Brugge.⁶⁵ Hoewel een nieuwe stadsmuur pas in 1297 zou aangelegd worden, kunnen vanaf dat moment de buitenwijken ondubbelzinnig als onderdeel van de stad Brugge beschouwd worden. Hiermee waren de problemen van het stadsbestuur echter allerm minst van de baan. Nu ze geografisch gezien onderdeel vormden van de stad, wilden de inwoners van de buitenwijken ook mee kunnen profiteren van de rechten die de stad te bieden had. De aankoop van de grond bracht een grote financiële kater met zich mee die nog versterkt werd door de gevolgen van de

63 STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling', p. 280-285. Voor een vroege geschiedenis van de parochies van Brugge zie o.a. E. STRUBBE, 'De parochies te Brugge voor de XIIIe Eeuw', in: *Studies over de kerkelijke en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen, Opgedragen Aan Z.E.H. Michiel English*, Brugge, 1952, p. 355-380; B. HILLEWAERT, Y. HOLLEVOET & M. RYCKAERT (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen: De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011.

64 DUMOLYN, 'Economic Development', p. 53.

65 IDEM, 'Economic Development', p. 52. Zie ook de uitgave van de oorkonde die deze aankoop en de juridische bepalingen van het nieuwe gebied vastlegt: GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville de Bruges*, p. 200-227.

Engels-Vlaamse oorlog. Daarnaast organiseerde de stad openbare werken om te voorzien in de infrastructuur van de aangehechte buitenwijken.⁶⁶ Om de stadskas te vullen, legde de stad belastingen op, ook in de recent aangeworven gebieden. Dit zorgde voor een groot ongenoegen en een eis van het ‘gemeen’ tot controle van de stadsfinanciën. Uiteindelijk zou dit mee bijdragen tot het uitbarsten van de Moerlemaye in 1280.

WIE ZIJN DE ‘BRUGGELINGEN’?

“Brugge” in de twaalfde en dertiende eeuw is geen statisch gegeven. Hoe we dan weten wie er als Bruggeling beschouwd moest worden in de hier beoogde periode vormt het tweede grote probleem van de prosopografische studie. Idealiter bestaat onze populatie uit personen waarover geen twijfel bestaat dat het Bruggelingen zijn. Helaas is dit slechts bij een minderheid het geval. Soms vermeldt de bron letterlijk dat de persoon in kwestie een Bruggeling is aan de hand van de formuleringen *oppidanus Brugensis*, *burgensis de Brugis* of *portere van Brughe*. Daarnaast kunnen we er vanuit gaan dat elke schepen ook een Bruggeling was, aangezien schepenen in principe poorter moesten zijn van geboorte.⁶⁷ Ambachtslieden die vermeld worden in relatie tot Brugge kunnen we in veel gevallen eveneens beschouwen als Bruggeling, omdat zij waarschijnlijk woonachtig waren in de ruimte die we geografisch gezien als Brugge kunnen bestempelen. Toch moeten zelfs deze figuren elk apart gewikt en gewogen worden binnen hun specifieke context. In veel gevallen hebben we niet veel meer dan een naam, bijv. in bronnen die gaan over schenkingen en verkopen van land en cijnzen liggende buiten Brugge aan één van de kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen binnen Brugge. De schenker en vaak ook zijn vrouw worden bij naam genoemd, maar in veel gevallen wordt niet vermeld waar ze wonen. We kunnen dan onmogelijk weten of het over Bruggelingen gaat of niet. Ik heb er expliciet voor gekozen om, in relatie tot gronden gele-

66 STRUBBE, ‘Van de eerste naar de tweede omwalling’, p. 295.

67 E. GAILLARD, ‘Table analytique’, in: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première: inventaire des chartes, Brugge, 1883-1885*, p. 57.

gen buiten Brugge, enkel de namen op te nemen waarbij vermeld staat dat het om Brugse poorters gaat. De eerste reden hiervoor is dat we in dat geval zeker zijn dat de personen in de prosopografie effectief Bruggelingen zijn. De tweede reden is dat er argumenten zijn om aan te nemen dat het in andere gevallen niet om Bruggelingen gaat. De transacties met betrekking tot land buiten Brugge gebeurden in de meeste gevallen voor andere schepenen dan die van Brugge.⁶⁸ De Bruggelingen die voor andere schepenen verschenen om iets te laten oorkonden werden steeds omschreven in de bron als Brugs poorter.⁶⁹ De meeste van deze personen uit de prosopografische populatie heb ik ook in andere bronnen teruggevonden. Er zijn echter geen voorbeelden gevonden van inwoners van Brugge die in andere bronnen werden aangetroffen waarbij ze verschenen voor andere schepenen dan die van Brugge zonder dat er vermeld werd dat het om een Brugse poorter ging. Dit is een *argumentum ex silentio* waar men uiteraard zeer voorzichtig mee moet zijn. Maar het doet vermoeden dat wanneer een inwoner van Brugge voor andere schepenen verscheen er in de bron vermeld werd dat het om een Bruggeling ging.

Daarnaast zijn er ook personen die wel binnen Brugge verblijven, maar die niet als stedelingen beschouwd kunnen worden, omdat ze niet op dezelfde manier deelnemen aan de stedelijke maatschappij. Een eerste groep zijn de geestelijken. Het gros van hen leefde in een klooster of abdij in Brugge en vormden zo een aparte groep binnen de stedelijke samenleving. Uiteraard was er interactie tussen de stedelingen en de geestelijken, zeker met parochiepriesters en monniken uit bedelorden, en participeerden zij in zekere zin in het stedelijke leven. Zij konden echter geen poorterschap verwerven omwille van hun bijzonder statuut op gebied van belastingen.⁷⁰ In die zin zijn zij dus geen stedelijke burgers. Veel van

68 Voor het einde van de dertiende eeuw was nl al vastgelegd dat Brugse schepenen geen oorkonden konden opstellen over territorium van het Vrije: NICHOLAS, *Town and countryside*, p. 158.

69 Zie database, prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 17: Wouter Goedric; PID 97: Jan de Rode; PID 105: Jan Danwild; PID 415: Daniel dictus de Pendula; PID 749: Wouterus Vos; PID 884: Willelmus dictus Barbator; PID 947: Symon den Ersatre.

70 P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 57.

hen waren afkomstig van het platteland of van andere steden en kunnen daarom ook moeilijk tot de Bruggelingen gerekend worden.⁷¹ Een tweede groep zijn de ambtenaren in dienst van de graaf. De belangrijkste grafelijke ambtenaren in de stad waren de baljuws en schouten. Vanaf de twaalfde eeuw vertegenwoordigden zij de macht van de graaf in de Vlaamse steden.⁷² Een oorkonde van gravin Johanna uit 1228 bepaalde dat baljuws en schouten geen Bruggelingen mochten zijn en ook niet getrouwd mochten zijn met een Brugse vrouw.⁷³ Hoewel deze grafelijke ambtenaren in Brugge woonden, kunnen ze, zeker vanaf 1228, niet tot de Bruggelingen gerekend worden. Naast de grafelijke baljuws en schouten zijn er in de bronnen ook sporen van grafelijke notarissen en ontvangers in Brugge aanwezig. Bij hen kan ook geen uitsluitend gegeven worden omtrent het feit of zij Bruggelingen waren of niet. Er zijn echter een aantal uitzonderingen. Zo was er een grafelijke ontvanger Lotin van Brugge. Hij komt onder meer voor in het memorial van Jehan Makiel en wordt door Buntinx omschreven als een Bruggeling.⁷⁴ Daarnaast zou men van de grafelijke klerken die bij Galbert van Brugge voorkomen eveneens kunnen stellen dat het Bruggelingen zijn.⁷⁵ Zij woonden in de grafelijke residentie die zich op dat moment in Brugge bevond. Volgens Galbert was er een nauw contact tussen de bewoners van de grafelijke burcht en de stedelingen.⁷⁶ Als laatste groep kunnen we de edellieden aanhalen. Voor de twaalfde eeuw is er een duidelijke aanwezigheid van edelen in de stad. Vanaf de twaalfde eeuw lijken ze grotendeels te verdwijnen. Wat is er met die edelen gebeurd? Volgens Pirenne zijn de edelen weggetrokken uit de stad, maar Lestocquoy betwijfelt dit. Hij vindt het veel aannemelijker dat toch zeker een

71 Een voorbeeld hiervan is Egidius van Bredene. Hij was niet afkomstig van Brugge, maar wordt wel kanunnik en later zelfs proost van Sint-Donaas. Zie: F.P. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, Amsterdam, 1996, p. 83.

72 H. NOWÉ, *Les baillis comtaux de Flandre. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1929, p. 366.

73 J. DUMOLYN, G. DECLERCQ & J. HAEMERS, 'Social groups, political power and institutions I, c. 1100-c. 1300', in: A. BROWN & J. DUMOLYN (red.), *Medieval Bruges, c. 850-1550*, Cambridge, 2018, p. 140.

74 J. BUNTINX, *Het memoriaal van Jehan Makiel*, 46. Zie ook de database, prosopografische lijst 'Eventuele Bruggelingen': EBID 35: Lotin van Brugge.

75 Zie de database, prosopografische lijst 'Eventuele Bruggelingen': EBID 37: Odger; EBID 94: Fromold de Jonghe; EBID 95: Godbert; EBID 104: Galbert van Brugge.

76 BRUGENSIS, ROSS, *The murder of Charles the Good*, p. 60.

deel van hen opgegaan is in de stedelijke bovenlaag.⁷⁷ Zijn voornaamste argument hiervoor is dat vanaf de twaalfde eeuw adellijke families ook economische activiteiten gingen uitvoeren, in plaats van louter hun militaire functie te vervullen.⁷⁸ Warlop heeft de evolutie van de Vlaamse adel vóór 1300 bestudeerd. Volgens hem kent de adel in 1127 een crisis. Dan blijkt dat families met een twijfelachtige adellijke status zoals de Erembalden veel te veel macht naar zich hebben weten te trekken. De Erembalden waren van onvrije komaf, maar zij hadden al jaren de controle over de functie van burggraaf in Brugge. Die werd als een erfelijk ambt van vader op zoon doorgegeven.⁷⁹ Vanaf 1127 doet de Vlaamse adel een poging tot uitzuivering door enkele families hun adellijke titel af te nemen en enkel nog binnen de adellijke families te trouwen.⁸⁰ Dit wijst er wel op dat ook voor het begin van de twaalfde eeuw er al *homines novi* waren die zich bij de adel voegden. Het voorbeeld van de Erembalden toont aan dat dit ook in een stedelijke context gebeurde. Er moet bijna voortdurend inmenging geweest zijn van nieuwe families in de adel en omgekeerd. Aangezien er edelen in de stad leefden is het dus aannemelijk dat veel van die adellijke families opgegaan zijn in de stedelijke elite. Buylaert stelt voor de Bourgondische Nederlanden dat de dichotomie tussen de feodale wereld en de stedelijke cultuur onhoudbaar is, omdat er een samengaan en wisselwerking is tussen deze twee.⁸¹ Maar ook in de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw is het onderscheid tussen lokale heren en de stedelijke elite in Brugge niet altijd even duidelijk. Er zijn bijv. schepenen die *dominus* of *miles* worden genoemd.

Om op een adequate manier om te gaan met figuren waarover geen uitsluitsel kan gegeven worden, zoals grafelijke ambtenaren en edel-

77 J. LESTOCQUOY, *Aux origines de la bourgeoisie. Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XIe-Xve siècles)*, Parijs, 1952, p. 20.

78 IDEM, *Aux origines de la bourgeoisie*, p. 21.

79 J.B. ROSS, 'Rise and fall of a twelfth-century clan: the Erembalds and the murder of count Charles of Flanders, 1127-1128', in: *Speculum*, 34 (1959), p. 371.

80 E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, p. 246.

81 F. BUYLAERT, 'La noblesse urbaine à Bruges (1363-1565). Naissance d'un nouveau groupe social?' In: T. DUTOUR (red.), *Les nobles et la ville dans l'espace francophone, XIe-XVie siècles*, Parijs, 2009, p. 246.

lieden, heb ik een tweede prosopografische lijst in het leven geroepen, die van de 'eventuele Bruggelingen'. Hierin zijn personen om uiteenlopende redenen opgenomen. Soms beweren andere historici dat het om een Bruggeling gaat, maar niet altijd met afdoende argumenten. Daarnaast zijn er personen opgenomen die als 'achternaam' *de Brugis* of *van Brugge* dragen. Dit wil namelijk niet altijd zeggen dat ze zelf ook in Brugge woonden, het kan zo zijn dat deze 'achternaam' al enkele generaties meegaat. Clerici verbonden aan een Brugse religieuze instelling kregen ook vaak de bijnaam *de Brugis*. Grafelijke ambtenaren, en lieden met een adellijke status, zoals de Erembalden, zijn eveneens opgenomen in de aparte lijst. Deze manier van werken illustreert eens te meer dat een prosopografie niet objectief is, maar voor een zeer groot deel ontstaat door middel van arbitraire keuzes en interpretatie.

VAN BRON NAAR DATASERECORD

Historische informatie uit bronnen in een database gieten is geen sinecure. Een prosopografische database veronderstelt afgeleide categorieën, om in een later stadium (statistische) analyses uit te voeren, waarna dan weer genuanceerde conclusies getrokken kunnen worden. Bij het opstellen van zo'n database zitten we dus eerst met een stap van complexe, veelzijdige en specifieke informatie naar eenduidige, strikte en algemene categorieën. In een volgende stap, als deze categorieën compleet zijn, trachten we ze weer open te trekken en ze naast elkaar te leggen om zo een genuanceerde visie te construeren. Men zou kunnen aanvoeren dat de prosopografie in dat geval een onnodige tussenstap vormt. Ze is echter nodig om te kunnen omgaan met een grote hoeveelheid verspreide informatie en deze overzichtelijk te maken. Het probleem is echter dat we bij de eerste stap sowieso een deel van de context verliezen, door de informatie zodanig langs alle kantjes af te knabbelen om ze in de categorie te laten passen. Op die manier gaan er nuances verloren. Het is echter aangewezen om het aantal categorieën te beperken en de prosopografie overzichtelijk te houden.

Een prosopografische studie houdt onvermijdelijk in dat men met namen bezig is. Bij een naam van een persoon zijn in feite drie par-

tijen betrokken.⁸² Uiteraard zijn de meest voor de hand liggende betrokkenen de persoon die de naam draagt en de personen die de naam gegeven hebben. Het belangrijkste voor dit onderzoek echter, en het meest zichtbare in de bronnen, is de betrokkene die de naam heeft opgeschreven. Namen waren allerm minst een vaststaand feit in het verleden. De naam die een persoon krijgt in een bron is een keuze van de scribe of de intellectuele auteur van de bron. De naam zegt iets over de manier waarop er naar die persoon verwezen wordt en dus iets over de persoon zelf. Een naam is met andere woorden een belangrijk element van een prosopografie. Wat dan met anonieme personen? Dit is een beslissing die de prosopograaf moet nemen. Voor bronnenarme periodes kan het aangewezen zijn om anonieme personen op te nemen, om zo alle beschikbare informatie te benutten.⁸³ Dit maakt de prosopografie echter veel complexer.⁸⁴ De anonieme personen zullen in de meeste gevallen op zichzelf staande figuren blijven. Men kan moeilijk achterhalen of zij dezelfde persoon zijn als een andere, bij naam genoemde, persoon in de database. Evenmin kunnen we familiale relaties leggen, wegens het ontbreken van een achternaam. Dit brengt ons bij een ander probleem dat de overstap van bronnen naar een database met zich meebrengt: een naam die neergeschreven wordt verwijst altijd naar één enkel individu, terwijl dat individu niet altijd dezelfde naam krijgt.⁸⁵ Moet men informatie bij namen in de prosopografie die uit verschillende bronnen komen, maar vermoedelijk over hetzelfde individu gaan al dan niet samenvoegen? Het risico van deze werkwijze is dat de personen die samengevoegd worden toch niet hetzelfde individu zijn, waardoor men tot verkeerde conclusies komt. Het voordeel echter is dat de informatie overzichtelijker wordt en de figuren in de prosopografie veel beter geplaatst kunnen worden, omdat er meer informatie beschikbaar is per individu. Omdat deze prosopografie

82 K.S.B. KEATS-ROHAN, 'Biography, identity and names: understanding the pursuit of the individual in prosopography', in: K.S.B. KEATS-ROHAN, *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, Oxford, 2007, p. 152.

83 D.A.E. PELTERET, 'Should one include unnamed persons in a prosopographical study?', in: KEATS-ROHAN, *Prosopography Approaches and Applications*, p. 190.

84 Door het korte tijdsbestek van het schrijven van een masterscriptie heb ik er dan ook voor gekozen om deze complexiteit uit de weg te gaan en enkel bij naam genoemde individuen op te nemen.

85 KEATS-ROHAN, 'Biography, identity and names', p. 155.

ontstond in het kader van een masterscriptie, was zij op een bepaald moment 'af'. Ik heb er dan ook voor gekozen om op het einde personen samen te voegen waarvan ik aan de hand van de beschikbare informatie redelijk zeker kon zijn dat het om hetzelfde individu gaat.

RELEVANTIE VAN DE DATABASE VOOR HISTORISCH ONDERZOEK

Met de prosopografie heb ik getracht een werkinstrument te creëren voor de studie van de Brugse samenleving in de twaalfde en dertiende eeuw. De prosopografie vormt een interessante vertrekbasis voor verder onderzoek omdat ze gegevens over Bruggelingen uit zeer uiteenlopende bronnen centraliseert.

Ten eerste kan deze prosopografie nuttig zijn binnen de gendergeschiedenis. Het aantal vrouwen in de prosopografie en de manier waarop ze vermeld worden zegt iets over de positie van vrouwen in de middeleeuwse maatschappij. Het aantal 'zelfstandige' vrouwen in de prosopografie ligt zeer laag. Met zelfstandig bedoel ik dat zij een actieve factor in de bron zijn en niet vernoemd worden als aanhangsel van hun man, vader of broer. Van de 1074 namen die de database bevat zijn er 40 een vrouw. Bij 25 van hen wordt toch nog de vader, broer of echtgenoot vermeld om de vrouw beter te kunnen plaatsen. Naast deze 'zelfstandige' vrouwen worden er veel echtgenotes vermeld in relatie met Bruggelingen. Hun naam wordt in de meeste gevallen uitgedrukt aan de hand van hun vader, soms met hun voornaam erbij, soms enkel als 'dochter van'. Hoewel deze vrouwen gereduceerd worden tot hun echtgenoot en vader, kan er wel iets gezegd worden over hun sociale achtergrond, net omdat ze gelinkt worden aan mannen of aan achternamen die in de database voorkomen.

Ten tweede zou men onderzoek kunnen doen naar de migratiepatronen naar Brugge vóór 1280 aan de hand van de toponiemen die vermeld worden in de achternamen van vele Bruggelingen. Deze techniek is echter niet al te betrouwbaar en men moet er omzichtig mee omspringen.⁸⁶ In veel gevallen waren toponiemen in

86 G. ROSSER, *Medieval Westminster 1200-1540*, Oxford, 1989, p. 183.

achternamen in de dertiende eeuw tijdelijk en verwezen ze naar de plaats vanwaar de persoon zelf afkomstig was of een generatie vóór die persoon. Het toponiem kan echter ook verwijzen naar het landbezit van de persoon in plaats van de afkomst. Daarnaast geeft de naam op zich geen sociaal-economische informatie over de migratie en het toponiem in de achternaam is vaak vervormd zodat men niet zeker weet naar welke plaats het juist verwijst.⁸⁷ Volgens McClure echter kan men met de volgende methode tot min of meer juiste conclusies komen: men moet tweemaal op dezelfde groep personen het onderzoek uitvoeren. De eerste keer gebruikt men enkel die namen waarvan de naam slechts naar één bepaalde plaats kan verwijzen. Bij de tweede keer gebruikt men alle namen en kiest men bij de dubbelzinnige de plaats die het dichtst gelegen is bij de stad waar de persoon naar verhuisd is. Een combinatie van deze twee analyses geeft dan een min of meer betrouwbaar resultaat.⁸⁸

Naast deze meer algemene onderzoeken biedt de prosopografie ook mogelijkheden voor een personenonderzoek. Zoals reeds aangehaald vormen een prosopografie en een biografie een perfecte combinatie.⁸⁹ De prosopografie levert een schat aan informatie als vertrekpunt voor een studie rond een specifiek individu. Naar analogie met studies over zeer vooraanstaande lieden uit onder andere Gent, Dowaii, Antwerpen, Utrecht en Parijs kan dit ook voor een vooraanstaand lid uit Brugge gedaan worden, zoals bijv. Lambertus dictus Tolnaere of Pieter Bonin.⁹⁰

DE SOCIALE DYNAMIEK IN BRUGGE IN DE TWAALFDE EN DERTIENDE EEUW

De prosopografie op zich volstaat niet om de gesuggereerde onderzoeken uit te voeren, maar ze vormt enkel een vertrekpunt.

87 P. MCCLURE, 'Patterns of migration in the late middle ages: the evidence of English place-name surnames', in: *The economic history review*, 32 (1979), p. 167-168.

88 MCCLURE, 'Patterns of migration', p. 174-175.

89 BOONE, 'Biografie en prosopografie', p. 8.

90 Voor Gent: F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 1938. Voor Dowaii: G. ESPINAS, *Les origines du capitalisme. Sire Jan Boinbroke, patrician et drapier Douaisien (?-1286 environ)*, Rijsel, 1933. Voor Antwerpen:

Waar de prosopografie zich wel toe leent is een algemene studie van de sociale structuren in de Brugse maatschappij tot na de Moerlemaye. Zoals reeds vermeld, is een prosopografische studie ideaal om aan de hand van fragmentarische overblijfselen grotere structuren in een bronnenarme periode te bestuderen. Dit is wat ik gepoogd heb te doen in de thesis die aan de basis ligt van dit artikel. Ik beperk me hier tot de algemene conclusies die naar voren zijn gekomen aan de hand van de database. Zij zullen in detail elders gepubliceerd worden.

Tussen de twee ankerpunten 1127 en 1280 zien we een verandering van de stedelijke bevolking die een eenheid vormt, naar een sterk verdeelde stad.⁹¹ De gegevens uit de prospografische database scheppen een groter inzicht in hoe deze verandering verlopen is. Uiteindelijk blijkt het hiaat tussen 1127 en 1280 niet zo leeg te zijn als men op het eerste zicht zou denken. Er kan wel degelijk iets gezegd worden over Brugge en de Bruggelingen tijdens die cruciale periode van stedenontwikkeling. Aan de hand van de prosopografie is zeer duidelijk te zien dat de stedelingen als sociale groep in de middeleeuwse maatschappij tijdens de twaalfde en dertiende eeuw evolueerden van totaal onbeduidende naar een zeer dominante groep binnen de bronnen. In de twaalfde eeuw komen er nauwelijks lieden aan bod die met zekerheid als Bruggelingen getypeerd kunnen worden, het gaat voornamelijk om edelen, personen met een adellijke status en grafelijke beambten. Dit verschuift

G. ASAERT, 'Quinten Clarensonne. Een Antwerps patriciërstype, ca. 1350-1420', in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 48 (1965), p. 171-266. Voor Utrecht: J.W.J. BURGERS, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991), p. 1-32. Voor Parijs: A. TERROINE, *Un bourgeois parisien du XIIIe siècle, Geoffroy de Saint-Laurent 1245?-1290*, Parijs, 1992. Voor Brugge heeft De Smet dit reeds gedaan voor de figuur van Nicolas van Biervliet: J.DE SMET, 'Maître Nicolaus de Biervliet, l'ainé, clerc des échevins de la ville de Bruges (première moitié du XIIIe siècle-1293)', in: *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, p. 143-159. Zie ook de database, prospografische lijst 'Bruggelingen': PID 130: Nicolaus van Biervliet. Voor Lambertus dictus Tolnare en Pieter Bonin zie de database prospografische lijst 'Bruggelingen': PID 16: Pieter Bonin en PID 78: Lambertus dictus Tolnare.

⁹¹ Bij Galbert van Brugge zijn zowel de rijken als de armen in de stad burgers. In 1281, in de lijst van de Bruggelingen die aangesteld worden als vredebewaarders, worden de burgers als een aparte categorie gepresenteerd, naast de ambachtslieden: BRUGENSIS & RIDER, *De Multro*; WYFFELS, 'Nieuwe gegevens', p. 112-127.

in de loop van de dertiende eeuw veeleer naar de kant van de poorters. De oorzaak van deze toename moet voor een groot deel gezocht worden in de bronnenproductie, de bewaring van bronnen en het verschriftelijkingsproces dat zich gedurende de dertiende eeuw sterk doorzette in stedelijke milieus. Daarnaast kan dit ook toegeschreven worden aan de economische veranderingen en de bevolkingsgroei die hand in hand gaan in deze periode. Allerlei ontwikkelingen in de twaalfde en dertiende eeuw wijzen erop dat de steden de dominante entiteiten werden in de middeleeuwse economie. Handelaars komen al vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw meer op de voorgrond, ook op politiek vlak. Reeds rond 1160 behartigde de graaf de belangen van de kooplieden in Brugge door het graven van de Damse vaart toe te staan.⁹² In het begin van de dertiende eeuw onderhandelden de kooplieden van de Vlaamse steden zelfstandig met de koning van Engeland en namen de schepenen van Vlaanderen beslissingen die duidelijk vanuit commerciële overwegingen gemaakt zijn.⁹³ De kooplieden verdrongen de grafelijke beambten uit het stadsbestuur. Samen met de bevolkingsgroei in de steden volgden hieruit nieuwe sociale constellaties en politieke organisaties die zichtbaar worden in de bronnen, en die stedelingen als individuen op de voorgrond brengen.⁹⁴

De studie van de sociale dynamiek aan de hand van een prosopografie leert ons dat de middeleeuwse samenleving in Brugge niet in duidelijke sociale lagen onderverdeeld kan worden. Verbonden en facties in de stad werden gesloten over de sociale lagen heen, niet enkel tijdens de Moerlemaye, maar bijv. ook in de nasleep van de moord op Karel de Goede in 1127 en tijdens de Frans-Engelse oorlog in 1213. Het aspect van verstrooiing op het vlak van sociale lagen is ook in andere facetten van de Brugse maatschappij terug te vinden. Er was slechts een vage lijn tussen edelen en vooraanstaande stedelingen, voornamelijk in de twaalfde en het begin van

92 J. DUMOLYN e.a., 'The urban landscape I: c. 1100-c. 1275', in: A. BROWN & J. DUMOLYN (red.), *Medieval Bruges, c. 850-1550*, Cambridge, 2018, p. 78.

93 T. HARDY, *Rotuli Chartarum in Turri Londinensi Asservati*, Londen, 1837, p. 182 en 197.

94 J. TE WINKEL, *Maerlants werken beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*, Gent, 1892, p. 2.

de dertiende eeuw. Brugse schepenen lijken in het begin edelen te kunnen zijn geweest of vertonen adellijke trekjes. Voorbeelden hiervan zijn Henricus Ram en Gervasius Tobbin, beiden lid van het Brugse stadsbestuur in het begin van de dertiende eeuw.⁹⁵ Naar het midden van de dertiende eeuw toe verdwijnen deze bijna-edelen uit het stadsbestuur en zijn er geen schepenen meer die *dominus* of *miles* genoemd worden. De stadsmagistraat is overgenomen door Brugse poorters, waarvan er desalniettemin toch een aantal kenmerken vertonen van een adellijke levensstijl aan de hand van tolrechten en landbezit buiten Brugge.⁹⁶ In contrast hiermee zijn er ook schepenen die roots hebben in het ambachtsmilieu. Dat brengt ons bij een andere tweedeling die niet altijd even scherp te maken is bij de individuen uit de prosopografie: het onderscheid tussen koop- en ambachtslieden. Ten eerste zijn er kooplieden, die handeldreven met Engeland, maar eveneens betrokken waren bij een ambacht. Zo hebben we Balduinus Vlamincoort die volgens Wyffels naast graanhandelaar waarschijnlijk ook bakker was.⁹⁷ Eghebrat Bakkre was in 1270 groothandelaar in granen en Johannes Daverlo wordt in 1282 in de stadsrekeningen ingeschreven als lid van de Vlaamse Hanze van Londen. Zij komen tevens voor op de lijst met personen die borg staan voor de vrede in 1281, resp. als bakker en kleermaker.⁹⁸ Zij waren waarschijnlijk ambachtslieden die zich opgewerkt hebben en handel zijn beginnen drijven in hun grondstof. Ten tweede zijn er voorbeelden van vooraanstaande lieden die een ambacht bleken uit te oefenen. Jacobus dictus Bart was betrokken bij het synodale proces in Brugge in de jaren '70, hij was naaste medewerker van de leiders van de Moerlemaye en wordt daardoor door Wyffels getypeerd als patriciër, maar hij was ook een voller.⁹⁹ In 1262-1263 vinden we een zekere Wauter

95 Zie de database, prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 1: Henricus Ram; PID 2: Gervasius Tobbin.

96 Voor voorbeelden hiervan, zie de database prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 16: Pieter Bonin; PID 78: Lambertus dictus Tolnare.

97 Zie de database prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 118: Balduinus Vlamincoort; C. WYFFELS, 'Peilingen naar de sociale stand van een aantal Brugse groothandelaars inzonderheid op de Britse eilanden (1270-1292)', in: *Album archivaris Jos De Smet*, Brugge, 1964, p. 373.

98 Zie de database prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 142: Johannes de Daverlo; PID 638: Eghebrat Bakkre.

99 Zie de database prosopografische lijst 'Bruggelingen': PID 174: Jacobus dictus Bart.

van den Walle in de schepenbank.¹⁰⁰ Twintig jaar later staat hij als cordowanier opgetekend op de lijst van vredebewakers die de graaf liet opstellen na de Moerlemaye. In 1271-1272 was Willelmus filius Akets schepen.¹⁰¹ Op de lijst met vredebewakers uit 1281 vinden we hem terug als wever. Dit lijkt op het eerste gezicht vreemd. Sinds 1241 moesten handwerklieden die schepen wilden worden hun werk voor een jaar neerleggen, waardoor het onmogelijk lijkt voor ambachtslieden om in de schapenbank te zetelen. Wauter van den Walle en Willelmus filius Akets worden echter ook vermeld bij de *burgenses* op de lijst van vredebewakers. Waarschijnlijk voerden zij zelf geen handwerk uit, maar waren zij aangesteld als hoofd van een ambacht, in de functie van deken.¹⁰² We hebben echter ook aanwijzingen van ambachtslieden die gedurende de dertiende eeuw opklimmen tot de rangen van de kooplieden.¹⁰³ Ambachtslieden werden lid van de Hanze van Londen, wat in theorie betekende dat ze schepen konden worden.

Aan de hand van deze zaken kan men concluderen dat in het Brugge van de twaalfde en dertiende eeuw er een diffuse en moeilijk grijpbare sociale dynamiek speelde. De stedelijke Brugse samenleving wordt gekenmerkt door voortdurende verschuivingen in de stedelijke toplaag, ook voor het einde van de dertiende eeuw. De politieke elite kende invloeden uit zowel adellijke hoek als uit het ambachtsmilieu. Het gaat hier echter slechts om een beperkt aantal voorbeelden die deze visie onderschrijven. Er kunnen genoeg voorbeelden in de prosopografie naar voren worden gebracht om de visie van een dominant patriciaat versus een gedomineerd gemeen te bevestigen. Uit de schepenlijst blijkt echter dat we pas na 1280 van een oligarchie in het stadsbestuur kunnen spreken.¹⁰⁴ Volgens Derville duurt het domineren van de stadsmagistraat door bepaalde families nooit langer dan een generatie, waardoor

100 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, Bijlage 1, p. 8.

101 HILDERSON, *Schepenbank en patriciaat*, p. 18, 19.

102 WYFFELS, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1951, p. 61 en 65.

103 C. WYFFELS, 'De Vlaamse Hanze van Londen op het einde van de XIIIe eeuw', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming 'Société d'Émulation' te Brugge*, 97 (1960), p. 8-10

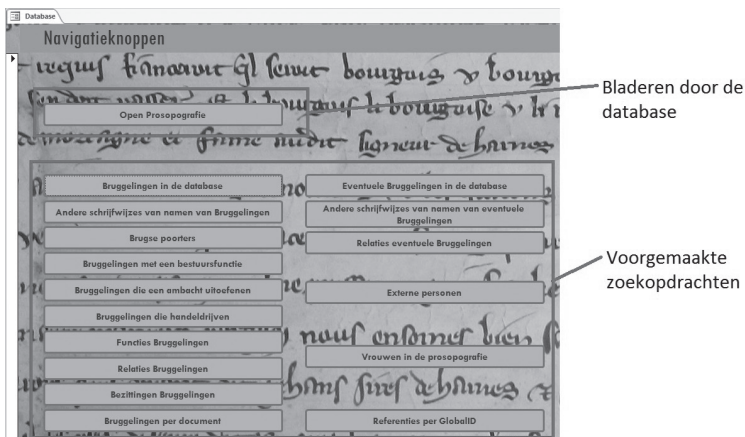
104 VAN DEN AUWEELE, *Schepenbank en schepenen*, Bijlage 1, p. 8-59.

men niet van schependynastieën kan spreken.¹⁰⁵ De studie van de Brugse stadsbevolking over twee eeuwen aan de hand van een prosopografie heeft een maatschappij belicht waarin sociale lagen in elkaar overliepen en op verschillende vlakken met elkaar ageerden.

BIJLAGE: HANDLEIDING VOOR HET GEBRUIK VAN DE DATABASE

De inhoud van de prosopografie heeft hier gestalte gekregen in de vorm van een database in het programma Access. Dit programma laat toe fragmentarische informatie aan elkaar te linken door middel van ID-nummers, die de verbindende factor vormen in de database. Via deze unieke codes hangen alle informatiedeeltjes aan elkaar. De database kan op twee manieren gebruikt en doorzocht worden. Het startscherm van de database biedt een reeks navigatieknoppen aan. De bovenste knop, getiteld 'open prosopografie' geeft u de mogelijkheid om door alle records van de prosopografie te bladeren. Een record is een 'eenheid' met een uniek nummer in de database. De andere knoppen vormen voorgemaakte zoekopdrachten die worden uitgevoerd van zodra de knop wordt ingedrukt.

BLADEREN DOOR DE DATABASE

105 DERVILLE, *Les villes*, p. 129.

Het formulier dat geopend wordt bij een klik op de knop ‘open prosopografie’ bestaat uit twee tabbladen: één voor de Bruggelingen en één voor de eventuele Bruggelingen. U kan tussen deze twee tabbladen switchen door eenvoudigweg links bovenaan op de verschillende tabs te klikken. De opbouw voor het formulier Bruggelingen is identiek aan dat van eventuele Bruggelingen. Deze formulieren bestaan uit drie subformulieren die onderling aan elkaar verbonden zijn.

The screenshot shows a software interface with three main sections:

- Subformulier 1 (Bruggelingen):** Contains input fields for PID, Geslacht, Voornaam, Achternaam, and Opmerkingen. Below these are two tables:

EBID	PID	EBID	DocID	Sociale status	Functie	Opmerkingen
1	1	1	1	Schepen		
2	1	2	2	Burgemeester		
3	1	3	3	Leenman van de graaf		
4	1	4	4	Schepen		
5	1	5	5	Burgemeester		
6	1	6	6	Lid van de Vriesse Harens van Krageme		
7	1	7	7	Lid van de Vriesse Harens van Krageme		
- Document:** Contains input fields for DocID, Jaar, Maand, Dag, Referentie, and Korte inhoud. The Referentie field contains 'Schoutwet, p. 17 nr. 12'. The Korte inhoud field contains 'Philippe dominee de Wiatens heeft sijn van 50 pond ten voordele van Haricus Bare op de hof te Bruggen gemerkt'. There are also checkboxes for 'Uitgevoerd', 'Erkend', and 'Original', and a 'Bibliografie' button.
- Subformulier 2 (Relatetype):** Contains input fields for ETD, Relatetype, and a table:

EBID	ETD	PID	EBID	EPID	Rol	Opmerkingen
1	1	1	1	1	Echtpartner	
4	1	1	1	1	Echtpartner	

Het eerste subformulier, linksboven georiënteerd, bevat informatie rechtstreeks gekoppeld aan de Bruggeling of eventuele Bruggeling in kwestie. U vindt er voornaam, achternaam, geslacht, gegevens (zoals sociale status en functie) en bezittingen. Elke persoon krijgt een uniek nummer, getiteld PID (personen ID) bij de Bruggelingen en EBID (eventuele Bruggelingen ID) bij de eventuele Bruggelingen. Dit unieke nummer is steeds gekoppeld aan de rest van de informatie die over deze persoon in de database terug te vinden is. Het zoekveldje onderaan het subformulier stelt u in staat om te zoeken in één van de velden, bijv. PID, voornaam of achternaam. Plaats de cursor in het veld waarin u wil zoeken en tik vervolgens één of meerdere tekens van uw zoekterm in in het zoekveldje. Door op ‘enter’ te drukken zal de database één voor één de records die aan uw zoekopdracht voldoen tonen. De PID of EBID is terug te vinden in het kadertje met de sociale status en functie (het gegevenska-

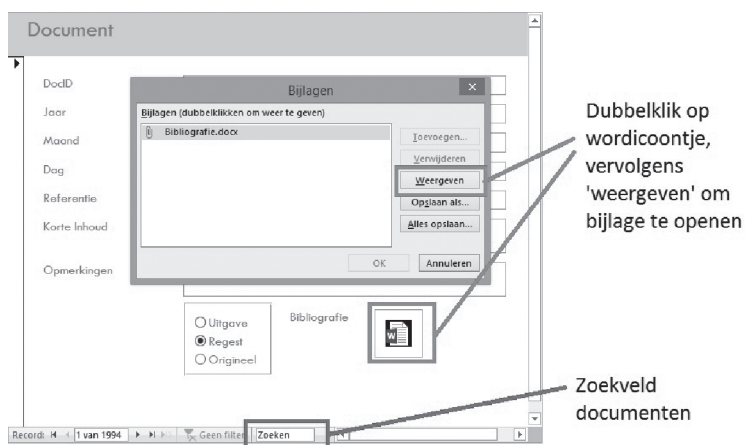
dertje) en in het kadertje met de bezittingen. ‘Sociale status’ slaat op waarneembare status in de vorm van kenmerken die de persoon in de bronnen toebedeeld krijgt. Het gaat hier bijv. om ‘poorter’, ‘lid van de Vlaamse Hanze van Londen’ of om een titel zoals ‘dominus’. Onder de rubriek functie horen bestuursfuncties, ambachtslieden, kooplieden en ambten. De ambachten zijn in veel gevallen in de oorspronkelijke benaming weergegeven, dus in het Middelnederlands, middeleeuws Frans of Latijn, omdat er niet altijd een eenduidige vertaling te vinden is voor deze woorden.¹⁰⁶ Zoals elke tabel heeft ook dit gegevenskader een eigen ID-nummer (GID), daarnaast zijn ook PID en EBID hieraan gekoppeld. In het gegevenskader komt nog een ID-nummer aan bod: DocID, deze ID linkt de persoon aan de verschillende documenten waarin deze persoon terug te vinden is.

The screenshot shows the 'Bruggelingen' database interface. At the top, there is a form for personal data with fields for PID (1), Geslacht (M), Voornaam (Henricus), and Achternaam (Rom). Below this is a table of holdings (Bezittingen) with columns for GID, PID, EBID, DocID, Sociale status, Functie, and Opmerkingen. The table contains 7 rows of data. Below the table is a search field (Zoekveld) with columns for BID, PID, EBID, Bezitting, and Opmerkingen. The search field contains two entries: 'Cijns op hol in Brugge' and 'Land in de parochie van Zerkes'. The interface also includes navigation buttons like 'Geen filter' and 'Zoeken'.

Dat brengt ons bij het subformulier rechtsboven, dat van de documenten. Ook hier staat onderaan het subformulier een zoekveldje, hiermee kan u via een DocID uit het gegevenskader het

¹⁰⁶ Om vertalingen van deze ambachten op te zoeken kan u gebruik maken van de volgende hulpmiddelen: het online woordenboek voor Middelnederlands, de geïntegreerde taalbank: <http://gtb.inl.nl/>; het online woordenboek voor middeleeuws Frans, *Dictionnaire du Moyen Français* (1330-1500): <http://www.atilf.fr/dmf/>; woordenboeken Middelnederlands: W.J.J. PIJNENBURG, e.a., *Vroegmiddelnederlands woordenboek*; *Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van Corpus-Gysseling*, Leiden, 2001; W.J.J. PIJNENBURG & T.H. SCHOONHEIM, *Middelnederlands lexicon*, Amsterdam, 1997; woordenboek middeleeuws Frans: A.J. GREIMAS, *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIe siècle*, Parijs, 1968; woordenboek middeleeuws Latijn: J.F. NIERMEYER, *Mediæ Latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976.

bijbehorende document opvragen, maar bijv. ook op datum zoeken. Zet de cursor weer in het desbetreffende veld waaruit u gegevens wil zoeken. Het document krijgt een datum mee, gesplitst in jaar, maand en dag, een referentie en de korte inhoud die ook belangrijke informatie meegeeft over de context waarin de persoon vermeld wordt. De rubriek 'opmerkingen' geeft extra informatie weer over de materiële toestand of de betrouwbaarheid van de bron. Tot slot geeft het kadertje onderaan het subformulier aan of het geconsulteerde document een uitgave, een regest of een origineel betreft. Naast dit kadertje vindt u de volledige bibliografie waarop deze prosopografie gebouwd is. Deze bibliografie is tevens noodzakelijk om de volledige referentie op te zoeken, daar de referenties die in het subformulier weergegeven worden verkorte versies zijn. Door op het word-documenticoontje te klikken, kan u de bibliografie openen door 'weergeven' aan te klikken in het pop-upscherf.

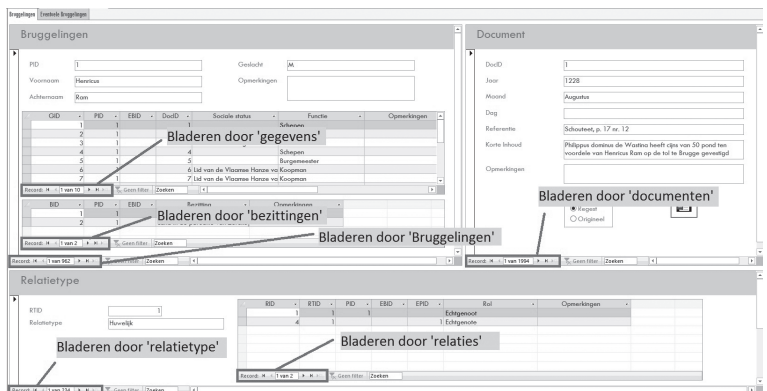
Het laatste subformulier, onderaan georiënteerd, geeft informatie over de familiale relaties die Bruggelingen en eventuele Bruggelingen hebben met elkaar of met 'externe personen', individuen die geen eigen record hebben in deze database. Elke relatie krijgt hier een uniek nummer mee: RTID (relatietype ID). U kan via het zoekveldje onderaan het subformulier eveneens zoeken op deze nummers. Bij elke relatie wordt er vermeld om welk relatietype het

gaat. De drie voornaamste relatietypes zijn huwelijk, ouder-kind en broer-zus. In het kadertje rechts wordt gespecificeerd wie er deelneemt in de relatie. Dit kan zijn: een Bruggeling (PID), een eventuele Bruggeling (EBID) of een extern persoon (EPID). Vervolgens wordt gespecificeerd welke rol deze persoon heeft in de relatie.

Elk van deze subformulieren heeft onderaan pijltjes die u toelaten door de verschillende records te bladeren. Op deze manier is het echter minder evident om de samenhang van de verschillende elementen te achterhalen. Daarvoor zijn de navigatieknoppen geschikter omdat zij u een bepaalde selectie en combinatie laten zien van de informatie.

DE NAVIGATIEKNOPPEN

Het grootste deel van de navigatieknoppen is specifiek gericht op de Bruggelingen. Daarnaast zijn er ook nog knoppen die de eventuele Bruggelingen omvatten en een paar meer algemene knoppen.

Via de knop 'Bruggelingen in de database' krijgt u eenvoudigweg een overzicht van alle Bruggelingen in de prospografie en het unieke ID-nummer dat zij dragen. Hetzelfde geldt voor 'eventuele Bruggelingen in de database'. Voor beide populaties bestaat er ook een knop waarmee u de verschillende schrijfwijzen per naam kan oproepen. De meest voorkomende of 'standaard'-naam staat hier gemarkeerd, met daaronder de verschillende varianten die van deze naam zijn aangetroffen. Dergelijk eenvoudig overzicht krijgt u eveneens met de knop 'bezittingen Bruggelingen', waarbij wordt weergegeven van welke Bruggelingen bezittingen gekend zijn en wat deze omvatten. Bij 'Bruggelingen met een bestuursfunctie' verschijnt een overzicht van de schepenen, raadsleden en burgemeesters met vermelding van de datum wanneer zij met een bestuursfunctie vermeld worden. De knoppen 'Bruggelingen die een ambacht uitoefenen', 'Bruggelingen die handeldrijven' en 'Functies Bruggelingen' geven de beroepen en functies uit de database weer, gegroepeerd per persoon. In de tabel die verschijnt bij 'Brugse poorters' wordt in de laatste kolom vermeld hoe vaak een persoon met de vermelding poorter is aangetroffen. De knoppen voor relaties, zowel bij de Bruggelingen als bij de eventuele Bruggelingen, geven een complexer overzicht weer. De relaties zijn geschikt volgens relatietype. Bij elke relatie wordt het ID-nummer van de betrokken personen weergegeven. Daarnaast vindt u aan de rechterkant beknopt de gegevens die bij deze personen horen. De knop 'vrouwen in de prospografie' opent drie tabbladen: 'vrouwen Bruggelingen', 'vrouwen eventuele Bruggelingen' en 'vrouwen externe personen'. Tot slot horen de knoppen 'Referenties per GlobalID' en 'Bruggelingen per document' in principe bij elkaar. Veel van de referenties krijgen een aparte DocID, maar horen bij dezelfde bron. Ze zijn gescheiden omdat ze in de database gekoppeld zijn aan de personen die op een specifieke pagina of folio van het document voorkomen. Daarom is er een 'Global ID-nummer' ingevoerd om de DocID's die eigenlijk naar dezelfde bron verwijzen aan elkaar te koppelen. De knop 'Referenties per GlobalID' leidt u naar een overzicht waarbij per document (hier gerepresenteerd in een global ID-nummer) wordt weergegeven welke referenties en bijbehorende DocID's uit dit document in de database staan. Vervolgens kan u via dit GlobalID nummer kijken via de knop 'Bruggelingen per document' welke personen er in hetzelfde document voorkomen. Een laatste knop 'Documenten chronologisch' geeft in principe hetzelfde weer als 'Referenties per GlobalID', maar in dit geval is het jaartal het hoofdelement volgens dewelke de verschillende referenties geordend zijn. Dit laatste rapport stelt u in staat te zoeken op datum.

Relaties Bruggelingen

Relatietype en het unieke nummer van de relatie

Persoon 1 in de relatie en de informatie over deze persoon

Persoon 2 in de relatie en de informatie over deze persoon

Vrouwen in de prosopografie

Vrouwen per lijst

EPID	Voornaam	Naam	Sociale status	Functie
1	Avesota			
2	Margaretha			
3	Avalota			
4	Acone			
5	Alix			
6		filia Woutersoete filii Lamberti		
8		filia Weitini Barts		
9	Katerina			
10	Griete		Wees	
11	Purpurane			
12	Meindala			
13	Avesoeta			
17	Clemmie			
18	Katerina			
19	Elyzabeth			

Referenties per GlobalID

GlobalID, verbindt de verschillende referenties die bij hetzelfde document horen

DoelID, zijn verbonden aan de Bruggelingen die in het document voorkomen

GlobalID referentie	DoelD	Referentie	Bibliografie
1	123	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
1	134	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
1	138	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
1	142	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
1	147	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
1	151	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 161 folio 72	1
2	148	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 163 folio 2	1
2	168	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 163 folio 2	1
2	1743	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 163 folio 2	1
3	1311	RAB, Abdij Sint-Andrius, INV 60 nr. 163 folio 92	1

Bruggelingen per document

Database | Bruggelingen per document

Bruggelingen per document

Historische referentie 1

Referentie: RAB, Abdij Sint-Andries, INV 60 nr. 161 folio 72

Jaar	Maand	september	Daag
1211			

Datering van de bron

Voornaam	Achternaam	Sociale status	Functie
Fromoldus	filius Willebergensis		Schepen
Theodorus	Telconorkus		Schepen
Riquardus	Post Hallum		Schepen
Jacobus	filius Yerevuit		Schepen
Egalus	Dap		Schepen
Lambertus	Gruter		Schepen

Bruggelingen die in hetzelfde document voorkomen en de extra info die er in dat document over hen te vinden is

Historische referentie 2

Referentie: RAB, Abdij Sint-Andries, INV 60 nr. 163 folio 2

Jaar	1231 of 1232	Maand	maart	Daag

Voornaam	Achternaam	Sociale status	Functie
Patrus	filius Lombardi		Schepen
Alard	Bonin	Vitis super heredi	
Riquardus	Post Hallum		Schepen

De ideale manier om deze database te gebruiken is via een combinatie van de twee voorgestelde manieren. Via knoppen kan u op een snelle manier overzichtelijke informatie over een specifiek deel van de database verkrijgen. Via dit overzicht kan u vervolgens met de ID-nummers op zoek gaan in de prosopografie.

Burgerlijke hospitalen binnen de ziekenzorg van het Spaanse leger. Het Sint-Janshospitaal van Brugge, 1621-1713¹

INLEIDING

De zeventiende en het begin van de achttiende eeuw waren op politiek vlak een beroerde periode voor de Zuidelijke Nederlanden. Tussen het moment dat het Spaanse leger in 1601 het beleg op sloeg voor Oostende en het sluiten van de Vrede van Utrecht in 1713 bevonden onze contreien zich vrijwel onophoudelijk in staat van oorlog. De zeventiende eeuw had van de zestiende immers een conflict geërfd, dat na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) weer in alle hevigheid losbarstte: de Tachtigjarige Oorlog. De twist tussen de twee Nederlanden werd uiteindelijk in 1648 beëindigd met de Vrede van Munster, die de scheiding van beide regio's op papier vastlegde. Daarmee hielden de krijgsvorrichtingen in de Zuidelijke Nederlanden echter niet op: in 1635 had ook Frankrijk zich immers in de oorlog gemengd, en na de Vrede van Münster bleef het land onverzettelijk verder vechten. Pas met de Vrede van de Pyreneeën (1659) kwam er een eind aan het geweld. Althans voor even, want enkele jaren later, naar aanleiding van de Devolutieoorlog (1667-1668), viel Frankrijk opnieuw de Zuidelijke Nederlanden binnen, net als tijdens de Hollandse Oorlog (1672-1678) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) waren de Fransen weer van de partij, zij het deze keer aan de kant van Spanje.²

- 1 Dit artikel is voor het grootste deel gebaseerd op S. PANNIER, *Het Sint-Janshospitaal van Brugge in de 16de en 17de eeuw: caritas in tijden van conflict en contrareformatie*, Gent, ongepubliceerde masterproef UGent, 2017 (promotoren A.-L. Van Bruaene en G. Verhoeven, co-promotor L. Vervaeke). Het eveneens in dit artikel behandelde archiefmateriaal omtrent de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) maakt geen deel uit van deze verhandeling en werd later toegevoegd.
- 2 R. VERMEIR, 'De eeuw van Habsburg', in: R. VERMEIR, (ed.), *Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*, Wommelgem, 2012, p. 33-35; R. VERMEIR, 'Europa in oorlog, 1618-1713', in: VERMEIR, *Een inleiding*, p. 60-61

We willen hier niet het intussen achterhaalde beeld oprakelen van de zeventiende eeuw als ongelukse eeuw voor de Zuidelijke Nederlanden. Op economisch vlak was er zeker een heropleving merkbaar in sommige gewesten en het was ook niet zo dat elke regio even hard geteisterd werd door het geweld.³ Feit is wel dat de permanente oorlogstoestand, of toch minstens het risico daarop, de Spaanse gezagsdragers ertoe noopte gedurende de hele zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw een leger op de been te houden in de Zuidelijke Nederlanden, het zogenaamde *Ejército de Flandes*.⁴ Samen met dat leger werd bovendien een immense logistieke machine in het leven geroepen om de soldaten in het veld te kleden, te voeden en te betalen. Heel wat aspecten van de organisatie van het Spaanse leger in de Nederlanden werden reeds genoegzaam onderzocht door auteurs als Geoffrey Parker, in zijn *landmark*-boek *The Army of Flanders*, of dichterbij huis door historici als Etienne Rooms.⁵ Een erg belangrijk aspect van de structuur die het Spaanse leger operationeel hield bleef echter onderbelicht, namelijk de ziekenzorg.

De medische verzorging in het *Ejército de Flandes* vormde een belangrijk onderdeel van de krijgsmacht. Het was voor het Spaanse opperbevel van groot belang om zieke en gewonde soldaten de beste zorgen toe te dienen. In de eerste plaats natuurlijk vanuit menselijk opzicht, maar ook omwille van het feit dat de Spaanse gebieden, zeker naarmate de oorlogsverrichtingen bleven aanslepen, langzamerhand uitgeput raakten op het vlak van jongemannen die wilden en konden gaan vechten in het leger.⁶ Bovendien, zo schrijven sommige auteurs, was gezondheidszorg erg belangrijk om het moreel van de troepen op peil te houden: het vertrouwen dat er een aanzienlijke kans was om een verwonding te overleven zou ervoor gezorgd hebben dat de soldaten meer geneigd waren alles te geven op het slagveld.⁷

3 H. HASQUIN, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden, 1650-1795', in: D.P. BLOK, (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1979, dl.VIII, p. 124-159.

4 G. PARKER, *The army of Flanders and the Spanish road: 1567-1659: the logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars*, Cambridge, 2004, p. 21.

5 E. ROOMS, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, Brussel, 2003, 484 p.

6 PARKER, *The army of Flanders*, p. 34-36.

7 R. DE GRAAF, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog, 1565-1648*, Franeker, 2004, p. 209-210.

In de eerste plaats waren het voornamelijk de gewonden die de veldslagen opleverden die verzorging behoefden. Daarnaast waren er de vele zieken, die ten prooi waren gevallen aan de talrijke besmettelijke aandoeningen die de legers, vaak ondervoed en levend in onhygiënische omstandigheden, teisterden. Ten slotte waren er ook nog de slachtoffers van onderlinge twisten. De herfst en de winter, waarin er niet gevochten werd, betekenden voor de soldaten veelal maanden van oeverloze verveling. Tijdens dergelijke periodes hielden de troepen zich onledig met doelloos rondhangen in de stad, schietoefeningen houden op uithangborden en dobbelen, maar ook met kleine criminaliteit en knokpartijen - gedrag dat in Spanje zelfs de zegswijze “Estamos aquí o en Flandes?”, “Zijn we hier of in Vlaanderen?” deed ontstaan, bedoeld om iemand op zijn of haar weinig exemplarisch gedrag te wijzen. Al deze bezigheden, vermengd met de nodige kroezen bier en wijn, hadden niet zelden gewonden en gekwetsten tot gevolg.⁸

Voor het verzorgen van de soldaten rekende het Spaanse leger op drie instellingen. In de eerste plaats waren dat de veldhospitalen, die tijdelijk werden georganiseerd tijdens een beleg en waar de troepen die afgevoerd werden uit het krijgsgewoel de eerste zorgen toebedeeld kregen. Ten tweede waren er de militaire hospitalen in Gent, Antwerpen, Kamerijk en vooral Mechelen, dat in 1585 werd geopend en na een korte sluiting tijdens het Twaalfjarig Bestand in 1617 weer zijn deuren opende.⁹ De derde en vanuit het oogpunt van dit artikel belangrijkste categorie instellingen was deze van de burgerlijke hospitalen. Deze reeds bestaande hospitalen ving gedurende de hele zeventiende eeuw tegen wil en dank zieke en gewonde soldaten op. Naast vele kleine stedelijke instellingen waren het met name het Bijlokehospitaal te Gent en het Sint-Janshospitaal van Brugge die werden ingeschakeld, en het is aan de hand van dit laatste hospitaal dat we de rol van burgerlijke hospi-

8 A. VANDEWALLE & L. VANDAMME, ‘Het Spaanse Brugge, 1490-1600’, in: M. RYCKAERT, A. VANDEWALLE, J. D’HONDT, e.a., *Brugge: de geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 137; H. DENEWETH, ‘Brugge, een veilige enclave in het krijgsgewoel’, in: V. VERMEERSCH & J. CORNILLY, (ed.), *Brugge*, Antwerpen, 2002, p. 107; PARKER, *The army of Flanders*, p. 153.

9 PARKER, *The army of Flanders*, p. 141.

talen in het zorgsysteem van het Spaanse leger in de Nederlanden zullen onderzoeken. Meer bepaald zullen we nagaan hoe een verblijf van een soldaat in Sint-Jan eruitzag: wanneer kwamen soldaten aan, op welke zorgen konden ze rekenen tijdens hun verblijf en waar trokken ze naartoe eens ze genezen waren? Ten tweede zullen we ook stilstaan bij het kostenplaatje: hoe financierde het hospitaal de uitgaven voor de opvang van soldaten? Betaalde het Sint-Janshospitaal alles uit eigen zak of werd het gesteund door de overheid? Ten slotte zullen we de cijfers uit de bronnen in een bredere context proberen te plaatsen. Kunnen we berekenen hoeveel soldaten er verbleven hebben binnen de muren van Sint-Jan? En kunnen we deze aantallen ook verbinden met de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden? Op deze vragen hopen we in hiernavolgend onderzoek een antwoord te formuleren.

We vangen dit artikel aan in 1621. In dat jaar liep het Twaalfjarig Bestand af, het vredesverdrag dat in 1609 was afgesloten tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden. Met het vervallen van het Bestand begon zoals gezegd in de Zuidelijke Nederlanden een periode van quasi ononderbroken conflict, waaraan pas een einde kwam in 1713. In dat jaar werd de Vrede van Utrecht gesloten, die het slot betekende van de Spaanse Successieoorlog, en tevens de uiterste afbakening van de in dit artikel behandelde periode.

Voor dit artikel werden hoofdzakelijk de rekeningen en de huishoudboekjes van het Sint-Janshospitaal gebruikt, bewaard in het OCMW-archief. Het aanbreken van de Franse Tijd in de Zuidelijke Nederlanden aan het eind van de achttiende eeuw ging gepaard met het overdragen van de hospitalen van het Ancien Régime aan het Bestuur van de Burgerlijke Hospitalen, een onderdeel van de latere Commissie voor Openbare Onderstand.¹⁰ Met deze transactie veranderden meteen ook al de archieven van deze meestal eeuwenoude instellingen van eigenaar, waardoor de hospitaalarchieven in buitengewoon goede staat aan ons overgeleverd werden, zo ook deze van het Sint-Janshospitaal. De rekeningen van

¹⁰ J. MERTENS, 'De hospitaalarchieven', in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, Brugge, 1976, p. 27-30.

de instelling werden in de zeventiende eeuw opgesteld door een van stadswege aangestelde ontvanger, die de gronden en de grote aan- en verkopen van het hospitaal beheerde. De huishoudboekjes werden bijgehouden door *mevrouw*, de hoofdzuster. Zij was belast met het logistieke beheer van het hospitaal en de administratie die de soldatenverzorging met zich meebracht (cf. infra): deze bronnen bevatten bijgevolg de kosten die gepaard gingen met de dagelijkse werking van de instelling, en, belangrijk, het geld dat het hospitaal ontving voor de opvang van soldaten. Ofschoon huishoudboekjes al vroeger moeten gebruikt geweest zijn (zo bewijzen verwijzingen ernaar in de rekeningen), zijn ze pas vanaf 1616 bewaard, wat van het jaar 1621 ook deels een bron-technische demarcatie maakt.¹¹ Deze financiële bronnen werden ten slotte sporadisch aangevuld met archiefbescheiden uit de collectie ‘Diversen’, die zich in het Stadsarchief van Brugge bevindt.

Wanneer we hierna trends bespreken in bepaalde financiële gegevens, meer bepaald de lonen van het medisch personeel, zullen we gebruik maken van reële waarden. Dit omwille van het feit dat de vroegmoderne tijd, vooral de zestiende eeuw, een periode was waarin munten te kampen hadden met aanzienlijke inflatie.¹² Aldus rekenden we sommen in groten Vlaams om naar het equivalent daarvan in liter tarwe. Daartoe maakten we dankbaar gebruik van de ons overgeleverde prijsgegevens van het Sint-Donatiaanskapittel te Brugge, die werden verzameld door Adriaan Verhulst.¹³

- 11 Ter volledigheid dienen hier nog de drie rekeningboekjes van broeder Jan Floreins uit de periode 1491-1493 vermeld te worden, die in 1976 aangetroffen werden in het hospitaal onder een voettrede. Deze bevatten onder meer wekelijkse uitgaven voor eten en drank en hebben dus een gelijkaardige structuur als de latere huishoudboekjes (G. MARECHAL, e.a., ‘Archivalia’, in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 362; J. MERTENS, ‘Jan Floreins. Enkele gegevens over zijn beheer in het laat-middeleeuwse Sint-Janshospitaal te Brugge’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 150 (2013), p. 101-111).
- 12 E. SCHOLLIERS & C. VANDENBROEKE, ‘Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800’, in: D.P. BLOK, (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, dl.V, p. 277-279.
- 13 A.E. VERHULST, ‘Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de “slag” van het Sint-Donatiaanskapittel (1348-1801)’, in: *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, Brugge, 1965, dl.II, p. 3-70.

HET SINT-JANSHOSPITAAL VAN BRUGGE IN DE ZEVENTIENDE EEUW

POLITIEKE CONTEXT

Het Sint-Janshospitaal van Brugge werd wellicht opgericht in de twaalfde eeuw. Met de jaren vergaarde de instelling tal van gronden, hoeven en huizen die beheerd werden door de broeders van de kloostergemeenschap. De pachtgelden en andere opbrengsten die deze bezittingen opleverden werden aangewend voor de kern-taak van het hospitaal, namelijk de opvang van arme inwoners van Brugge en andere behoeftigen zoals reizigers en pelgrims. Deze zorg was kosteloos, al had het hospitaal wel recht op de erfenis van patiënten indien ze overleden tijdens hun verblijf.¹⁴

In 1621 beschikte het Sint-Janshospitaal nog altijd over een groot aantal bezittingen en ving het nog steeds armen en zieken op. In het kader van de contrareformatie en de ontwikkeling van de onderstandswoonstwetgeving waren intussen wel grenzen gesteld aan de opname van andersgelovigen en niet-Bruggelingen. Rond de eeuwwende had zich verder een vrij ingrijpende verandering voor het hospitaal voltrokken op organisatorisch vlak: Hendrik van Borsbeke, de laatste overblijvende broeder, verliet het hospitaal, en enkel de zusters bleven over. Het beheer van de gronden, dat voordien door de broeders gebeurde, gebeurde zoals gezegd voortaan door de ontvanger.

Brugge had tijdens haar middeleeuwse bloeiperiode een bevolking van om en bij de 40.000 inwoners gekend. Economische neergang en de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk op het eind van de vijftiende eeuw had dat aantal fors doen dalen. De troebelen tijdens de zestiende eeuw hadden niet veel beterschap

14 L. VERVAET, *Goederenbeheer in een veranderende samenleving. Het Sint-Janshospitaal van Brugge, ca. 1275-ca. 1575*, doctoraatsverhandeling UGent, 2015, p. 50. De maximale grootte van erfenissen die het hospitaal in beslag mocht nemen was wel vastgelegd op 6 lb. gr. VI. Ofschoon de meeste mensen die in het Sint-Janshospitaal overleden zoals gezegd arm waren en slechts over een beperkte erfenis beschikten, zorgde dit privilege toch voor heel wat conflicten met nabestaanden van overledenen.

gebracht, en bij het begin van de zeventiende eeuw leefden er nog zo'n 27.300 mensen in de stad. Gedurende deze periode zou er wel een demografisch herstel optreden, zeker naar het eind van de eeuw toe: bij aanvang van de achttiende eeuw telde Brugge naar schatting weer zo'n 37.900 zielen.¹⁵

Tijdens de zeventiende eeuw bevond de stad zich, als gevolg van haar strategische ligging in de buurt van zowel de Republiek, Frankrijk als de Noordzee, vaak te midden van de krijgsverrichtingen. Brugge zelf werd nooit veroverd, in tegenstelling tot in de buurt gelegen grote steden als Rijsel en Gent, waardoor er tijdens deze eeuw een aantal belangrijke bestuursorganen werden ondergebracht.¹⁶ Pas in de achttiende eeuw, in 1706, werd Brugge door de Republiek en de Engelsen ingenomen.

Brugge mocht dan grotendeels gespaard blijven van het oorlogsgeweld, het omliggende platteland werd dat allerminst. Ook het patrimonium van Sint-Jan buiten de stad had dikwijls te lijden onder het oorlogsgeweld. Tijdens de jaren 1580 werden bijv. door militaire inundaties delen van de gronden die het hospitaal bezat in Zeeuws-Vlaanderen onder water gezet.¹⁷ Ook in de zeventiende eeuw bleven de in de buurt van Brugge rondtrekkende en slag leverende legers een voortdurende last vormen voor het hospitaal. Ten eerste bemoeilijkte de onveilige toestand op het platteland het ophalen van de pachtgelden. Aan het begin van de eeuw moesten zelfs soldaten ingehuurd worden om het hospitaalpersoneel veilig van pachter naar pachter te loodsen.¹⁸ Ten tweede leed het hospitaal ook directe schade. Een chronisch probleem van vroegmoderne oorlogsvoering was immers de bevoorradings van de soldaten: dikwijls slaagde de legerleiding er niet in

15 J.A. VAN HOUTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 417-419.

16 L. VANDAMME & J. D'HONDT, '17de en 18de eeuw: op zoek naar een nieuwe bestemming', in: *Brugge. Een geschiedenis van een Europese stad*, p. 143.

17 VERVAET, *Goederenbeheer*, p. 25.

18 BRUGGE, *OCMW-Archief*, A[rchieff] S[int]-J[anshospitaal], rek[eningen] 1601-1602, f. 104v.: "[...] betaelt de soldaten die de ontfanghere convoyeerden [...]", rekeningen 1606-1607, f. 97r.-v.: "Den 20 octobre gheweest met mijn heeren de voochden den landtmeetere ende andere persoonen te waghen tot Schoerijnghe ende betaelt voor 12 soldaten die voor convoye [...]".

om tijdig de nodige eetvoorraden bij hun garnizoenen te krijgen, waardoor de soldaten genoodzaakt werden al plunderend hun rantsoen bijeen te zoeken.¹⁹ Soms deden hun aanvoerders ook gewoon mee: met name Karel IV, de hertog van Lotharingen, zou het rond het midden van de zeventiende eeuw erg bont maken op het Vlaamse platteland.²⁰ Vanaf het begin van de zeventiende eeuw zien we de eerste tekenen van dergelijke teisteringen opduiken in de bronnen: verschillende pachters vroegen vrijstelling van betaling omwille van de schade die hun land opliep door het leger van de vijand, deelden het hospitaal mee dat hun grond onbruikbaar was geworden door in de buurt logerende *peerderuyters* of raakten door een botsing met oprukkende legers hun koeien kwijt toen ze deze naar het hospitaal dreven.²¹ Een enkele pachter vertrok zelfs zelf naar het front om er als soldaat te dienen.²² Ook de hoeve Scuelinghe in Zuienkerke, vele eeuwen lang het pronkstuk van het patrimonium van het Sint-Janshospitaal,

- 19 PARKER, *The army of Flanders*, p. 84-85, 121. Voor lokale studies van oorlogsschade in Vlaanderen omstreeks deze periode zie o.a. T. PICEU, *Over vrybuters en quaetdoenders. Terreur op het Vlaamse Platteland (eind 16de eeuw)*, Leuven, 2008, 293 p.; K. VANDENBUSSCHE, 'Ellende in het Brugse Vrije, oktober 1645-september 1646', in: *Biekorf*, 95 (1995), p. 352-363; D. DE REUCK, 'Bellem en omgeving tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668)', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 41 (1990), p. 87-101 en, meer anekdotisch, A. DE VOS, 'Slachtoffers van soldatenterreur, 1695', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 6 (1954), p. 234-235.
- 20 VANDENBUSSCHE, 'Ellende in het Brugse Vrije', p. 352, 359-360. De verwoesting aangericht door Karel IV vinden ook hun weerslag in de administratie van Sint-Jan: "[...] omme te versoucken quitschelt ter oorsaecke vande schade die sy ghehadt hadden duer de soldaten vanden hertoogh van Lorreyne" (BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1645-1646, f. 96v).
- 21 Dit zijn voor de duidelijkheid de eerste sporen voor de vroegmoderne tijd. Ook in de late middeleeuwen hadden pachters van het hospitaal af te rekenen met schade aangericht door militairen (VERVAET, *Goederenbeheer*, p. 298). Voor zeventiende-eeuwse plunderingen, zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1601-1602, f. 103r, rek. 1601-1602, f. 104v. en rek. 1601-1602, f. 105r. Ook later zien we oorlogsschade terugkeren in de bronnen, zie bijv. rek. 1677-1678, f. 75v: "*Laeten valideren aen Anthonie de Clercq de twee derden van den pacht vanden jaere [...] 1676 ter causen van brandt ten somersaysoene 1676 ghedaen by de Fransche [...]*" en rek. 1705-1706, f. 96v: "*Aenden landmeter Frans Lobbrecht over het [...] opnemen vande schaede door het campement van het leger [...]*". Dit zijn allemaal schadevermeldingen die via een tussenstop in het uitgavenluik van de rekening belandden. Om de precieze impact te weten te komen van het krijgsgewoel op de bezittingen van Sint-Jan zou een diepgravende studie van de in de rekeningen vermelde inkomsten uit pachtgelden nodig zijn.
- 22 BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1689-1690, f. 87r: "*Betaelt omme een acte costen van Pieter van Driessche pachter by St. Janshuys mits syn vertreck als soldaet naer Sluys [...]*".

werd op een zeker moment belaagd. Rond 1602 werd in allerijl een boodschapper gestuurd naar de aldaar garnizoen houdende luitenant om met aandrang te vragen zijn soldaten ervan te weerhouden de gerst op de hoeve te oogsten.²³ Of er gehoor werd gegeven aan de klachten van het hospitaal weten we niet, maar het feit dat Scueringhe in 1603 door haar pachter werd verlaten lijkt daar alvast niet op te wijzen.²⁴

Het was echter niet alleen het patrimonium van het Sint-Janshospitaal dat werd meegesleurd in de politieke ontwikkelingen van de vroegmoderne periode, ook het hospitaal zelf mocht de oorlogen aan den lijve ondervinden. Het oog van de bevelhebbers van de in de buurt van Brugge verblijvende legers was immers al snel op de stad en haar grootste zorginstelling gevallen voor de opvang van zieke en gewonde soldaten. Een aantal zaken wijzen op een dergelijke opvang van soldaten in het Sint-Janshospitaal. Tijdens de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw moeten we het voornamelijk stellen met sporadische onrechtstreekse vermeldingen in de bronnen. Zo wordt in 1544 in het kader van een betaling aan een dokter melding gemaakt van *de armeye van de Spaeyniaerden ende Ytalianen*, dat blijkens de rekening lange tijd in het hospitaal verbleven had.²⁵ Tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw wordt het beeld van de aanwezigheid van troepen in het hospitaal iets duidelijker: vanaf 1609 worden jaar na jaar grote sommen geld ingeschreven in de rekeningen die werden ontvangen van overheidswege voor de opvang van soldaten. In hiernavolgende tekst zullen we dit cijfermateriaal uitvoerig analyseren.

23 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1602-1604, f. 99r.

24 BRUGGE, Stadsarchief, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1450-1690, ongenummerd stuk, gedateerd op 1605: "*Vertoocht met reverentie, mevrouwe van Sint Janshuus in Brugghe hoe alzoo tgoet vanden zelve Godshuuse ghenampt Schoerynghe inde prochie van Zuwenkercke heeft zydert den jaere XVIe drye incluz, ghelegghen onghebruuct, deur tvertrecken vanden pachter van daer [...]*".

25 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1544-1545, f. 131r.

EEN VERBLIJF IN HET SINT-JANSHOSPITAAL

AANKOMST EN VERTREK

Zieke en gewonde soldaten die verzorgd wilden worden in het Sint-Janshospitaal dienden zich eerst aan te melden bij de toegangspoort. Daar werden hun naam en andere relevante informatie als het legeronderdeel waartoe ze behoorden opgeschreven op lijsten. Dat weten we op basis van een soldatenlijst die voorhanden is voor de herfst van 1703, die de aanwezigheid van troepen uit het Franse leger beschrijft.²⁶ Voor de zeventiende eeuw konden we jammer genoeg geen dergelijke lijsten terugvinden. Dat ze bestaan hebben is weliswaar zeker, omdat in de rekeningen te zien is dat af en toe een extra hand werd ingehuurd om dergelijke lijsten op te stellen.²⁷ Ook andere hospitalen hielden er een nauwgezette administratie op na wat betreft de opvang van soldaten.²⁸

Wanneer troepen het hospitaal verlieten, werd daar opnieuw notitie van genomen op een lijst, om precies te weten hoeveel dagen elke soldaat in het hospitaal verbleven had. Zoals we verderop zullen zien betaalde de centrale overheid een bepaald bedrag overeenstemmend met deze verblijfperiode. Na een bepaalde tijd werden vermelde soldatenlijsten daarom bezorgd aan een vertegenwoordiger van de overheid, die daarop de som die men verschuldigd was uitbetaalde aan het hospitaal (cf. infra). In de eerste jaren na het Twaalfjarig Bestand vonden betalingen aan het hospitaal maandelijks plaats, maar wanneer de oorlog steeds langer aansloopte en naar we vermoeden de schatkist steeds leger raakte, begon de stiptheid van de betalingen te wensen over te laten. Vanaf de tweede helft van 1632 werd er uitbetaald om de drie

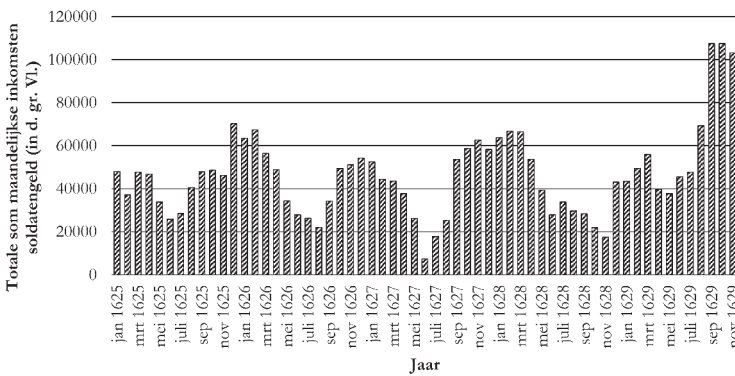
26 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1690-1740, ongenummerd stuk.

27 Zie bijv. BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, rek. 1598-1599, f. 157r: "Betaelt Jan Langheraet [...] over zijnen dienst an mevrouwe ghedaen in het upteckenen vande soldaten [...]"

28 Bijv. het hospitaal van Oudenaarde (N. GHIJS, e.a., *Het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal te Oudenaarde en de zusters bernardinnen*, Gent, 2004, p. 76).

maanden, kennelijk na elk seizoen. Af en toe, zoals in 1637 en in 1648, werd er pas om het half jaar betaald aan het hospitaal.

De jaren 1624 tot 1629, wanneer er nog stipt maandelijks werd betaald, bieden een mooie casus om de chronologie van de aanwezigheid van soldaten in Sint-Jan te illustreren (cfr. figuur 1). Uit de spreiding van de ontvangen sommen blijkt een jaarlijks terugkerend patroon: de soldaten stroomden vooral toe in de herfstmaanden, wanneer de campagne op z'n einde liep en de troepen terugkeerden naar hun kwartieren. Ook tijdens de winter bleef het aantal soldaten hoog, vaak hoger dan in de herfst. De lente was doorgaans het rustigste seizoen, omwille van het feit dat dan de veldtocht weer op gang kwam. Eenzelfde patroon werd trouwens eveneens zonder militaire omstandigheden gehandhaafd: Griet Maréchal stelde voor het midden van de zestiende eeuw vast dat het in het hospitaal gewoonlijk drukker was in de wintermaanden dan 's zomers.²⁹ De hogere winterpiek in 1629 kan eventueel toegeschreven worden aan het beleg van 's Hertogenbosch, dat in september van dat jaar veroverd werd door de Republiek.³⁰

Figuur 1. Maandelijke inkomsten van het Sint-Janshospitaal voor de opvang van soldaten, 1625-1629.

29 G. MARECHAL, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen*, Kortrijk, 1978, p. 234.

30 PARKER, *The army of Flanders*, p. 218.

Kunnen we te weten komen hoe lang soldaten gemiddeld verbleven in het hospitaal? Berekeningen voor het Sint-Elizabethsgasthuis in Antwerpen geven een gemiddelde verblijfsduur van 20 à 26 dagen in het midden van de zeventiende eeuw. Sofie Roels kwam voor het Bijlokehospitaal aan het begin van de zeventiende eeuw op een gemiddelde van 29 dagen. Stef Vercauteren hield het voor hetzelfde hospitaal dan weer op 19 dagen.³¹ Voor het Sint-Janshospitaal troffen we slechts één korte soldatenlijst aan, gaande van september tot november 1703, en niet van het Spaanse, maar het Franse leger. Analyse van deze lijst is bijzonder moeilijk, maar levert niettemin een gemiddelde verblijfsduur op van 17 dagen.³²

De bronnen laten wel toe een beeld te vormen waar de troepen na hun passage in Sint-Jan heen trokken. Bij het ontslaan van soldaten uit het hospitaal werd hen immers een klein bedrag toegestopt om hun reis te bekostigen, zodat ze onderweg niet zouden hoeven te plunderen.³³ Uit de bestemmingen die sporadisch vermeld worden bij het uitzenden van soldaten blijkt hoe Sint-Jan fungeerde als knooppunt in het Spaanse militaire verzorgingsnet. In de eerste plaats stuurde het hospitaal herstelde soldaten, met name in de zomer wanneer de veldtocht gevoerd werd, opnieuw

31 R. AERNOUITS, e.a., *750 jaar gasthuis op 't Elzenveld 1238-1988*, Brussel, 1988, p. 133; S. ROELS, *De Bijloke in de Branding: de werking van het Bijlokehospitaal te Gent, 1560-1630*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UGent, 1999, p. 92 (promotor: H. Soly); S. VERCAUTEREN, *Het cureren vande siecke ende gequetste soldaten: de gezondheidszorg in het Ejército de Flandes, 1584-1668*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UGent, 2017 p. 94 (promotor: R. Vermeir).

32 Van sommige soldaten wordt vermeld dat ze op het eind van de maand in het hospitaal blijven, maar ze zijn verdwenen op de volgende lijst. Van andere wordt vermeld dat ze reeds de vorige maand in het hospitaal lagen, maar toch zijn ze onzichtbaar op de lijst van betreffende maand. Uiteindelijk kon van ongeveer 473 soldaten de verblijftijd bepaald worden. Het gemiddelde van 17 dagen blijkt vrij laag in vergelijking met de andere vermelde hospitalen, maar toch protesteerde het personeel in deze periode dat de Fransen veel te lang in het hospitaal verbleven en zo andere troepen beletten verzorgd te worden. Wellicht doelde het personeel daarmee op het tiental soldaten dat om en bij de twee maand in het hospitaal verbleef. Voor de volledigheid dient vermeld te worden dat in de hoofding van de lijsten niet het Sint-Janshospitaal wordt vermeld, maar een zeker *Hôpital Royal de St.-Croix*. Daar een dergelijke instelling onbekend is en de lijsten zich in het archief van Sint-Jan bevinden, en bovendien bij een gerechtsdossier horen over de wan-toestanden in het hospitaal veroorzaakt door datzelfde Franse leger, gingen we er vanuit dat deze lijsten wel degelijk betrekking hebben op het Sint-Janshospitaal.

33 BRUGGE, *OCMW-Archief, ASJ*, huish[oudboekje] 1644-1645, f. 36v: "[16 marte] Aen 5 Spanyaers om te reysen [...]".

naar het front of naar hun garnizoensplaats.³⁴ Soms zond het hospitaal ogenschijnlijk ook nog niet herstelde soldaten door naar andere zorginstellingen. Een vaak terugkerende bestemming in dat kader was Gent, met name het Spaans Kasteel aldaar.³⁵ Wellicht werd daarmee het militair hospitaal bedoeld dat in Gent sinds het begin van de zeventiende eeuw gevestigd lag en een onderdeel was van het Kasteel.³⁶ Ook Mechelen was een populaire bestemming, althans vanaf 1635 (cf. infra), wat eventueel kan toegeschreven worden aan het daar gelegen Koninklijk Militair Hospitaal.³⁷ Transport gebeurde bij voorkeur te water, omdat de gebrekkige staat van de wegen weinig comfortabel en zelfs gevaarlijk was voor de gewonde soldaten.³⁸

ACCOMODATIE

Eens toegelaten tot het hospitaal moesten de soldaten ergens ondergebracht worden. Over hoe dit exact gebeurde tasten we wat in het duister. Een groot deel van hen moet alleszins opgevangen zijn in de ziekenzalen zelf. Het hospitaal beschikte over om en bij de 100 bedden, die maximaal slaapgelegenheid boden aan een 150-tal zieken.³⁹ Omdat, zoals we verder zullen zien, het aantal soldaten

- 34 In de eerste plaats waarschijnlijk dat van Brugge zelf, maar ook andere legerplaatsen keren terug in de bronnen. In 1647 werden bijv. maar liefst 70 soldaten uitgezonden naar Nieuwpoort, vermoedelijk naar de garnizoensplaats aldaar (BRUGGE, OCMW-Archief, AS), huish. 1647-1648, f. 31r; PARKER, *The army of Flanders*, p. 141). Zie verder bijv. huish. 1638-1639, f. 44v: “20 [augustus]. Vyer Spaniaers gezonden naert legher”; huish. 1639-1640, f. 44r: “16 [augustus]. Betaelt an diversche Spaensche soldaeten uutghesonden naer haerlieder quartyer”.
- 35 Zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1636-1637, f. 34v: “[28 marte] ghesonden 8 spanyaers naer het castel van Ghent [...]”.
- 36 G. MARECHAL, ‘Het Spaans militair hospitaal in Gent (1612-1804)’, in: A. VAN NIEUWENHUYSE & S. DE SCHAMPELEIRE, (ed.), *Geschiedenis: zijn werk, zijn leven. Huldeboek René De Herdt*, Gent, 2010, p. 194.
- 37 Zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, AS), huish. 1640-1641, f. 32r: “[12 november] Spaensche soldaeten ghesonden nar Mechelen [...]”.
- 38 Zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, AS), huish. 1635-1636, f. 36 r: “[17 november] Int schip van Ghent voor 6 lerschen [...]”; huish. 1647-1648, f. 45v: “[19 augustus] Aende schip van Ghent ende daerby die de ghequetsten ghebrocht hebben van schipstael”; huish. 1648-1649, f. 35 v: “Betaelt ande schippers van Ghent voor het voeren vande siecken”.
- 39 G. MARECHAL, ‘Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan’, in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 63; EADEM, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 232-233.

deze capaciteit ruimschoots overschreed, en omdat Sint-Jan ook nog steeds gewone zieken uit Brugge diende op te vangen, moet slechts een beperkt deel van hen in een bed gelegen hebben. Het gros van de soldaten zal op minder comfortabele meubelen gelegen hebben als stromatten, waarvan er in 1590 72 werden aangekocht.⁴⁰ Het krijgsvolk werd overigens niet in de ziekenzaal alleen verpleegd: rond 1600, tijdens het beleg van Oostende, werden soldaten ook ondergebracht in de kapel van de gilde van Sint-Cornelius en *in de schuere, coestal ende boven up de graender*.⁴¹ Tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668) werden gewonden ook in de kerk van het hospitaal gelegd.⁴²

Bij het uitbreken van besmettelijke ziekten werden zieke soldaten geïsoleerd in barakken naast het hospitaal. Toen de Ierse troepen van Don Eugenio O'Neill in 1634 besmet raakten met de pest, droeg de generale staf het hospitaal op om voor hen barakken op te richten naast het hospitaal. Deze waren slechts tijdelijk van aard: er werd opdracht gegeven ze uit een licht materiaal te maken, zodat ze erna verbrand konden worden.⁴³

Godshuizen sprongen indien nodig het Sint-Janshospitaal bij. Zo werd bijv. een beroep gedaan op het Sint-Juliaansgasthuis in 1621, omstreeks 1651-1652 en tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668).⁴⁴ Sint-Juliaan bekommerde zich bovendien doorheen de besproken periode doorlopend over geesteszieke soldaten (cf. infra). Tijdens het beleg van Oostende, de Devolutieoorlog en in 1676 kwam ook

40 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, rek. 1590-1591, f. 137v.

41 J. GELDHOF, 'De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975', in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 176.

42 M. RYCKAERT, 'Enkele data in verband met de geschiedenis van Brugge en van het Sint-Janshospitaal', in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 21.

43 B. VANDERMEERSSCHE, *De politieke rol van de staten van Vlaanderen: 1620-1648*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UGent, 2004, p. 159 (promotor: R. Vermeir).

44 J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275-1975: zeven eeuwen geschiedenis van het Sint-Juliaansgasthuis en van de Psychiatrische kliniek O.-L.-Vrouw te Brugge-Sint-Michiels*, Brugge, 1975, p. 74-75.

het Magdalenagasthuis Sint-Jan ter hulp en ving een schare soldaten op.⁴⁵ De Potterie verpleegde eveneens soldaten tijdens het beleg.⁴⁶

Ook religieuze orden uit de stad steunden het hospitaal in tijden van nood. In 1676 en 1677 werd een beroep gedaan op de cellebroeders voor de opvang van enkele soldaten, waarvoor het hospitaal de bedden en de dekens bekostigde.⁴⁷ De cellebroeders hadden zich gespecialiseerd in de opvang van geesteszieken, en vingden ter aanvulling van Sint-Juliaan wellicht voornamelijk getraumatiseerde soldaten op.⁴⁸

VERZORGING

Voedsel, propere kleren en een warm en veilig onderkomen vormden de voornaamste verzorging voor de soldaten die verbleven in het Sint-Janshospitaal. De dagelijkse zorgen werden toegediend door de zusters van de instelling. Naast deze basisvoorzieningen voorzag Sint-Jan echter ook enkele ‘echte’ medische zorgen. Deze werden verleend door de arts, de chirurgijn en de apotheker.

De artsen waren academisch geschoolden, die hun opleiding hadden genoten aan universiteiten overal in West-Europa en zo de titel *medicyn* of *fysikere* hadden verworven. De arts weerspiegelde de theoretische kant van de vroegmoderne geneeskunde: hij kende de essentiële Latijnse geneeskundige literatuur, was in staat ziektes te herkennen en kon er mogelijke remedies voor bedenken. Aan de praktische kant van de geneeskunde wilden de artsen hun handen niet vuil maken: dat was de taak van de chirurgijns, die ze veelal beschouwden als handwerkers en knechten.⁴⁹ Het was de arts, samen met de zusters, die besliste of een soldaat voldoende

45 RYCKAERT, ‘Enkele data’, p. 21; BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1675-1676, f. 76r.

46 GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen*, p. 74.

47 A. VIAENE, ‘Brugge hospitaalstad gedurende het beleg van Oostende 1601-1602’, in: *Biekorf*, 55 (1956), p. 12.

48 A. ADRIAENSSENS, e.a., *Werken van barmhartigheid: 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 1985, p. 181; zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, huish. 1635-1636, f. 36 v: “*Ande pater vande cellebroers per ordre van het collegie voor een dulle soldaet*”.

49 A. VAN DEN BON, ‘De dokters en de chirurgen van de 16de eeuw tot heden’, in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 133; MARECHAL, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 226-227.

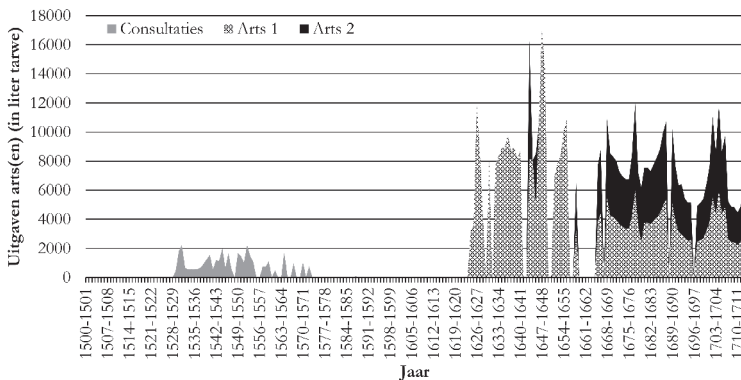
genezen was om uit het hospitaal ontslagen te worden. Beiden waakten ook over het dieet van de soldaten. Schijnbaar kregen soldaten tijdens hun verblijf doorgaans een beperkt rantsoen, maar eens ze dichter bij de datum van hun ontslag uit het hospitaal kwamen ontvingen ze weer de volle portie. Aan de genezen-de kracht van een dergelijk eetpatroon werd veel geloof gehecht. Dat blijkt uit een gerechtelijk dossier uit 1703, toen het hospitaal te kampen had met Franse soldaten die ziektes veinsden om langer in het hospitaal te kunnen verblijven. In de aanloop naar hun ontslagdatum vroegen de troepen opnieuw een halve portie, om enkele dagen erna weer een volle portie te verzoeken. Toen enkele soldaten daarna overleden, beweerden dokters en zusters stellig dat deze zich doodgegeten hadden.⁵⁰

Gedurende de middeleeuwen en de zestiende eeuw beperkte de arts zich tot louter consultaties in het hospitaal. Zeker vanaf 1624, maar mogelijk ook vroeger, was er een arts op vaste loonbasis verbonden aan het hospitaal, wat de plotse stijging verklaart van het voor hem bestemde bedrag. Dat zien we in Figuur 2, waar we ter illustratie ook de situatie in de zestiende eeuw tonen. Hoewel deze arts een vast loon kreeg, kwam hij slechts om de twee dagen in het Sint-Janshospitaal langs. Omdat het personeel de medische aanwezigheid in het hospitaal wou verhogen, werd vanaf het midden van de zeventiende eeuw een tweede arts aangenomen.⁵¹ Beide geneesheren kregen voortaan de helft van het oorspronkelijke loon. Ook voordien, als de nood het hoogst was, werd soms de hulp van een tweede arts ingeroepen. De piek rond 1648 is alvast te verklaren door een grote som geld die de artsen, samen met de chirurgijn en de pastoor, kregen voor hun dienst aan de gewonden die afgevoerd werden uit het beleg van Diksmuide (cf. infra).⁵²

50 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1690-1740, ongenummerd stuk.

51 G. MARECHAL, 'Het Sint-Janshospitaal te Brugge in de 18de eeuw. Aanzet tot vernieuwing?', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 132 (1995), p. 45.

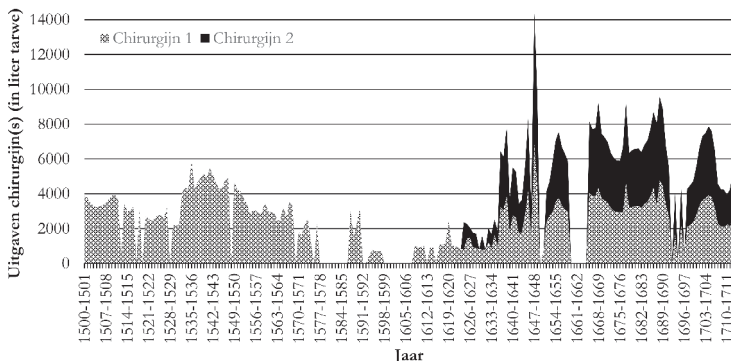
52 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1648-1649, f. 34 v: '1 [Januari]. Ande docktor ende sergiens ende diferente priesters in het belech van Veuren [daarboven in het klein: Dixmude]".

Figuur 2 Uitgaven aan de arts(en) van het Sint-Janshospitaal (in liter tarwe), 1500-1713.

Een tweede categorie van zorgverleners was die van de chirurgijns. Zij hielden zich zoals vermeld bezig met de praktische kant van de geneeskunde. Nadat een arts bevonden had dat een operationele handeling nodig was om een patiënt van een kwaal te genezen, verscheen de chirurgijn op het toneel.⁵³ Complexe inwendige ingrepen waren onmogelijk als gevolg van het ontbreken van enige vorm van verdoving.

Al sinds de middeleeuwen was er een vaste chirurgijn verbonden aan het hospitaal. Aan het begin van de zeventiende eeuw werden dat er twee, zoals te zien in Figuur 3.

Figuur 3 Uitgaven aan de chirurgijn(s) van het Sint-Janshospitaal (in liter tarwe), 1500-1713.

53 VAN DEN BON, 'De dokters en de chirurgen', p. 135; MARECHAL, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 227.

Voor de dienst die de artsen en chirurgijns van het Sint-Janshospitaal verleenden aan de troepen ontvingen zij een loon van de Staten van Vlaanderen, zo wees het onderzoek van Stef Vercauteren uit. Dat loon werd betaald buiten het hospitaal om, en liet dus geen sporen na in de rekeningen van Sint-Jan zelf. Uit de administratie van de Staten blijkt bovendien dat er op momenten van onderbezetting soms voor korte periodes extra chirurgijns werden aangesteld in Sint-Jan. Dat gebeurde bijv. in 1647 en 1648, in oktober en in augustus, naar aanleiding van de grote toestroom van gewonden, onder meer uit het beleg van Diksmuide.⁵⁴

Een derde en laatste vorm van zorgverlening waarop de soldaten in het Sint-Janshospitaal konden rekenen bestond uit medicijnen. Daartoe kon het hospitaal rekenen op een eigen kruidentuin, die zich bezijden de Reie bevond. Blijkens de hospitaalbeschrijving van 1547 had de tuin een grootte van 2 lijnen en 18 roeden, omgerekend een oppervlakte van 3214,54 vierkante meter ofte net iets groter dan een half voetbalveld.⁵⁵ Gezien de relatief grote oppervlakte om louter een kruidentuin te zijn en enkele indirecte locatiewijzigingen in de rekeningen moet minstens een deel ervan het *waermoeshof*, de groentetuin, van het hospitaal uitgemaakt hebben.⁵⁶ Daarenboven liet Sint-Jan zich jaarlijks bevoorraden door apothekers uit de stad, althans tot in 1644, toen een eigen apotheek werd ingericht.⁵⁷ Zoals te zien in Figuur 4 gaan de uitgaven aan medicijnen, zeker ten opzichte van de zestiende eeuw, in stijgende lijn. De aanwezigheid van grote aantallen soldaten in

54 VERCAUTEREN, 'Het cureren', p. 82-83.

55 E. TAHON, 'De apotheek in het Sint-Janshospitaal', in: B. BEERNAERT, S. DE-HAECK, J. D'HONDT, e.a., *Goed gekruid. Van kruiden en geneesmiddelen in het Sint-Janshospitaal*, Brugge, 2004, p. 10.

56 In de rekening van 1543-1544 staat vermeld: "*Betaelt van 28 bonden witte doorne potelinghen [...] die ghestelt ende ghepoot ten zyde van onsen waermoeshove jehghens den boomgaert overe, ende ande zyde vander reye [...]*". De hospitaalbeschrijving van enkele jaren later plaatst de kruidentuin te midden van de boomgaard van Sint-Jan, in het westen en de Reie, in het oosten, de locatie waar deze uitgavepost ook de groentetuin lijkt te plaatsen (BRUGGE, *OCMW-Archief*, AS), rek. 1543-1544, f. 131r; M. RYCKAERT, 'Binnenstedelijke bezittingen', in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 92-93.

57 J. VANDEWIELE, 'De apotheek en de apothekers van het Sint-Janshospitaal te Brugge', in: *800 jaar Sint-Janshospitaal*, p. 147. Details over de instelling van de apotheek en de tot op heden bewaarde porseleinen medicijnenpotten werden reeds uitgebreid behandeld in deze bijdrage van Vandewiele.

het hospitaal moet daar zeker een rol in gespeeld hebben, ondanks het feit dat medicijnen normaal gezien werden bekostigd door de Staten van Vlaanderen.⁵⁸ In de praktijk liet die afspraak schijnbaar vaak te wensen over: een aantekening in de marge van een bestelling bij apotheker Van Thienen in 1610 vermeldt dat het hospitaal verzocht aan de Staten van Vlaanderen *dat zy contribueren tot de medicamenten van dese en voorlede jaere midts dat de soldaten aldaer liggende behorden te wesen thaeren laste*.⁵⁹ Bovendien vinden we in de rekeningen van Sint-Jan expliciete bestellingen van medicijnen voor de soldaten in zo'n lage frequentie terug, dat het onwaarschijnlijk lijkt dat de medicijnen van het hospitaal zelf nooit aangesproken werden. Mogelijk deden de Staten buiten het hospitaal om wel zelf aankopen bij apothekers in de stad, zoals bij de artsen en chirurgijns, waardoor deze onzichtbaar blijven in de bronnen.

De vermelde hoge uitgaven, die in 1643 een absoluut maximum bereiken, speelden mogelijk een rol om een eigen apotheek te beginnen, maar even plausibel is dat men meende dat het aan een grote zorginstelling als het Sint-Janshospitaal betaamde om over een eigen apotheek te kunnen beschikken, en zo niet afhankelijk te zijn van de apothekers in de stad.

Zoals Figuur 4 laat zien werden er bij de inrichting van de apotheek een aantal jaren voor een aanzienlijk bedrag basisgrondstoffen gekocht. Van dan af bleek het aankopen van deze ruwe materialen, zogenaamde *simplicia*, beduidend goedkoper dan het aanschaffen van afgewerkte geneesmiddelen, *composita*, zoals voorheen. Na een opleiding aan enkele zusters van Sint-Jan door enkele apothekers uit de stad en enkele zusters uit Brussel werd er een zuster aangesteld aan het hoofd van de apotheek, die vanaf dan haar kennis zou doorgeven aan een nieuwe zuster.⁶⁰

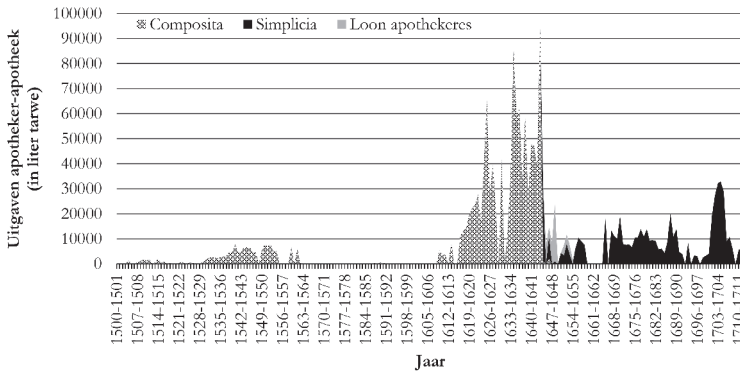
Het waren ook de zusters die ervoor zorgden dat de soldaten elke dag op gezette tijdstippen hun medicijnen namen. De troepen

58 VERCAUTEREN, 'Het cureren', p. 77.

59 BRUGGE, *OCMW-Archief, ASJ*, rek. 1610-1611, f. 162v.

60 VANDEWIELE, 'De apotheek en de apothekers', p. 147.

mochten niet roken: klaarblijkelijk geloofde men dat tabak de medicijnen ineffectief maakte.⁶¹

Figuur 4 Uitgaven aan de apotheker(s) en apotheek van het Sint-Janshospitaal (in liter tarwe), 1500-1713.

Zoals ontgensprekelijk te zien is in de grafieken steeg in de zeventiende eeuw het belang van de arts, de chirurgijn en de apotheker/eigen apotheek ten opzichte van de zestiende eeuw. Deze kwalitatieve uitbreiding van de medische zorgen in deze periode werd ook reeds door Griet Maréchal vastgesteld.⁶² De aanwezigheid van grote aantallen soldaten in het hospitaal doet echter vragen rijzen over deze uitbreiding: was er wel sprake van een kwalitatieve verbetering voor gewone burgers, of slokten de soldaten alle aandacht van het medisch personeel op en was de uitbreiding van de geneeskundige zorgen in Sint-Jan eerder een antwoord op de toename van het aantal behoeftigen in het hospitaal? Dit zijn moeilijk te beantwoorden vragen, maar het bijkomstig loon dat de artsen en chirurgijns opstrekten vanwege de Staten van Vlaanderen doet vermoeden dat daarmee ook hun aanwezigheid in het hospitaal werd verhoogd, en dat gewone zieken nog steeds de nodige aandacht kregen.

61 BRUGGE, *Stadsarchief* reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1690-1740, ongenummerd stuk, 27.08.1704: "[...] ende ghedeurigh smorende taback op de plaetse, waer van men aenden commissaris diversche reysen heeft clachtich ghevalven [...]" en "[...] dat sommige wanneer sij t'savonds de medicamenten moeten nemen dan die naer noen soo veel taback hebben ghesmoort, dat de medecijnen niet en connen hun effect doen [...]".

62 MARECHAL, 'Vernieuwing', p. 59.

Hoe effectief was de verzorging die soldaten genoten in Sint-Jan? Op basis van de reeds vermelde Franse soldatenlijsten stelden we vast dat er tussen 1 september en 16 november 1703 846 soldaten in het hospitaal verbleven. Daarvan overleden er 28, wat een mortaliteitsgraad oplevert van ongeveer 3,3%. We weten natuurlijk niets over de aard van de wonden en de ziekten van zij die in het hospitaal lagen, maar dit getal lijkt vrij laag te zijn. We kunnen dit cijfer jammer genoeg niet vergelijken met het gangbare sterftepercentage in het Sint-Janshospitaal. De ziekenlijsten uit de eerste helft van de zestiende eeuw die door Griet Maréchal werden onderzocht bevatten weliswaar het aantal overlijdens, maar niet het aantal zieken. Wel stelde zij vast dat de lentemaanden doorgaans het dodelijkst waren; het hier vastgestelde cijfer van 3,3% zal dan wellicht hoger geleggen hebben.⁶³

Voor heel wat soldaten eindigde de oorlog niet als ze teruggekeerd waren van het front. Post-traumatisch stresssyndroom en *shell shock*, psychische aandoeningen waarvan de beelden enkele eeuwen later tijdens de Eerste Wereldoorlog de wereld zouden rondgaan, werden ook in de vroegmoderne tijd al geobserveerd bij soldaten die terugkwamen uit de strijd; in de bronnen van Sint-Jan vinden we hen terug als *dulle* of *sympele* soldaten. Psychisch zieken werden steevast overgebracht naar het Sint-Juliaansgodshuis, dat in geestelijke aandoeningen ‘gespecialiseerd’ was.⁶⁴ Het waren kennelijk niet alleen soldaten, maar ook hun vrouwen die soms in Sint-Juliaan terechtkwamen: in 1625 werd er een *simpele* Spaanse vrouw ondergebracht, waar ze op kosten van het Sint-Janshospitaal tot haar dood in 1636 zou onderhouden worden.⁶⁵ Ook de orde van de celledoeders verzorgde soms geesteszieke soldaten (cf. supra).

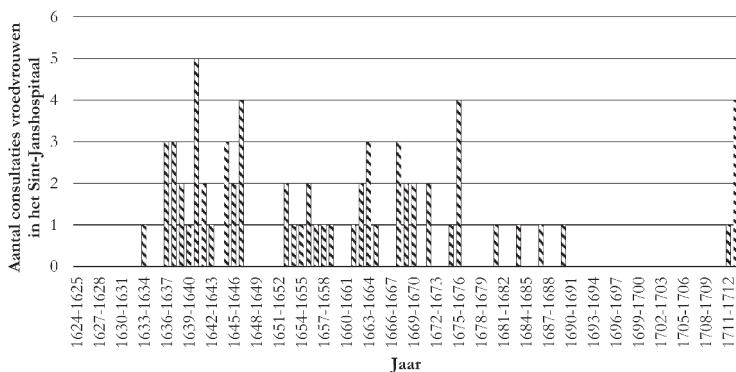
Een vierde vermeldenswaardige categorie van zorgverleners was die van de vroedvrouwen. Het waren natuurlijk niet de soldaten die zij behandelden, maar mogelijk wel hun vrouwen. Het

63 EADEM, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 237.

64 J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen*, p. 74.

65 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, rek. 1625-1626, f. 126r; rek. 1635-1636, f. 113v.

Sint-Janshospitaal ving doorgaans geen zwangere vrouwen op.⁶⁶ Desondanks zien we dat tijdens de zeventiende en achttiende eeuw in de huishoudbboekjes van *mevrouw* heel vaak consultaties van vroedvrouwen opgetekend worden (cf. Figuur 5). Ter vergelijking: tijdens de gehele zestiende eeuw vonden we slechts twee dergelijke betalingen aan vroedvrouwen terug in de bronnen.⁶⁷

Figuur 5 Aantal consultaties van vroedvrouwen in het Sint-Janshospitaal, 1624-1713.

Een mogelijke verklaring voor de talrijke vroedvrouwconsultaties kan dus het toenemend aantal soldatenvrouwen zijn dat tijdens de besproken periode in het zog van de rondtrekkende legers door de Zuidelijke Nederlanden reisde.⁶⁸ Zowel sporadische toelichtingen over de afkomst van de geholpen vrouwen als het merkwaardig samenvallen van de pieken in de grafiek met periodes waarin heel wat soldaten in Sint-Jan werden opgevangen (cf. infra) wijzen in die richting.⁶⁹ Ook in het Bijlokehospitaal van Gent werden soldatenvrouwen verzorgd.⁷⁰

66 MARECHAL, 'Eerste eeuwen', p. 59.

67 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, rek.1522-1523, f. 161v en rek. 1526-1527, f. 155v.

68 PARKER, *The army of Flanders*, pp. 149-150.

69 Bijv. BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, rek. 1633-1634, f. 49 v: "17 [november]. *Ande vroeuvrauwe van twee lersche vruuwe te dyenen*". Begin jaren '30 van de zeventiende eeuw verbleven er enkele garnizoenen lerse soldaten in Brugge (cf. infra), wat een voor de hand liggende verklaring lijkt voor de plotse aanwezigheid van lerse vrouwen in het Sint-Janshospitaal.

70 ROELS, *De Bijloke in de branding*, p. 92.

Naast fysieke zorg en, zij het weinig voorstellende, geestelijke zorg werd ook spirituele zorg verleend aan de troepen die verbleven in Sint-Jan, in de eerste plaats door de vaste pastoor van het hospitaal. Daarvoor ontving hij een extra vergoeding van de Staten van Vlaanderen.⁷¹ Voor dienst aan buitenlandse soldaten werd de pastoor kennelijk bijgestaan door priesters. Vooreerst in 1624 duikt er een Schotse priester op in de rekeningen, die tot zijn overlijden in 1647 jaarlijks 20 lb. gr. Vl. zal betaald krijgen door het hospitaal. Omdat het hier om een opdracht van stadswege gaat om de betreffende geestelijke *zyn leven gheduerende* te onderhouden, is het evenwel niet duidelijk of deze een tegenprestatie moest leveren voor deze jaarlijkse som.⁷² In 1653 duikt er in de huishoudboekjes een Ierse priester op, die de daaropvolgende veertig jaar nog talloze keren zal verschijnen in de bronnen. Met name in het boekjaar 1677-1678 is hij een drukbezet man, met maar liefst 29 bezoeken.⁷³ Een verband met de aanwezigheid van Ierse troepen in het hospitaal lijkt aannemelijk, al verschijnt de Ierse priester relatief laat gezien er al in de jaren 1630 Ierse soldaten neerstreken in Brugge (cf. infra). Tijdens de Negenjarige Oorlog is er ook geregeld een Engelse priester die het hospitaal aandoet.⁷⁴ In de crisisperiodes, zoals die volgend op de belegering van Diksmuide en Veurne, zien we dat de priesters net als de artsen en chirurgijns een extra som wordt toegestopt voor de verlening van spirituele zorg aan de gewonde soldaten.⁷⁵

71 In 1627-1628 bedroeg zijn vergoeding 3 lb. 6 s. 8 d. gr. Vl. per maand, zie BRUGGE, OCMW-Archief, AS), huish. 1627-1628, f. 34r: “22 [juli]. Betaelt an den pastoor over zijn pensioen van soldaeten tsydert meye 1627 tot ende met julyus 1628 3 lb. 6 s. 8 d. ter maent [...]”; rek. 1630-1631, f. 121v: “Aen den pastor van desen Godshuuse ghadvanceert op het ghene hem toecompt ter cause van synen dienst aende soldaeten twelcke hem gherefuseert wort te betaelen by de Leden [...]”.

72 Zie een eerste maal BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1623-1624, f. 157r.

73 Het is niet helemaal duidelijk hoe de betalingen aan de Ierse priester moeten geïnterpreteerd worden. Tot 1685 lijkt er betaald te zijn geweest per visite die hij deed aan het hospitaal. Na 1685 blijft het bij een jaarlijkse vermelding van een grotere som en werden zijn afzonderlijke prestaties wellicht opgeteld en in één keer uitbetaald.

74 Zie o.a. BRUGGE, OCMW-Archief, AS), huish. 1689-1690, niet-gefolieerd, “28 [juli]. Drinckgeld aenden Engelschen prister”.

75 BRUGGE, OCMW-Archief, AS), rek. 1648-1649, f. 34v: “1 [januari]. Ande docktor ende sergiens ende diferente priesters in het belech van Veuren [daarboven in het klein: Dixmude]”.

HOE WERD DE VERZORGING GEFINANCIERD?

Voedsel, kleding, verwarming en verzorging: het lijkt geen twijfel dat de opvang van soldaten een bijzonder zware financiële last om dragen was voor burgerlijke hospitalen als Sint-Jan. Om hen te steunen werden ze vaak vrijgesteld van belastingen op basisgoederen als graan en drank.⁷⁶ In 1624 bijv. werden de hospitalen verlost van de belasting op wijn en bier die door de soldaten gesleten werd, het zogenaamde *tonnegeld*.⁷⁷ Dit ging echter niet zonder slag of stoot voor het Sint-Janshospitaal: de stadsmagistraat van Brugge zou in de daaropvolgende jaren toch betaling van de belasting eisen. Het hospitaal reageerde met een brief aan de Raad van Financiën, waarin ze verwezen naar de magistraat van Gent, die het Bijlokeklooster aldaar wel vrijstelling verleende van dergelijke belastingen, ondanks het feit dat daar *onghelvee veele min soldaten onderhouden worden dan te Brugghe*.⁷⁸

Verder kregen de burgerlijke hospitalen ook directe financiële steun van de overheid, zo ook het Sint-Janshospitaal. Doorheen de besproken periode werd deze in de eerste plaats voorzien door de Vier Leden en de Geestelijken, die samen de Staten van Vlaanderen vormden. Voor we de rol van de Staten verder toelichten leggen we eerst de administratieve structuur van de gezondheidszorg van het Spaanse leger uit. Deze bestond als het ware uit twee parallelle verzorgingsystemen, resp. voor inheemse en uitheemse soldaten. Onder inheemse soldaten verstond men de troepen gerekruteerd in de Nederlanden zelf, maar ook de Duitse en Bourgondische soldaten. De groep uitheemse soldaten bestond uit Spanjaarden, Italianen en troepen van over het Kanaal, nl. Ieren, Engelsen en Schotten. In theorie dienden de inheemse soldaten zich voor hun geneeskundige zorgen te wenden tot de stedelijke hospitalen, de uitheemse konden gebruik maken van

76 VERCAUTEREN, 'Het cureren', p. 76.

77 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1450-1690, ongenummerd stuk, gedateerd op 1635. Sint-Jan was van oudsher vrijgesteld van de belasting op wijn en bier, maar voor de drank genuttigd door de soldaten was ogenschijnlijk een bijkomende ordonnantie nodig (VERVAET, *Goederenbeheer*, p. 422).

78 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1450-1690, ongenummerd stuk, gedateerd op 1635.

het Koninklijk Militair Hospitaal in Mechelen. In de chaos van de oorlog en de vaak acute nood aan verpleging was een dergelijke tweedeling in de praktijk moeilijk vol te houden, waardoor er *de facto* ook uitheemse soldaten in de burgerlijke hospitalen van de Zuidelijke Nederlanden verbleven. Bovendien was het naar Mechelen transporteren van gewonde soldaten kostelijk en gevaarlijk voor de soldaten zelf, die vaak te zwak waren om de lange tocht te maken. Tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw deden de Staten geregeld hun beklag over deze situatie bij de centrale overheid, maar tot een sluitende overeenkomst kwam men niet.⁷⁹ Het rampjaar 1635 waarin er, zoals we zullen zien, door omstandigheden een groot aantal zieke en gewonde soldaten in de stadshospitalen van de Nederlanden terechtkwamen, zorgde echter voor een ommekeer. De Staten, die niet langer in staat waren de stroom aan gekwetsten te financieren, werden in dat jaar genoodzaakt hun politiek inzake het opvangen van soldaten te herzien. Met name het vernoemde onderhoud van buitenlandse soldaten in de hospitalen van Vlaanderen, op koste van de bede, was een doorn in het oog van de Vier Leden en Geestelijken. In 1635 werd er daarom bij de centrale overheid op aangedrongen om voortaan de opvang van buitenlandse soldaten met geld uit de schatkist te bekostigen. Terwijl de beslissing bleef aanslepen, werd de situatie echter prangend in de hospitalen van Vlaanderen: bij tekort aan bedden werden vanuit het Bijlokehospitaal in de herfst van 1637 meer dan honderd soldaten, die voorheen gedwongen waren geweest op de grond te liggen, per schip overgebracht naar Mechelen.⁸⁰ Ook in Sint-Jan zien we vanaf 1635 heel wat buitenlandse soldaten weggezonden worden naar Mechelen.⁸¹ Voor degenen die wel in het hospitaal bleven, ontving Sint-Jan wel een vergoeding (cf. infra).

Zoals reeds vermeld werd voor elke soldaat nauwgezet bijgehouden hoe lang hij in het hospitaal verbleven had. Per dag werd daar-

79 VERCAUTEREN, 'Het cureren', p. 71-72.

80 VANDERMEERSSCHE, *De politieke rol*, pp. 160-161.

81 Zie o.a. BRUGGE, *OCMW-Archief*, AS], huish. 1635-1636, f. 38r: "13 [januari] Vyer lerschen ghesonden naar Mechelen [...]", huish. 1637-1638, f. 42r: "4 [augustus] 6 Spanyaerts ghesonden naer Mechelen".

op ter compensatie een bepaalde som aan het hospitaal uitgekeerd. De hoogte van dat bedrag was voer voor onophoudelijke discussies tussen de hospitalen en de overheid. Het hospitaal ontving in 1628 met zekerheid 8,5 stuivers per soldaat per dag, zo'n 17 groten Vlaams.⁸² Op 10 augustus 1629 echter vaardigden de voogden en de schepenen van Brugge een delegatie af naar Brussel om een verhoging te vragen van deze compensatiesom.⁸³ Die lag zoals gezegd op 8,5 stuivers per dag per soldaat, maar het hospitaal achtte het noodzakelijk om 10 stuivers, 20 groten Vlaams, daags betaald te krijgen voor de verzorging van een soldaat, of toch op zijn minst een éénmalige grote som om de kosten van het troepenonderhoud het hoofd te kunnen bieden.⁸⁴ Het sollicitatieproces in Brussel verliep langzaam, en ook in de rekening van 1630-1631 werden enkele personen betaald om bij de centrale overheid aan te dringen op een hogere compensatie voor het onderhoud van de troepen, en deze keer werden expliciet de hoge graanprijzen aangehaald als reden van het verzoek van het hospitaal.⁸⁵ Dit was niet gelogen: de tarweprijzen waren inderdaad hoog rond 1630, met een piek van 648 d. gr. Vl. voor een hoet, een prijs die niet meer geëvenaard zou worden tot het midden van de eeuw.⁸⁶ Op het eind van augustus 1629 was ondertussen middels een door de schepenbank bekrachtigde resolutie een aantal *schadebeletters* (die een soort politiefunctie vervulden in Brugge) aan de poort van het hospitaal geplaatst om de toestroom van soldaten een halt toe te roepen.⁸⁷

82 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1628-1629, f. 143v: "*Aenden Pensionaris de Reulx ghelicht hebbende by laste vanden Collegie d'ordonnantie van acht stuvers en halfuen daeghs voor elcken soldaet [...]*".

83 Het Sint-Janshospitaal en de schepenen van Brugge consulteerden in Brussel de Raad van Financiën, deel van het centrale bestuur, en wendden zich dus niet tot de Staten van Vlaanderen. Beide instellingen onderhandelden in een vast stramien met elkaar over de grootte van de bede: een vertegenwoordiger van de vorst legde een *propositie* voor aan de Staten, waarop deze na beraadslaging reageerden met een *akte van presentatie*. Indien de voorgestelde bede voldoende beantwoordde aan de wensen van Brussel volgde een *akte van acceptatie*, zoniet ging het onderhandelingsproces verder middels een *akte van renvoy* (M. VANDEKERCKHOVE, *De samenstelling van de Staten van Vlaanderen (1598-1648)*, ongepubliceerde masterproef UGent, 2003, p. 26-27 (promotor: R. Vermeir).

84 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1628-1629, f. 143v.

85 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1630-1631, f. 120v-121r.

86 VERHULST, 'Prijzen van granen', p. 38-39.

87 BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ, rek. 1628-1629, f. 143r.

Of het lobbywerk in Brussel iets opleverde weten we niet. We zien alvast geen plotse toename in maandelijkse ontvangsten vanwege de Staten van Vlaanderen, wel integendeel: in april 1631 viel het soldatengeld volkomen weg en werd het Sint-Janshospitaal volledig aan zijn lot overgelaten. In augustus werden de *schadebepalers* van Brugge opnieuw opgetrommeld en voor 18 dagen voor de poort van het hospitaal geposteed, met de uitdrukkelijke opdracht geen nieuwe soldaten meer binnen te laten.⁸⁸ Uiteindelijk werd de crisis pas vijf maanden later bezworen, toen in januari 1632 weer geld van de Vier Leden het hospitaal bereikte.⁸⁹

Open conflicten, zoals deze net beschreven, blijken in latere periodes niet meer uit de bronnen, maar gedurende de hele zeventiende eeuw bleef het een voortdurend getouwtrek tussen de Staten van Vlaanderen en de hospitalen. Dezelfde getallen als in de bronnen van Sint-Jan, 8,5 stuivers en 10 stuivers, blijven ook in latere onderhandelingen terugkomen.⁹⁰

In 1668 traden er enkele militaire hervormingen in werking in het Spaanse leger. Voortaan was het de Raad van Financiën die de zorg voor soldaten coördineerde en zijn beslissingen oplegde aan de Staten van Vlaanderen, die deze dienden uit te voeren. Ook zouden soldaten die in een stedelijk hospitaal werden opgenomen zelf moeten bijdragen aan hun verzorging door de helft van hun soldij af te staan, de andere helft kregen ze bij hun ontslag. Gezien een gewone infanterist ongeveer 2 à 3 stuivers loon kreeg, betekende dit een som van 1 à 1,5 stuivers die dagelijks naar het hospitaal ging. Dit zou kunnen impliceren dat hospitalen minder zouden ontvangen hebben van de Staten van Vlaanderen zelf, maar daar is nog geen onderzoek naar gedaan.⁹¹ Uit de cijfers verzameld in de bronnen van Sint-Jan blijkt alleszins niet meteen een aanzienlijke daling in het ontvangen soldatengeld.

88 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, rek. 1631-1632, f. 137r-v.

89 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, rek. 1631-1632, f. 137v.

90 VERCAUTEREN, 'Het cureren', p. 78.

91 IDEM, 'Het cureren', p. 69, 80-81.

Hoeveel was de vergoeding van de Staten precies waard? Laten we uitgaan van een bedrag van 10 stuivers per soldaat per dag, zoals in heel veel jaren het geval was.⁹² Een dergelijke som kwam ongeveer overeen met het loon dat een metser-diender gemiddeld per dag verdiende tussen 1621 en 1715 (12 stuivers) en ongeveer twee derden van wat een dagloner in die periode gemiddeld dagelijks mee naar huis nam (14 stuivers).⁹³

Tussen 1621 en 1713 waren de tarweprijzen op korte termijn erg volatiel, maar over de gehele periode beschouwd bleef het prijspeil vrij stabiel, in tegenstelling tot de erg inflatierijke zestiende eeuw. De tarweprijs bedroeg tussen 1621 en 1713 gemiddeld 498,2 d. gr. Vl. voor een hoet en de gemiddelde prijs voor een liter tarwe derhalve zo'n 2,8 d. gr. Vl.⁹⁴ Een compensatie van 10 stuivers had gemiddeld een reële waarde van 7,5 liter tarwe. Een volwassen man had genoeg aan het equivalent van ongeveer één liter tarwe per dag, waarin de dagvergoeding dus ruim voorzag.⁹⁵ De soldaten aten echter natuurlijk niet alleen brood, maar ook duurdere etenswaren als vlees.⁹⁶ Bovendien moesten met de 10 stuivers ook nog wijn, bier en mogelijk ook kleren en reisgeld (cf. supra) betaald worden. De geneeskundige zorgen van arts, chirurgijn en apotheker werden op papier rechtstreeks betaald door de Staten, maar het is onduidelijk of dit betekende dat het soldatengeld in geen enkel opzicht bijkomende compensatie bood voor geleverde medische zorgen. Het blijft dus koffiedik kijken hoeveel de ver-

92 IDEM, 'Het cureren', p. 78. Voor de periode 1615-1663 kon Stef Vercauteren voor twintig jaren bepalen hoeveel de hospitalen ontvingen van de Staten van Vlaanderen. Negen keer was dat 10 stuivers per soldaat per dag.

93 C. VANDENBROEKE, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese, 14de 20ste eeuw', in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*, Brussel, VUB-Press, 1988, p. 270.

94 VERHULST, 'Prijzen van granen', p. 38-40.

95 A. WYFFELS, 'Het kwalitatief en kwantitatief aspect van het graanverbruik in Vlaanderen in de 16de en 17de eeuw', in: *Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis*, 3 (1958), p. 119.

96 Dat blijkt duidelijk uit het gerechtelijk dossier uit 1704 naar aanleiding van mistoestanden met Franse soldaten in het hospitaal (cfr. infra; BRUGGE, *Stadsarchief*), reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1690-1740, ongenummerd stuk, 27.08.1704: "[...] het vleesch smijten achter de susters hielen, segghende dat vleesch van en hondt, dat het selve ter contrarijen soo goet is als in de stadt vintbaer is, ghehyck noch ghebeurt is op eergisteren van het vleesch van een osse ghecost hebbende seshien ponden grooten[...].")

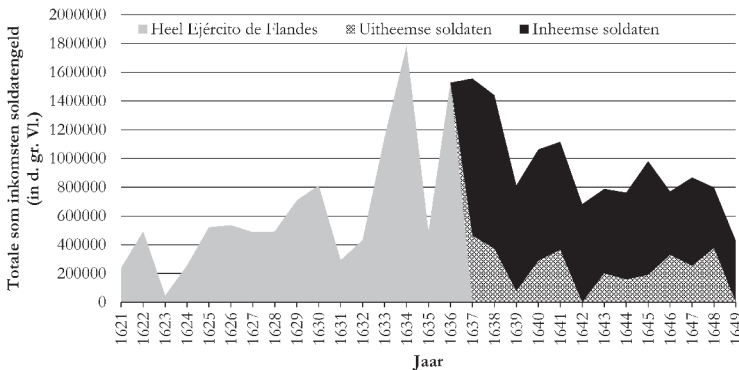

goeding waard was voor het hospitaal, maar de smeekbedes van het Sint-Janshospitaal om een hogere vergoeding te verkrijgen doen vermoeden dat de compensatie het absolute minimum was dat de instelling nodig had om in alle zorgen te voorzien.

HET BREDERE PLAATJE: SINT-JAN EN DE POLITIEKE
ONTWIKKELINGEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Hierna zullen we de totale door het hospitaal ontvangen sommen van nabij bekijken. Louter voor de duidelijkheid zullen we daartoe de besproken periode opsplitsen in drie delen: de periode tot de Vrede van Münster, de periode erna met de oorlogen tegen Frankrijk en ten slotte de Spaanse Successieoorlog. Kunnen we evoluties in de inkomstenstromen ook verbinden met de bredere politieke ontwikkelingen in de Nederlanden? En is het mogelijk om deze wellicht abstracte sommen geld ook om te rekenen in meer concrete aantallen soldaten?

Figuur 6 geeft het verloop weer van het totaal van inkomsten aan soldatengeld dat het Sint-Janshospitaal ontving gedurende de eerste periode, de kleine dertig jaar volgend op het Twaalfjarig Bestand. Wat meteen opvalt is de som geld die het hospitaal vanaf 1635 ontving voor het opvangen van uitheemse soldaten, de zogenaamde *vrynde soldaeten* in de bronnen. Dit betekent niet, zoals we hoger beschreven, dat er vóór 1635 geen uitheemse soldaten in het hospitaal aanwe-

Figuur 6 Totaal van inkomsten soldatengeld van het Sint-Janshospitaal (in d. gr. Vl.), 1621-1648.

zig waren. Het verschil is louter dat er tot dat jaar in de financiering geen onderscheid werd gemaakt tussen de verschillende naties die deel uitmaakten van het *Ejército de Flandes* en dat er daarom evenmin een verschil moest worden gemaakt in de administratie.

Kunnen we nu de grafiek hierboven verbinden met de politieke en militaire ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden? Met het aflopen van het Twaalfjarig Bestand barstte de strijd weer in alle hevigheid los, wat zich meteen in de cijfers manifesteert.⁹⁷ Het aantal verpleegde soldaten gaat een eerste keer de hoogte in omstreeks 1625, toen Breda belegerd werd.⁹⁸ In 1631, wanneer we niet over volledige bronnen beschikken, landde het Staatse leger op de kust van IJzendijke, niet ver ten noordoosten van Brugge, en rukte aan een snel tempo op naar de stad. Het Spaanse opperbevel had net zijn troepen gevechtsklaar gekregen en kon erger voorkomen, maar de schermutselingen moeten heel wat meer gewonden opgeleverd hebben dan hier ten gevolge van een bronnenhiaat te zien zijn.⁹⁹ Het aantal verzorgde soldaten bleef doorheen de hele jaren 1630 bijzonder hoog, met een piek rond het midden van het decennium. Deze was wellicht te wijten aan de gevechten rond de nabijgelegen schans Philippines, die in 1635 belegerd werd, maar met zware verliezen voor Spanje ontzet werd door de Staatsen.¹⁰⁰ Bovendien mengde Frankrijk zich in 1635 in de oorlog met een inval in de Zuidelijke Nederlanden. En alsof dat nog niet genoeg was, brak in hetzelfde jaar opnieuw de pest uit, ook in Sint-Jan: de uitgaven van *mevrouw* werden niet opgetekend in de rekening van 1635 door het woeden van een *contagieuse ziekte*.¹⁰¹ Ook in Plassendale, ten westen van

97 PARKER, *The army of Flanders*, p. 216.

98 W. THOMAS, 'De val van het nieuwe Troje', in: W. THOMAS, (ed.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604*, Leuven, 2004, p. 7.

99 R. VERMEIR, *In staat van oorlog: Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Maastricht, 2001, p. 45.

100 J.L. SCHUER, *Nederlands merkwaardigste gebeurtenissen sedert byna twee eeuwen: vervattende een aaneengeschakeld verhaal der wisselvalligheden, zo in voor- als tegenspoed, ons vaderland overgekomen, beginnende met den overdragt der Nederlanden door den keizer Karel den V. aan zynen zoon Philips den II. van Spanje, in den jare 1555, en eindigende met de dood van Willem den IV van Oranje, in den jare 1751, Volume 1*, Amsterdam, Steven van Estveldt, 1752, p. 362.

101 BRUGGE, OCMW-Archief ASJ, rek. 1635-1636, f. 118v.: "Angaende den staet van mevrouwe van desen godshuuse, zoo van ontfanck als betalynge, mits de contagieuse ziekte aldaer wesende en heeft by haer niet connen overghescreven worden".

Brugge, brak in dat jaar de pest uit. Hoewel het gehucht zich vrij ver van Brugge bevindt, zien we sporen in de bronnen van een financiële compensatie voor het onderhoud van de soldaten aldaar.¹⁰² Omstreeks dezelfde periode werden tal van medicijnen aangekocht voor de pesthuizen op de Stedevijver, waar pestpatiënten ter afzondering naartoe werden gebracht, maar het is onduidelijk of het hier ook om soldaten ging.¹⁰³ Het dal dat echter te zien is op de grafiek in 1635, is te wijten aan het stokken van de geldstroom vanwege de Staten: er werd maar voor drie maanden onderhoud betaald.

Ofschoon er een daling plaatsvond tegen het eind van de jaren 1630, bleef het aantal gewonde soldaten hoog. Twee keer tijdens de jaren 1640 steeg het aantal zelfs weer licht, een eerste keer in 1645. In dat jaar werd er opnieuw zwaar gevochten om en rond Brugge: in het noordoosten veroverde de Republiek Sas-van-Gent, in het zuiden vielen Ieper, Kassel, Menen en Komen ten prooi aan de Fransen. Ei zo na werd ook Brugge zelf veroverd, maar tweespalt tussen de bondgenoten stak daar een stokje voor.¹⁰⁴ In 1647, één jaar voor het einde van de Tachtigjarige Oorlog, werden Diksmuide en Veurne belegerd, militaire operaties die bij naam in de bronnen vermeld worden (cf. supra).

De Vrede van Münster mocht dan beklonken zijn, dat betekende niet dat alles weer peis en vree was in de Zuidelijke Nederlanden. De strijd met Frankrijk duurde immers onverminderd voort. Pas in 1659, met de Vrede van de Pyreneeën, werden de vijandelijkheden voor even gestaakt.¹⁰⁵ Hoewel pieken tot 1,8 miljoen penningen groten Vlaams, zoals we die zagen tijdens de Tachtigjarige Oorlog, niet meer voorkwamen, bleef het Sint-Janshospitaal bevolkt met gewonde soldaten (cf. Figuur 7).

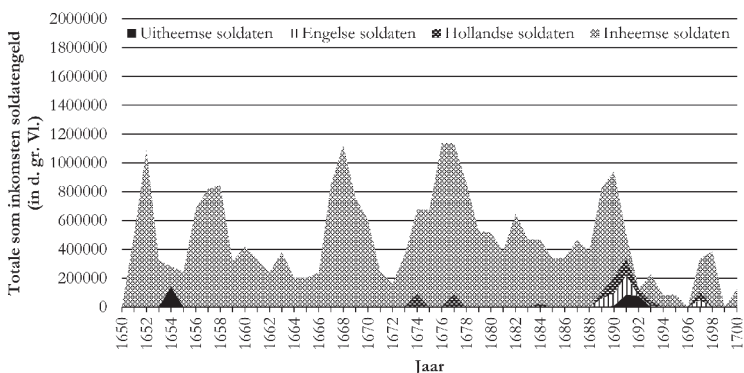
Na het vredesverdrag van 1659 nam het aantal gewonden weer af, tot het uitbreken van de Devolutieoorlog acht jaar later. Toen ko-

102 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, huish. 1635-1636, f. 38r en f. 41r.

103 J. GELDHOF, 'De pestepidemie in Brugge, 1665-1667', in: *Biekorf*, 75 (1974), p. 306-307.

104 H. HOUTMAN-DESMEDT, 'De eindfase van de oorlog in het Zuiden, 1633-1648', in: D.P. BLOK, (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1979, dl. VI, p. 391-392; VANDENBUSSCHE, 'Ellende in het Brugse Vrije', p. 352-353.

105 VERMEIR, 'Europa in oorlog, 1618-1713', p. 60.

Figuur 7. Totaal van inkomsten soldatengeld van het Sint-Janshospitaal (in d. gr. Vl.), 1650-1700.¹⁰⁶

ning Filips IV in 1665 overleed en een als gevolg van eeuwenlange incestpraktijken binnen het huis van Habsburg uitermate zwakke troonopvolger achterliet, de toen vierjarige Karel II, hielden alle Europese koningshuizen de adem in over het voortbestaan van de Spaanse monarchie. Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, en enkele jaren eerder getrouwd met Maria-Theresia, een dochter van Filips IV, wachtte het nakende overlijden van de Spaanse prins niet af. Bij rade van zijn juristen stelde de Zonnekoning dat nu Filips IV gestorven was het devolutierecht gold en dat Maria-Theresia, als dochter uit diens eerste huwelijk, recht had op een deel van de erfenis van haar vader. Madrid ging vanzelfsprekend niet mee in de redenering van de Franse koning en verwierp zijn

¹⁰⁶ De huishoudboekjes van 1649 tot 1651 ontbreken. Ook de gegevens na 1692 zijn ernstig verstoord door het ontbreken van de huishoudboekjes 1692-1693, 1694-1695, 1696-1697 en 1699-1700. Betalingen die de maanden november, december en januari behelsden, werden ondergebracht bij december. De categorie 'Inheemse soldaten' moet hier met een korrel zout genomen worden: zeker vanaf de Hollandse Oorlog (1672-1678) wordt het adjectief 'Spaans' te pas en te onpas bij de ontvangen sommen soldatengeld geplaatst. De categorie moet aldus geïnterpreteerd worden als soldaten uit het Spaanse leger, dit tegenover de soldaten uit de legers van andere landen als de Republiek der Verenigde Provinciën en Engeland die in het hospitaal verzorgd werden.

claims op de Zuidelijke Nederlanden, waarop Lodewijk XIV besliste om dan maar *manu militari* zijn erfenis in handen te krijgen. Ter hoogte van de IJzer vielen de Fransen in mei 1667 onze contreien binnen, wat zich meteen manifesteerde in een stijgend aantal gewonden rond deze periode.¹⁰⁷ Eén jaar later leed het Spaanse leger een zware nederlaag in de buurt van Brugge, wat wederom tot uiting komt in de cijfers.¹⁰⁸ Gealarmeerd door de Franse opmars in de Zuidelijke Nederlanden mengden Engeland en de Republiek zich in 1668 in de strijd, waarna de Vrede van Aken werd gesloten. Vanaf dit jaar zien we het hospitaal langzaam leeglopen.¹⁰⁹

Lodewijks ambities in de Zuidelijke Nederlanden waren echter nog niet opgeborgen. In 1672 kwam het opnieuw tot een oorlog met de Republiek, die Frankrijk er enkele jaren eerder had belet veel gebiedswinst te maken. Het conflict zou de geschiedenis ingaan als de Hollandse Oorlog. Na aanvankelijk een rechtstreekse inval in de Zuidelijke Nederlanden vermeden te hebben, veranderde Lodewijk in 1673 van mening en viel de regio binnen. Het is omstreeks deze periode dat er heel wat gewonde Staatse soldaten opgevangen werden in het Sint-Janshospitaal - in 1674 worden er liefst 137 weggestuurd naar Sluis.¹¹⁰ In 1678 werden Gent en Ieper na een beleg op de knieën gedwongen door de Fransen, waar we duidelijk de weerslag van zien in de grafiek. In hetzelfde jaar werd de Hollandse Oorlog uiteindelijk beëindigd, met opnieuw gebiedswinst voor Frankrijk als resultaat.

Lodewijk bleef echter de Zuidelijke Nederlanden viseren en in 1688 kwam het weer tot een oorlog, die tot 1697 zou duren en bijgevolg de Negenjarige Oorlog wordt genoemd. In de Hollandse Oorlog was al gebleken dat het Spaanse leger, oorlogsmoe en financieel alweer aan de grond, de actieve oorlogsvoering voor bekeken hield. De weinige troepen die nog in de Zuidelijke Nederlanden verbleven zette de generale staf liever in om vestingen te verdedi-

107 DE REUCK, 'Bellem', p. 87-88; E. ROOMS, *Lodewijk XIV en de Lage Landen*, Leuven, 2007, p. 27-28.

108 ROOMS, *Lodewijk XIV*, p. 36.

109 IDEM, *Lodewijk XIV*, p. 37.

110 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, huish. 1674-1675, niet-gefolieerd: "29 [september]. Betaelt van 137 Olanders vertrocken naer Slus."

gen. Het werd steeds duidelijker dat enkel nog buitenlandse hulp de streek kon helpen om uit de handen van Frankrijk te blijven.¹¹¹ Tijdens de Negenjarige Oorlog was het dan ook een alliantie van Spaanse, Engelse en Staatse troepen die Lodewijk XIV partij gaf in de Zuidelijke Nederlanden.¹¹² Dat verklaart de aanwezigheid van Staatse en ook Engelse en Schotse gewonde soldaten in het Sint-Janshospitaal omstreeks deze periode. Vanuit Brugge (maar ook Nieuwpoort) werden deze laatsten vaak terug het Kanaal overgevoerd voor verdere verzorging.¹¹³ Na 1692 raken we als gevolg van wederom ontbrekende bronnen het spoor van deze buitenlandse troepen bijster. Met het besluiten van de Negenjarige Oorlog middels de Vrede van Rijswijk kwam een eind aan de laatste oorlog waarvan het Sint-Janshospitaal in de zeventiende eeuw de gevolgen zou dragen.

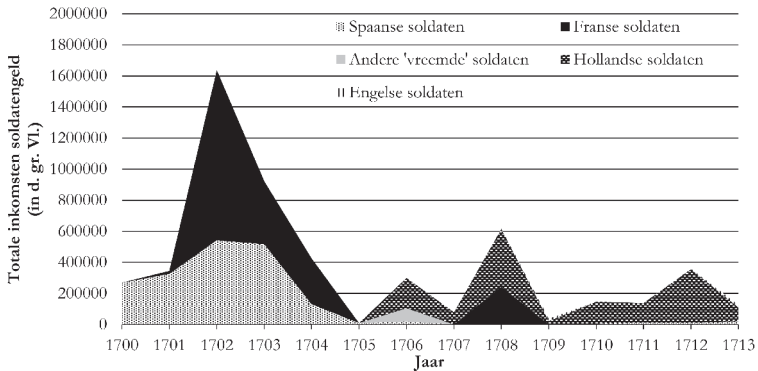
In 1700 overleed Karel II. Zijn troonopvolger was Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV. Dit *de facto* in één rijksamenvoegen van Spanje en Frankrijk was natuurlijk ontoelaatbaar voor de andere grote mogendheden in Europa. Derhalve sloten Engeland, de Republiek, Portugal en de keizer een verbond en verklaarden de Spaans-Franse alliantie de oorlog. De Zuidelijke Nederlanden, voortaan onder het bewind van Filips van Anjou, werden tegen de dreiging uit het noorden verdedigd door zowel Spaanse als Franse troepen.¹¹⁴ Aldus verbleven er tijdens de Spaanse Successieoorlog naast Spanjaarden ook een hele poos Franse soldaten in Sint-Jan (cf. Figuur 8). Dat was echter geen pretje voor het hospitaal: de Fransen maakten het tijdens hun verblijf zo bont dat er een gerechtelijk onderzoek van kwam. De soldaten waren klaarblijkelijk niet tevreden over hun eten: ze vonden dat het vlees smaakte als dat van een hond en eisten meer bier dan de vastgelegde dagelijkse

111 ROOMS, *Lodewijk XIV*, p. 67.

112 IDEM, *Lodewijk XIV*, pp. 67, 76.

113 J. CHILDS, *The Nine Years' War and the British Army: the operations in the Low Countries*, Manchester, 2013, p. 61. Ook tijdens de Hollandse Oorlog verblijven er Engelse soldaten in Sint-Jan, blijkens enkele onduidelijke kantlijnvermeldingen, maar het is pas tijdens de Negenjarige Oorlog dat hun aantal groot genoeg is om aparte vergoedingen te betalen aan het hospitaal. Zie BRUGGE, *OCMW-Archief, ASJ*, huish. 1678-1679, niet-gefolieerd, hoofdstuk soldatengelden.

114 VERMEIR, 'Europa in oorlog, 1618-1713', p. 61-62.

Figuur 8. Totaal van inkomsten soldatengeld van het Sint-Janshospitaal (in d. gr. Vl.), 1700-1713.¹¹⁵

pint. Om hun frustratie te uiten smeten de Fransen het vlees naar de zusters en kieperden hun bier op de vloer. De zusters getuigden dat de soldaten hun medicijnen uitspuwden, roepend: “*Que c’est cela, il est amer [bitter]*” en zo veel rookten dat deze, zoals men geloofde, hun effect verloren. Tevens probeerden de soldaten voorraadmasten open te breken en openden ze de deur die toegang gaf tot het bleekhof, waar het linnen gebleekt werd. Bovenop dat alles werden de zusters voortdurend uitgescholden voor *caragne* en *bougheresse*. De dokters, die ook werden verhoord, vertelden van deze mistoestanden gehoord te hebben, maar ze zelf niet gezien te hebben: tegen hen hielden de soldaten zich blijkbaar gedeisd. Daar hadden ze goeie redenen voor, want de dokters klaagden over nog een ander feit, namelijk dat de soldaten, eens het moment van ontslag uit het hospitaal was aangebroken, plots allerlei kwalen begonnen te veinzen, *die door de pols niet en connen be-*

115 Het huishoudboekje van 1705-1706 bevindt zich in het museum van het Sint-Janshospitaal en kon dus niet geraadpleegd worden. Betalingen die de maanden november, december en januari behelsden, werden weer ondergebracht bij december. De sommen die ontvangen werden van de Republiek of de Engelsen werden heel onnauwkeurig gedateerd in de bronnen: in tegenstelling tot het Spaanse of Franse soldatengeld werd zelden melding gemaakt welke maanden werden afbetaald. In dergelijke gevallen werd gekozen om de datum waarop het geld ontvangen werd als ijkpunt te kiezen.

vonden worden. Daardoor bleven volstrekt gezonde soldaten soms tot twee weken langer in het hospitaal, wat ervoor zorgde dat er geen nieuwe troepen konden opgenomen worden. De uitspraak van dokter Jacobus De Decker, sinds 24 jaar in vaste dienst van Sint-Jan, dat *hij noyt meer moyelyckheden en heeft ghehadt met wat natie het zij, als teghenwoordich met de Franschen*, geeft aan dat de toestanden in 1704 een uitzondering betroffen en dat het onderhoud van de troepen doorgaans minder chaotisch verliep.¹¹⁶

Het Spaans-Franse verzet hield een aantal jaar stand, tot in 1706 de Republiek en Engeland een succesvolle invasie van Brabant en Vlaanderen uitvoerden en het zogenaamde Anglo-Bataafs condominium instelden.¹¹⁷ Ook Brugge werd veroverd door de geallieerden, waardoor de Spanjaarden en Fransen in het hospitaal de benen moesten nemen. Het Sint-Janshospitaal werd meteen ingepalmd door de veroveraars: op 7 juni 1706 kwamen de eerste zieke en gewonde Hollanders aan in de ziekenzalen.¹¹⁸ Zij zouden aanwezig blijven in Sint-Jan tot het eind van de oorlog, net als een kleine groep Engelsen. Ofschoon de Spanjaarden verdreven waren uit Brugge, bleef er toch een kleine (op de grafiek vrijwel onzichtbare) groep gewonden achter in het hospitaal, die in het huishoudboekje van 1711 expliciet omschreven worden als gevangenen.¹¹⁹ Het verzorgen van vijandelijke gewonden was niet ongewoon tijdens de vroegmoderne tijd. Dit gebeurde vanuit een groeiend solidariteitsgevoel, maar ook omwille van het feit dat krijgsgevangenen vaak een aardige duit opleverden.¹²⁰

In de zomer van 1708 werd Brugge heroverd door Frankrijk, wat zich uitte in een opstoot van Franse gewonden in Sint-Jan. De Franse vreugde was echter van korte duur, want op nieuwjaarsdag 1709 werd de Engels-Staatse heerschappij alweer hersteld. In

116 BRUGGE, *Stadsarchief*, reeks 429: Sint-Janshospitaal, 'Diversen', pf. 1690-1740, ongenummerd stuk.

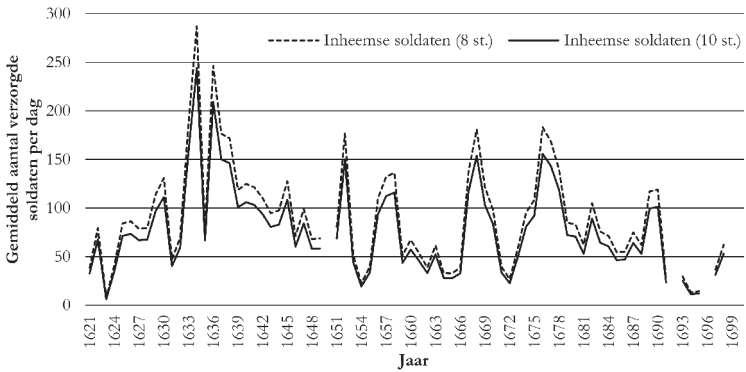
117 R. DESCHRYVER, 'De Zuidelijke Nederlanden als Frans en geallieerd protectoraat 1700-1715', in: D.P. BLOK, (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, dl. IX, p. 38.

118 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, huish., 1707-1708, ongefolieerd.

119 BRUGGE, *OCMW-Archief*, ASJ, huish. 1710-1711, ongefolieerd.

120 PARKER, *The army of Flanders*, p. 192.

Figuur 9. Gemiddeld aantal soldaten in het Sint-Janshospitaal per dag.¹²¹

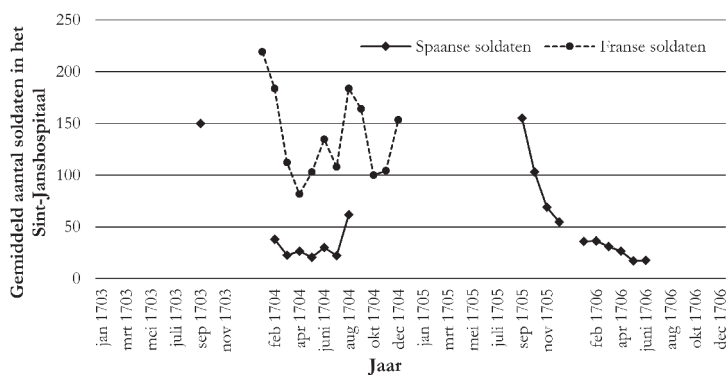
1713 werd de Spaanse Successieoorlog uiteindelijk beëindigd met de Vrede van Utrecht. De Zuidelijke Nederlanden werden na meer dan een eeuw van verwoestende oorlogen door een moegestreden Spanje afgestaan aan Oostenrijk.¹²² Met de Vrede van Utrecht eindigde officieel de dienst van het Sint-Janshospitaal aan het Spaanse leger in de Nederlanden.

Zoals hoger reeds aangegeven schommelde het bedrag dat burgerlijke hospitalen als Sint-Jan ontvingen per dag per soldaat tussen de 8,5 en de 10 stuivers, resp. 17 en 20 d. gr. Vl. Kunnen we nu, door deze gegevens te combineren met de hoger besproken totale ontvangensommen soldatengeld, een schatting maken van hoeveel soldaten er per jaar gemiddeld verbleven moeten hebben in het Sint-Janshospitaal?

Voor onze berekening gingen we er vanuit dat al het geld dat werd ontvangen voor de opvang van soldaten ook daadwerkelijk soldatengeld was, en geen compensatie voor eventuele andere met deze soldaten gerelateerde aankopen. Bij gebrek aan duidelijke informatie over de compensatie die werd ontvangen voor de op-

121 Zie voetnoten bij Figuur 7 en 8 voor meer informatie omtrent de gegevens. Voor het gemak werd ervan uitgegaan dat elk jaar 365 dagen telt.

122 DE SCHRIVER, 'De Zuidelijke Nederlanden', p. 40-43.

Figuur 10. Gemiddeld aantal Spaanse en Franse soldaten in het Sint-Janshospitaal per dag, januari 1703-december 1706.

vang van uitheemse soldaten en troepen uit andere legers dan het Spaanse, beperkten we ons hier tot de inheemse soldaten binnen het *Ejército de Flandes*, zoals uit Figuren 6 en 7 bleek de grootste groep die in het hospitaal verbleef.

Op Figuur 9 is te zien dat er in sommige periodes, met name de jaren '30, bijzonder veel troepen moeten verbleven hebben in het hospitaal, soms met een gemiddelde van 250 soldaten per dag. Zoals gezegd betreft het hier een gemiddelde; op basis van Figuur 1 kunnen we vermoeden dat het cijfer in de herfst en winter wellicht hoger gelegen zal hebben, in de lente en zomer lager. Gezien het feit dat Sint-Jan slechts over 100 bedden beschikte (cf. supra), lijkt dit cijfer misschien ongeloofwaardig hoog. Dit hoeft echter niet zo te zijn: zoals we hoger reeds beschreven zijn er in de bronnen en literatuur heel wat manieren terug te vinden waarop het hospitaal met de overmacht aan gewonden trachtte om te gaan. De hier berekende gemiddelden lijken zelfs relatief bekeken mee te vallen, gezien het feit dat er tijdens het beleg van Oostende niet minder dan 1.300 man in en rond het hospitaal zou verbleven hebben.¹²³ Een tweetal vermeldingen in de huishoudboekjes be-

¹²³ VIAENE, 'Brugge hospitaalstad', p. 12.

wijzen ten slotte dat er daadwerkelijk soms grote aantallen soldaten tegelijk in het hospitaal verbleven: in 1647 werden 70 soldaten weggezonden uit Sint-Jan en in 1674 werden liefst 137 Hollandse soldaten ontslagen uit het hospitaal.¹²⁴

Tijdens de Spaanse Successieoorlog verbleven er zo veel troepen van buitenlandse mogendheden, in de eerste plaats Frankrijk, in het hospitaal dat een berekening zoals hoger niet echt relevant is. De bronnen helpen ons echter een handje: voor bepaalde uitbetalingen tussen januari 1703 en december 1706 voor de verzorging van het Spaanse en Franse leger wordt vermeld hoeveel zorgdagen het Sint-Janshospitaal gepresteerd heeft. Dit cijfer delen door het aantal dagen in de maand levert ons het gemiddeld aantal soldaten op dat die maand dagelijks in het hospitaal verbleven heeft. Uit Figuur 10 blijken wederom hoge cijfers, die in dezelfde grootteorde liggen als we eerder berekenden voor de zeventiende eeuw.

BESLUIT

Terwijl de Zuidelijke Nederlanden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer op het slagveld van Europa gingen lijken, verwerd het Sint-Janshospitaal langzamerhand tot het hospitaal van Europa: jaar na jaar ving het soldaten van over heel het continent binnen zijn muren op. In dit artikel onderzochten we hoe het hospitaal omging met deze ongevraagde verworven functie, en welke rol burgerlijke hospitalen speelden binnen de ziekenzorg van het *Ejército de Flandes*.

Uit voorgaand betoog mag in de eerste plaats blijken dat het opvangen van soldaten een hele klus was voor het Sint-Janshospitaal, dat niet alleen het aantal zieken ten zinnen laste zag vergroten, maar ook zijn conventionele bron van inkomsten uit pachtgeldten zag slinken door de malaise op het platteland. Niettemin wist het hospitaal het hoofd boven water te houden. In de eerste plaats werd

124 In 1647 werden maar liefst 70 soldaten uitgezonden naar Nieuwpoort, vermoedelijk naar de garnizoensplaats aldaar (BRUGGE, OCMW-Archief, ASJ), huish. 1647-1648, f. 31r; huish. 1674-1675, niet-gefolieerd: "29 [september]. Betaelt van 137 Olanders vertrocken naer Slus."

de capaciteit van het hospitaal verhoogd, door middel van maten, barakken, het in gebruik nemen van nieuwe ruimtes en het ter hulp roepen van andere godshuizen en religieuze orden in de stad. Ten tweede konden de soldaten ook rekenen op een zekere verzorging in het Sint-Janshospitaal: er waren twee chirurgijns aanwezig, één en halfweg de eeuw twee artsen en ook medicijnen, geleverd door de apotheker en later door de eigen apotheek. Uit de vergelijking met de sommen besteed aan deze medische actoren in de zestiende eeuw bleek bovendien dat deze veel hoger lagen in de zeventiende eeuw. De aanwezigheid van het medisch personeel werd nog vergroot door het loon dat zij ontvingen van de Staten van Vlaanderen, en indien nodig stelden de Staten zelf extra chirurgijns en artsen aan. Ook soldatenvrouwen kregen blijkbaar verzorging door vroedvrouwen wanneer het nodig was. Naast fysieke zorg stond er ten slotte ook spirituele zorg ter beschikking van de soldaten, verleend door de pastoor en door priesters die de taal van bepaalde groepen buitenlandse soldaten spraken.

Cruciaal voor het hospitaal om de opvang van soldaten te kunnen financieren was het geld dat het kreeg van de Staten van Vlaanderen. Hoog was het bedrag dat Sint-Jan ontving weliswaar niet, getuige het lobbywerk voor een grotere compensatie van het hospitaal bij de overheid in 1629. De ontvangst van soldatengeld gebeurde in dezelfde periode ook niet zonder slag of stoot, met als gevolg dat het hospitaal soms de deuren moest sluiten voor nieuwe soldaten. Na 1635 geven de bronnen geen blijk meer van betalingsproblemen. Discussie over de opvangcompensaties bleef wel voortduren op het hoogste niveau, in de bronnen van Sint-Jan echter valt er geen spoor meer van op te merken.

Dezelfde jaren rond 1635 blijkt uit onze berekeningen ook de periode te zijn geweest dat er in dit artikel besproken tijdsbestek het grootste aantal soldaten moet verbleven hebben in Sint-Jan, met een jaargemiddelde van 250 à 280 soldaten per dag. 1635 was dan ook een waar rampjaar, met de inval van het Franse leger in de Zuidelijke Nederlanden en de uitbraak van een nieuwe pestepidemie. De toestroom van zieken en gewonden was toen zo hoog dat er zich binnen de burgerlijke hospitalen van de Nederlanden een

discriminatie opdrong tussen inheemse en uitheemse soldaten. Die uitheemse soldaten zouden op papier voortaan uitsluitend in de militaire hospitalen van Gent en Mechelen verzorgd worden. Wellicht mede omwille van dit feit zien we na 1635 nooit meer dergelijke hoge gewondenaantallen verschijnen. Pieken tot 150 à 175 soldaten zijn er wel nog naar aanleiding van de Devolutieoorlog, de Hollandse Oorlog en, waarschijnlijk, maar omwille van een hiaat in de bronnen niet helemaal zeker, de Negenjarige Oorlog. Voor de Spaanse Successieoorlog beschikken we voor een aantal jaren over exacte cijfers van het aantal zorgdagen die maandelijks gepresteerd werden, wat een meer precieze berekening van het gemiddeld aantal soldaten mogelijk maakt. Opnieuw blijken cijfers van meer dan 200 soldaten per dag geen uitzondering te zijn geweest.

Samengevat blijken burgerlijke hospitalen als het Sint-Janshospitaal zowel in letterlijke als figuurlijke zin levensnoodzakelijk te zijn geweest voor het Spaanse leger in de Nederlanden. Door zieke en gewonde soldaten weer op te lappen en deze op het slagveld hoop te geven op herstel wanneer ze gekwetst waren, slaagden deze instellingen erin een niet geringe rol spelen op het vroegmoderne politieke toneel.

Marc Constandt

Maurice Otlet: een miskend medestichter van Westende-Bad?

Na de toeristische ontwikkeling van Oostende, Blankenberge en Heist werd eind negentiende eeuw de Vlaamse kust op toeristisch vlak volledig ontsloten. De verdienste voor het toeristisch ontginnen van nieuwe plaatsen kan dikwijls toegewezen worden aan één of meerdere personen. Dat was bijv. het geval in Duinbergen met de familie Van Caillie en in De Panne/Koksijde met hotelierster Eugène Terlinck. We kunnen dergelijke actoren genoegzaam omschrijven als toeristische pioniers.

De badplaats Westende werd gesticht door Edouard Otlet, een Belgische ondernemer met een internationale actieradius. De carrière van Edouard Otlet als industrieel ondernemer, spoorwegbouwer, senator en uiteraard stichter van de badplaats Westende, is uitvoerig beschreven.¹ Zijn beide zonen uit zijn eerste huwelijk, Paul en Maurice, zijn zus Aurélie Otlet en zijn schoonbroer Fernand Guillon waren zijn gewaardeerde medewerkers. Een heuse familieonderneming dus, die in 1898 ondergebracht werd in de naamloze vennootschap (N.V.) 'La Westendaise'. Vooral de rol van Paul Otlet daarin werd uitvoerig belicht en over hem werd geschreven: *Paul Otlet, l'un des enfants d'Edouard, j'oua, en ce qui concerne la plage de Westende, un rôle prépondérant.*²

Ook de verdiensten van Paul Otlet als 'town planner', bibliograaf, jurist en pacifist zijn bekend.³ De figuur van Maurice Otlet blijft onderbelicht. De geschiedschrijving negeert hem als het ware.

- 1 M. DUMOULIN, 'Edouard Otlet', in: *Biographie Nationale*, XLI (1980), fasc. 2, kol. 601-612.
- 2 J. DELMEE, 'La SA 'La Westendaise' 1898-1906. Naissance de la plage de Westende, le rêve urbanistique de la famille Otlet', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 16 (1985), nr. 3-4, p. 450.
- 3 Bijv. F. LEVIE, *L'Homme qui voulait classer le monde*, Brussel, 2006 en A. WRIGHT, *Cataloging the World: Paul Otlet and the Birth of the information Age*, Oxford, 2014.

Men beschouwt hem vooral als ‘broer van’ en zo verdwijnt hij voor de auteurs al snel van het toneel want *Maurice ne partagera pas la passion de son aîné pour la bibliographie et il disparaît assez vite de la vie quotidienne du père du Mundaneum*.⁴

De vraag dringt zich op of dat terecht is of niet? We proberen in deze bijdrage om Maurice Otlet op zijn juiste waarde te schatten, en wel vooral in relatie tot de uitbouw van Westende-Bad. In deze analyse trachten we een zo volledig mogelijk profiel van deze figuur te schetsen. Ook sommige van zijn activiteiten buiten Westende komen hierbij aan bod.

‘OTLET EN ZONEN’: VADER EDOUARD BEPAALT DE KOERS

Maurice Otlet werd op 13 november 1869 in Schaarbeek geboren als tweede zoon van Edouard Otlet en Marie Van Mons. Hij was dus de jongere broer van Paul. Hun moeder overleed echter reeds op 4 mei 1871, waarna vader hertrouwde en er nog kinderen werden geboren. Edouard opereerde op internationale schaal in projecten van openbaar vervoer, maar had eveneens aandacht voor de Belgische markt. Hij werkte aanvankelijk vanuit het Brusselse en - zoals veel Brusselaars - zocht hij een vakantieverblijf aan zee. Hij kocht daarvoor in 1874 bouwgrond op de zeedijk van Oostende en liet er de ‘Villa du Levant’ bouwen.⁵ In de Oostendse villa kwam de familie Otlet geregeld op vakantie en leerde zo de Vlaamse kust beter kennen. De naam van de villa werd afgeleid van een eiland ‘Ile du Levant’ dat Otlet eveneens kocht. Ook daar brachten de gebroeders Otlet dikwijls hun vakantieperiodes door. Eén zo’n verblijf werd noodgedwongen verlengd toen Maurice er ziek werd.⁶

In 1882 werden beide broers leerling van het elitaire college Saint-Michel in Brussel. Paul zou nadien nog rechtenstudies aanvatten

4 LEVIE, *L’Homme qui voulait classer le monde*, p. 28.

5 Edouard Otlet was daarmee één van de eerste kopers van gronden die vrijkwamen na de ontmanteling van de vestingstad Oostende. Misschien heeft hij door deze transactie wel zijn gekregen in een eigen project langs de Vlaamse kust. M. CONSTANDT, *Louis Delbouille en Antoine Dujardin: twee pioniers van het Oostends toerisme*, Brugge, 1981.

6 LEVIE, *L’Homme qui voulait classer le monde*, p. 27.

terwijl zijn broer na zijn secundair onderwijs meteen de zakenpartner werd van zijn vader. Zijn beroep werd als ‘propriétaire’ aangeduid. Als jongvolwassene ontsnapte Maurice ternauwernood aan de dood. Op 3 februari 1889 nam hij samen met twee tantes en een oom om 8u.58 de trein in Brussel-Noord richting Jemelle bij Rochefort. Deze trein ontspoorde bij de brug van Hoeilaart en meerdere passagiers lieten er het leven. Maurice en zijn gezelschap overleefden de ramp en hijzelf kon zijn relaas doen in de krant.⁷ Voor de zoon van een befaamd en op wereldschaal opererende spoorwegbouwer moet deze ervaring behoorlijk hard en traumatisch zijn aangekomen.

In 1890 en 1891 was Maurice Otlet lid van de Association Belge de Photographie, waarmee hij zijn interesse in het medium van de fotografie bewees.⁸ Toen Maurice in 1894 een verbouwing plande aan zijn Brusselse woning, deed hij daarvoor een beroep op de Franse architect Alban Chambon. Deze architect, die dan al veel opdrachten uitgevoerd had voor vader Edouard Otlet, was gespecialiseerd in het betere decoratiewerk voor gebouwen met een ontspanningsfunctie.⁹

Vanaf de stichting in 1895 van de N.V. ‘L’Entreprise’, het moederbedrijf van alle ondernemingen van Edouard Otlet, betrok deze systematisch zijn twee oudste zonen bij de uitbouw van zijn zakenimperium. Beiden werden daarom beheerder van deze naamloze vennootschap. De portefeuille bestond vooral uit spoorweg- en trammaatschappijen, zoals de Tramways d’Alexandrie uit 1895 en mijnbouwondernemingen zoals de Société Minière de Moncayo, in Spanje opgericht in 1899. Op een foto van 1900 zien we zelfs

7 ‘La catastrophe de Groenendaal’, in: *L’Echo d’Ostende*, 7/02/1889. We hebben er het raden naar welke familieleden er toen bij Maurice Otlet waren. We denken aan het echtpaar Fernand Guillon-Flore Otlet en Aurélie Otlet, weduwe van Nestor Leroux. Het zijn die twee tantes die zijn pad het meest kruisten.

8 Volgens vermelding in: *Bulletin Association belge de photographie*, 1890, p. 332 en 1891, p. 430, en ‘Directory of Belgian Photographers’ op <https://fomu.atomis.be/index.php/otlet-maurice;isaar> (laatst geraadpleegd op 13/12/2017).

9 Alban Chambon (1847-1929) was een Frans architect en decorateur die ook in België werkte. Hij had zelfs een vakantieverblijf in Westende met de naam ‘Villa La Westendaise’. J.P. MIDANT, *La fantastique architecture d’Alban Chambon*, Brussel, 2009, p. 220-221.

Foto van het bedrijfsbezoek van de familie Otlet aan de mijn in het Spaanse Moncayo, juli 1900. Maurice, Paul en Edouard staan links op de achterste rij (Verz. Mundaneum, Bergen).

vader Otlet en beide zonen op bedrijfsbezoek in deze laatste onderneming. Maurice was trouwens ook beheerder van deze naamloze vennootschap met maatschappelijke zetel in Brussel die in Spanje opereerde.

Daarnaast was vader Otlet ook geïnteresseerd in vastgoed. Zo zou hij in Alexandrië in nauwe samenwerking met Alban Chambon en Octave Van Rysselberghe duidelijk op Europese leest geschoei-de projecten laten uitvoeren.¹⁰

Door het internationale karakter van de te behartigen zaken verbleef Maurice Otlet ook een tijdje in Parijs. Tussen 1900 en 1902 gaf hij achtereenvolgens Parijs en Croissy-sur-Seine op als verblijfplaats. Hij was in 1899 ondertussen gehuwd met Adolphine Rosseel en nam haar ongetwijfeld mee naar zijn Franse verblijfplaats.

10 L. DE RYCK, 'Tramways d'Alexandrie, een Belgische onderneming in Egypte. Een politieke ingreep in de concurrentie', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 69 (1991), p. 931.

Ook aan de Belgische kust waagde de familie Otlet zich aan vastgoedprojecten. Vader Otlet was daarbij het lichtende voorbeeld. Hij bouwde in Oostende niet alleen zijn eigen villa, maar liet ook het 'Grand Hôtel des Bains' op de zeedijk bouwen. Zijn beide zoons gaven in 1897 de opdracht om er een aanpalende feestzaal bij te bouwen. Die zaak kreeg de naam 'La Terrasse' en werd gedecoreerd door Alban Chambon.¹¹

Het belangrijkste vastgoedproject van de familie Otlet aan de Vlaamse kust was ongetwijfeld de uitbouw vanaf 1895 van de nieuwe badplaats Westende. Dat gebeurde op gronden die Edouard Otlet jaren daarvoor had gekocht. Er wordt van uitgegaan dat bij de ontwikkeling van deze badplaats een grote rol was weggelegd voor Paul, de oudste zoon van de stichter. Maar we hebben het vermoeden dat ook Maurice een bijdrage leverde, die wellicht groter en belangrijker is dan wordt aangenomen.

Ook in het Westendse dossier was Maurice Otlet aanvankelijk de rechterhand van zijn vader. Zo ondertekende Maurice in opdracht van zijn vader reeds in 1894 een protestbrief gericht aan de bestendige deputatie van West-Vlaanderen. Daarin werd het voornemen van de gemeente Middelkerke om een riool te laten uitmonden in zee ter hoogte van de gronden van de familie Otlet aangekaart en betwist.¹² Ook bij de detailverkoop van gronden door vader Otlet aan particulieren trad Maurice Otlet op als diens mandataris. Dat was onder meer het geval op 10 maart 1898 bij de ondertekening van de notariële akte waarbij een perceel grond werd verkocht aan Nicolas Lembrée, een persoon die op zijn beurt nadien een grote rol in de uitbouw van Westende zou spelen.¹³

Maurice Otlet engageerde zich ook bij het voorbereiden van een aantal Westendse projecten. Die betrokkenheid bleek bijv. uit een

11 MIDANT, *La fantastique architecture d'Alban Chambon*, p. 166.

12 Brief afgedrukt in: M. CONSTANDT, *De verdwenen badplaats: de geschiedenis van Westende-Bad van 1896 tot 1918*, Middelkerke, 1996, p. 13.

13 Nicolas Lembrée (1856-1928) was een kunsthandelaar die zich later ontpopte als een echte gangmaker voor de toeristische ontwikkeling van het oostelijk gedeelte van de badplaats. M. CONSTANDT, 'Het Westendse netwerk van Nicolas Lembrée', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 154 (2017), p. 155-179.

prospectiereis naar Londen, waar hij in 1897 op zoek ging naar hotelmeubilair. Hij schreef heel enthousiast aan zijn broer dat hij een bruikbaar ensemble voor de prijs van 600 Belgische frank had gevonden.¹² Vermoedelijk ging het hier om een marktverkenning in het kader van de voorbereiding van het 'Westend'Hôtel'. Hiermee bewees Maurice zowel zijn interesse in de uitbouw van Westende als zijn belangstelling voor binnenhuisinrichting.

De eerste jaren van de ontwikkeling van de badplaats Westende was Edouard Otlet daarvan de spilfiguur. In 1898 richtte hij het familiebedrijf 'La Westendaise' op. Maurice Otlet werd hiervan wel aandeelhouder en beheerder, maar speelde aanvankelijk niet zo'n grote rol. Die was in eerste instantie weggelegd voor het duo gevormd door zijn tante Aurélie Otlet, weduwe van Nestor Leroux, en zijn broer Paul. Aurélie ondertekende de meeste brieven en behartigde de verkoop van gronden. De notariële akten werden door haar, samen met haar neef Paul, namens 'La Westendaise' bekrachtigd. Paul was immers vanaf 1899 voorzitter van de raad van beheer geworden in opvolging van zijn vader en bepaalde zo de lijn die de maatschappij uitstippelde.

In 1900 begon het imperium van Edouard Otlet te wankelen en de ondernemer verhuisde naar Frankrijk en verdween van het Belgische toneel. Er wordt aangenomen dat het vooral Paul Otlet is die het project van de badplaats Westende verder diende op te volgen.

MAURICE KOMT OP HET VOORPLAN IN WESTENDE

Toch bleef Maurice Otlet, zij het aanvankelijk eerder aan de zijlijn, ook verder een rol spelen bij het ontwikkelen van ideeën voor de badplaats Westende. Op 7 april 1900 schreef hij ter voorbereiding van een vergadering van 'La Westendaise' een brief aan zijn broer Paul. Daarin verwijst hij naar een niet nader gelokaliseerd project dat ontwerper Henry van de Velde zou uitvoeren en waarbij ook architect Jules Barbier was betrokken.¹⁴ Het ging om het project

14 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers personnels Paul Otlet, brief op 21 april 1897 in Londen geschreven door Maurice Otlet en gericht aan Paul Otlet.

van een kinderboerderij dat zeker toeristische potenties zou hebben. In 1902 verdedigde Maurice Otlet in een nota gericht aan 'La Westendaise' met vuur een idee van een 'ferme hôtellerie/modèle'. Het was een vrij ambitieus project dat zou bestaan uit een complex van een twaalfstal hotelkamers, ateliers voor kunstenaars en stallen met boerderijdieren, volop gelegen in een groene zone met talrijke speeltuigen voor kinderen.¹⁵ Maurice verwees hierbij naar het 'hostellerie Guillaume le Conquérant' in de Franse badplaats Dives-sur-Mer. Die uitbater had zijn herberg laten uitgroeien tot een ontmoetingsplaats voor kunstenaars en andere beroemdheden. Eigenlijk wou Maurice ook zo'n landelijke uitbating naar Frans voorbeeld bouwen waar kunstenaars konden werken, waar de toeristen informele contacten konden leggen en waar zeker ook kinderaanimitie werd voorzien. Het kinderboerderijproject zou, in afgeslankte versie weliswaar, pas in 1907 onder de naam 'Les Fermettes-Laiterie' gerealiseerd worden.

Maurice Otlet werd wellicht door de familie aangespoord om effectief in Westende te gaan wonen om er de zakelijke belangen te behartigen. Het hebben van een contactpersoon ter plaatse bij belangrijke investeringen was trouwens altijd al een betrachting geweest van vader Otlet. Samen met zijn echtgenote Adolphine Rosseel nam Maurice Otlet in 1903 zijn intrek in de villa 'Onze Rust'.¹⁶ Wellicht was dat een voorlopige regeling in afwachting van de verhoopde bouw van een eigen villa, want Maurice had in de periode 1902/1903 diverse percelen grond op het oostelijk gedeelte van de badplaats gekocht. Dat was een investering in de toekomst van de badplaats, want die zone was toen nog onge-rept. De eigen nieuwgebouwde villa van de familie Otlet-Rosseel kwam er evenwel niet.

Doordat Maurice Otlet vanaf 1903 in Westende woonde, had hij er niet alleen een grotere betrokkenheid, maar verscheen hij ook meer en meer op het voorplan. Hij was prominent aanwezig bij de belangrijkste gebeurtenissen in de badplaats. Dat was het geval

15 BERGEN, *Mundaneum*, *Papiers personnels Paul Otlet*, brief op 7 april 1900 in Parijs geschreven door Maurice Otlet gericht aan Paul Otlet.

16 MIDDELSKERKE, *Gemeentearchief*, Westende, register van aankomst, 1903.

bij de feestelijkheden in 1903 ten gevolge van de doortrekking van de elektrische tramlijn van Oostende tot in Westende.¹⁷ Dat was eveneens zo in 1904 bij de opening van het nieuwe casino waar het echtpaar Otlet-Rosseel expliciet vermeld wordt onder de aanwezigen.¹⁸ Wellicht had hij ook in dat dossier een aandeel, want de familie Otlet speelde een grote rol bij het tot stand komen van het gebouw dat ontworpen werd door Octave Van Rysselberghe. Maurice had zich in 1904 zeker opgewerkt tot de notabelen van de badplaats. Toegegeven: op beide happenings nam broer Paul Otlet de égarde waar, want hij was immers telkenmale als voorzitter van 'La Westendaise' de spreker van dienst. Toch wijst de duidelijk vermelde aanwezigheid van Maurice Otlet op beide belangrijke momenten wel degelijk op een zelfbewuste en grote betrokkenheid.

Ook bij het afsluiten van contracten met de diverse overheden was Maurice Otlet meer en meer de vertegenwoordiger van 'La Westendaise'. Samen met broer Paul onderhandelde hij in 1903 succesvol met de Compagnie du Tramway Electrique d'Ostende-Littoral om de doortrekking van de elektrische tramlijn vanuit Oostende tot Westende te bekomen. Het resulteerde in een contract dat beide broers namens 'La Westendaise ondertekenden'.¹⁹ Dat was ook het geval in 1905 toen zowel met de Belgische Staat als met de gemeente Middelkerke overeenkomsten werden afgesloten.²⁰ Het ging resp. om de Parklaan als onderdeel van de Koninklijke Baan en de vergunning voor de uitbating van het strand op het oostelijk gedeelte van de badplaats. Beide contracten waren bedoeld om de badplaats in oostelijke richting een nieuwe boost te geven en ze werden eveneens door de broers Otlet ondertekend.

Hun gezamenlijke rol in de uitbouw van Westende-Bad werd door de pers toen wel degelijk onderkend: *Les frères Otlet et leurs*

17 'Inauguration du Tramway Electrique Middelkerke-Westende', in: *La Saison d'Ostende*, 2 juli 1903.

18 G. de WESTENDE, 'A Westende', in: *Le Carillon*, 19 juli 1904.

19 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Sociétéit, doos SO1, Convention avec la 'Société Ostende Littoral', opgesteld in Oostende op 7 mei 1903, en *Ibidem*, Middelkerke doos MI803, bundel verpachting strand te Westende-Bad 1905-1908.

20 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Sociétéit, doos SO1, bundel 'Convention 1905'.

*collaborateurs avaient la chance unique, en se livrant à la belle expérience qu'ils ont tenté, de pouvoir tracer leur ville d'eau sur le terrain vierge de la dune, que seuls alors habitaient les lapins et ne devoir rien sacrifier de leurs plans aux droits antérieurs, aux faits acquis.*²¹

De rol van vader Edouard was uitgespeeld. Het waren de twee broers die de fakkel overnamen. Toegegeven: hun tante Aurélie, weduwe Leroux, bleef waakzaam op de achtergrond om indien nodig het jeugdig enthousiasme te temperen. Helaas zou die periode voor de beide zonen Otlet maar van korte duur zijn.

UITBATER VAN HANDELSZAKEN IN WESTENDE EN IN ANTWERPEN

Maurice Otlet nam in 1905 voor eigen rekening de uitbating van de 'Halles Westendaises' op de zeedijk van de N.V. 'La Westendaise' over. Het betrof enkel de handelspacht zonder de aankoop van de bouwgronden waarop de winkel stond. De overname van deze handelszaak was wellicht ingegeven door de onzekere tijden die de N.V. tegemoet ging. Voorheen was Maurice als beheerder van 'La Westendaise' ongetwijfeld al de stuwende kracht geweest achter deze handelszaak op de zeedijk. We kunnen rustig het idee van een centrale winkel in de badplaats aan Maurice toewijzen, want hij had meer ondernemingszin dan zijn broer. De promotie maatschappij 'La Westendaise' wou het handelsaanbod monopoliseren en weerde daarbij zeker zo veel mogelijk winkels op de zeedijk. Wie dus de hallen in handen kreeg, had meteen voor de zeedijk een handelsmonopolie op zak.

In 'Les Halles Westendaises' werd aanvankelijk zowat alles verkocht, gaande van voedingswaren tot decoratieartikelen. Dit laatste werd mettertijd steeds belangrijker. De winkel was gevestigd in de helft van een grote houten barak die aanleunde bij villa 'Onze Rust'. Daar was in 1897 het eerste casino van de badplaats in ondergebracht en die constructie was in 1902 opgedeeld in een

21 A Westende Bains, in: *Le Carillon*, 1 oktober 1905.

Prentbriefkaart met de voorgevel van 'Les Halles Westendaises' op de Westendse zee-
dijk omstreeks 1904 (Privé verz. Westende).

Prentbriefkaart met binnengezicht van 'Les Halles Westendaises', met het gevarieerde aanbod in 1905 (Verz. Marc Constandt, Oostende).

handelsruimte en een centraal kantoor voor het beheer van de badplaats.

In 1903 werd het vroegere kantoorgedeelte van de barak omgevormd tot een horecazaak, die de naam 'La Terrasse' meekreeg. Die naam werd niet toevallig gekozen, want het was dezelfde die de gebroeders Otlet in Oostende aan hun horeca-uitbating hadden gegeven. Maurice Otlet huurde vanaf 1905 zowel de handelsruimte van de grotere houten barak als de kleine houten winkel die links ervan was opgetrokken. Dat was oorspronkelijk een constructie die afkomstig was van de Brusselse wereldtentoonstelling van 1897 en ontworpen was door architect Victor Horta. Het is in beide gedeelten dat Maurice Otlet de uitbating van 'Les Halles Westendaises' zou verderzetten. Hij wou er een winkel van luxe-producten en hebbedingen runnen. Het aanbod wordt omschreven als 'La Joie du shopping féminin'. De anonieme auteur van volgende beschrijving van het aanbod werd bijna lyrisch: *Avant de rentrer (sic) nous nous arrêterons ne fut-ce qu'un instant aux Halles Westendaises, qu'on pourrait dénommer le musée du bibelot. Il fait partie de l'ensemble amusant et pittoresque de Westende. L'on*

*trouve les cadeaux sous toutes formes et dans tous les prix, l'on voit étalé dans ses rayons ce que l'on ne voit pas ailleurs.*²²

Ondanks de lovende woorden in deze beschrijving kan toch niet ontkend worden dat deze houten winkelruimtes op de zeedijk wel uit de toon vielen, zeker tegen een achtergrond van luxueuze villa's. Ondanks het roemrijke verleden van de ene constructie als casino en de naam van Victor Horta als de ontwerper van de andere bleven het eenvoudige en sterk gedateerde houten chalets.

Maurice Otlet combineerde deze Westendse zaak met een nieuwe winkel in Antwerpen die de naam 'Coin de Westende' meekreeg. Die naamgeving drukte de liefde van de eigenaar uit voor de badplaats Westende, die door zijn familie was opgericht. Door het combineren van beide winkels kon Maurice niet steeds in Westende aanwezig zijn en werd voor het filiaal aan zee een uitbater gezocht. Die werd gevonden in de persoon van Joseph Bouillon die tijdens het seizoen 1906 en 1907 de 'Halles Westendaises' uitbaatte. Die uitbating verliep volgens de omzetcijfers van de eerste drie jaar uitbating onder Maurice Otlet duidelijk met stijgend succes²³:

1905	1906	1907
20.773,60	27.707,16	32.043,28

In 1906 verdween de N.V. 'La Westendaise' en werd de nieuwe N.V. 'Westende Plage' opgericht, waar voor de familie Otlet voortaan geen rol meer was toebedeeld. Prudent Trachet en Louis Bosman, twee wisselagenten uit resp. Kortrijk en Brussel, werden de nieuwe zaakvoerders. Beiden staan ook op de lijst van de vereffenaars van de N.V. 'La Westendaise' en werden in die laatste op-

22 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers personnels Paul Otlet, publicitaire tekst voor Westende zonder opgave van auteur of datum, die begint met de zin 'Que faites-vous cette après-midi?'

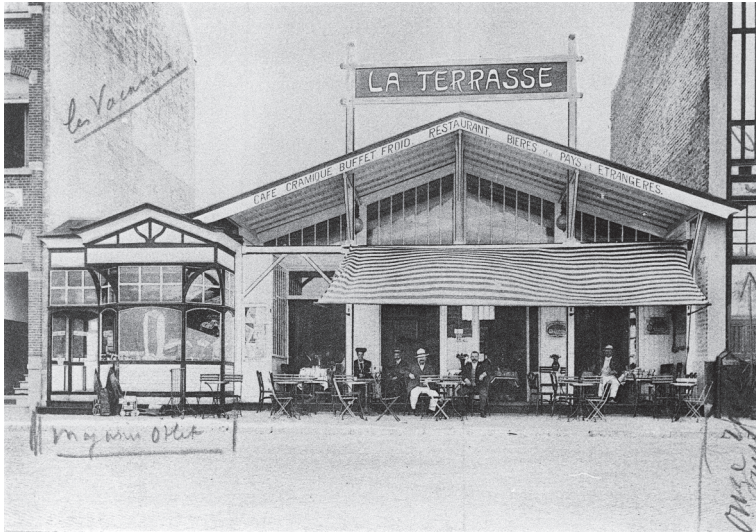
23 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Sociétéit, doos SO₁, procesbundel opgesteld door meester Henri Jaspar m.b.t. dispuut tussen de N.V. 'Westende-Plage' en Maurice Otlet, 1906-1910.

dracht bijgestaan door Paul en zijn tante Aurélie Otlet.²⁴ Maurice Otlet werd van dan af duidelijk geweerd uit het bestuur van de badplaats. Zowel in de oude als de nieuwe promotiemaatschappij van Westende was hij niet meer aanwezig.

Een clash tussen Maurice Otlet en de nieuwe machtshebbers kon niet uitblijven. Het duo Trachet-Bosman had immers een aantal moderniseringën voor ogen, waaronder de bouw in het centrum van een overdekte winkelgalerij die het commercieel en administratief hart van de badplaats zou moeten worden. Dat was echter buiten de wil van Maurice Otlet gerekend, die zijn handelszaak op de zeedijk niet wou opgeven. Er volgde een bitse juridische strijd met als inzet het vrijmaken van de gronden waar dan de toegang tot het winkelcomplex moest komen. Maurice Otlet kruiste hierbij zelfs de degens met de befaamde advocaat Henri Jaspar die de belangen van de N.V. 'Westende Plage' verdedigde.²⁵ Triest hoogtepunt in het conflict tussen de oude en de nieuwe machtshebbers van de badplaats was de afbraak in 1907 van 'Les Halles Westendaises' door toedoen van Prudent Trachet. Na een uitspraak van de rechtbank moest het houten winkelpand echter opnieuw opgetrokken worden. Nadien volgde vanwege Maurice Otlet nog een exorbitant hoge eis tot schadeloosstelling, die pas in 1910 definitief werd beslecht. Met deze onverzettelijke houding van Otlet werd een broodnodige vernieuwing van het handelsaanbod van Westende-Bad op die plaats verhinderd. Eigenlijk ging het niet over de houten winkel op zich. De achterliggende reden voor de onverzettelijke houding was dat Maurice Otlet het luxueuze segment van het Westendse handelsaanbod blijvend wou monopoliseren. De komst van concurrentie op dat vlak zag hij met lede ogen aan en hij hield dus krampachtig vast aan een oude houten winkel.

24 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Soci eteit, doos SO1, notari le akte dd. 23 oktober 1906 betreffende de vereffening van de N.V. 'La Westendaise'.

25 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Soci eteit, doos SO1, procesbundel opgesteld door meester Henri Jaspar m.b.t. dispuut tussen de N.V. 'Westende-Plage' en Maurice Otlet, 1906-1910.

Ligging van de winkel van Maurice Otlet en de horecazaak 'La Terrasse' op de zeedijk van Westende tussen de villa's 'Onze Rust' en 'Les Vacances' omstreeks 1907. Feitelijk is de geschetste situatie niet volledig correct; de winkel van Otlet nam ook de linkerhelft van de rechtste barak in beslag. Chromo uit de procesbundel van advocaat Henri Jaspar (Verz. Gemeentearchief Middelkerke).

Maurice was ongetwijfeld euforisch gestemd toen hij het commercieel project van de nieuwe promotiemaatschappij 'Westende Plage' had gekelderd. Hij had meteen volop ideeën voor de vernieuwing van zijn eigen winkelaanbod en had een eigen groot commercieel project voor ogen. De eerste stap daarin was de aankoop in 1907 van de villa's 'Onze Rust' en 'Les Marguerites'. Beide villa's waren eigendom geweest van 'La Westendaise' maar nadien in handen gekomen van schuldeisers van deze firma. De tweede stap in dit commercieel project was de voorgenomen aankoop van de grond waarop de grootste van de twee barakken stond.²⁶ Daarin waren achtereenvolgens de 'Halles Westendaises' en 'La Terrasse' gevestigd. Die grond sloot perfect aan bij villa 'Onze Rust'. Ondanks beloften van de verkoop stuitte Maurice hierbij op de onverzettelij-

²⁶ MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Sociéteit, doos SO3, bundel publiciteitsdossier, brief van Maurice Otlet dd. 09 juli 1907 gericht aan Bosman en Trachet.

ke houding van Prudent Trachet en Louis Bosman, die de transactie weigerden. De barak werd korte tijd het administratief hoofdkwartier van 'Westende Plage' en later opnieuw een horeca-uitbating.

Otlet besloot dan maar om zijn winkel te vestigen in zijn eigen villa 'Onze Rust' en gaf daarvoor in 1908 opdracht aan de Franse architect François Roussel het pand om te vormen tot handelsruimte.²⁷ Deze architect zou in het spoor van Octave Van Rysselberghe meer en meer uitgroeien tot de belangrijkste architect van de badplaats. Het is zelfs mogelijk dat Roussel door Maurice Otlet werd overgehaald om zich vanaf 1908 permanent in Westende-Bad te vestigen. Otlet had zelf een tijdje in Frankrijk gewoond en had daar ongetwijfeld relaties opgebouwd.

Ondanks deze oplossing om de winkel in de ene villa onder te brengen en zijn eigen woonst in te richten in villa die ernaast gelegen was, bleef Maurice Otlet dromen van een grootster project, zowel voor hem persoonlijk als voor de winkelruimte. Een plan B drong zich op. Daarom werden er in 1908 twee andere percelen grond gekocht.²⁸ Het eerste lag op de hoek van de zeedijk en de Meeuwenlaan, de winkelstraat bij uitstek van de badplaats. Dit hoekperceel was ongetwijfeld gekozen in functie van een commercieel project. Op hetzelfde moment kocht Maurice ook een stuk bouwgrond bij de halte van de elektrische tram aan. Dat was wellicht bedoeld voor de bouw van een eigen vakantiewoning. Hetzelfde jaar werd de bouwgrond op de zeedijk echter opnieuw verkocht en daar zou uiteindelijk een Gentse zakenvrouw het pand 'Le Couchant' bouwen, waarin onderaan vier winkels werden ingericht.²⁹ Het heeft er dan ook alle schijn van dat hiermee

27 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Bedrijfsarchief Sociétéit, doos SO3, bundel briefwisseling met Bruggen en Wegen, brief van de dienst der kust gericht aan François Roussel van 2 december 1908.

28 Die verkoop gebeurde via een beslissing van de rechtbank van eerste aanleg in Veurne dd. 2 mei 1908. Dat wordt zo vermeld in de latere akten.

29 Als bouwheer van het gebouw 'Le Couchant' trad mevrouw Anaïs Bruneel, weduwe van notaris Albert Van de Mergel, op. Zij had in Westende een vakantieverblijf met de naam villa 'Les Vacances' en die lag net naast 'Les Halles Westendaises'. Deze dame was de zus van Valentine Dutry-Bruneel die onder de schuilnaam T. Valdury het muziekstuk 'La Westendaise' componeerde. Beide vrouwen woonden in Gent.

De houten winkels op de zeedijk bleven na het vertrek van Maurice Otlet verder in gebruik. De ene werd het verhuurkantoor van Joseph Bouillon en de aanpalende ruimte werd een horecazaak met een zeedijkterras dat blijkbaar in de smaak viel. Foto genomen tijdens de zomer van 1914 (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

het voornemen van een commercieel project door een derde partij werd gerealiseerd.

In 1908 besliste Maurice Otlet ook om Westende definitief vaarwel te zeggen en zich voortaan exclusief in te laten met de uitbating van zijn Antwerpse zaak. Bij die gelegenheid liet hij volgende boodschap verspreiden onder de toeristen van Westende: *Monsieur, Madame, Nous avons l'honneur de porter à votre connaissance que les circonstances nous ont amenés à supprimer toute succursale à Westende. Par contre nous venons de donner une plus grande extension à notre maison d'Anvers, dont le choix tout spécial de bibelots artistiques et lameublement moderne font notre succès depuis de nombreuses années. Nous rappelons que nous facilitons tout envoi à nos clients, tant à Westende qu'au Littoral. Coin de Westende 32 Place de MeirAnvers.*³⁰

30 BERGEN, *Mundaneum*, Papiers personnels Paul Otlet, vliegend blad met een handgeschreven boodschap zonder datum.

De houten winkels bleven behouden en kregen nieuwe uitbaters. Joseph Bouillon, de vroegere uitbater in dienst van Maurice Otlet, nam voortaan de uitbating van de kleinste winkel voor zijn rekening en die werd herdoopt tot 'Agence Le Comptoir Westendais'. Hij slaagde er in 1913 zelfs in om de grond waarop de winkel stond aan te kopen.³¹ Dat was Maurice Otlet zelf nooit gelukt. Naast de deur kwam een nieuwe horecazaak die de naam 'Le Cosmopolite' kreeg.

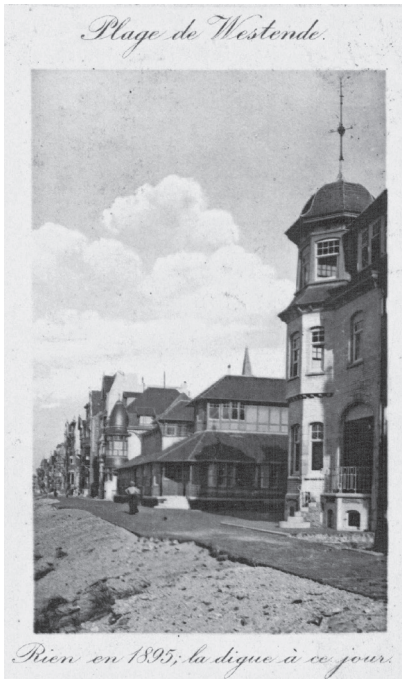
De beslissing van Maurice Otlet om Westende te verlaten kwam al bij al toch vrij onverwacht. Hij had zich gesetteld in twee villa's en koesterde ambitieuze plannen. Daarnaast had hij op 10 februari 1908 nog een petitie ondertekend waarbij gevraagd werd om het oostelijk gedeelte van de badplaats administratief bij Westende te voegen.³² Dat gedeelte ressorteerde immers nog onder het gemeentebestuur van Middelkerke en deze bestuurlijke opdeling van de badplaats Westende tussen twee gemeenten was een rem op de verdere ontwikkeling ervan. Dat Maurice Otlet deze vraag steunde was opmerkelijk omdat hij op dat gedeelte geen villa had. Wel bezat hij er bouwgronden en misschien koesterde hij er ook grootste plannen. Die werden echter niet gerealiseerd. In 1910 volgde de verkoop van het perceel bouwgrond aan de tramhalte en van de villa 'Les Marguerites' aan twee nieuwe eigenaars. Ook de villa 'Onze Rust' werd kort nadien verkocht. Het idee van een eigen villa en een handelszaak werd definitief opgeborgen.

PRENTBRIEFKAARTUITGEVER TOT 1914

Zoals de meeste handelaars aan zee verkocht Maurice Otlet in zijn 'Halles Westendaises' ook prentbriefkaarten. Hij bestelde die bij de befaamde Brusselse uitgever Nels of nog bij diens stadsgenoot

31 Notariële akte dd. 19 november 1913 verleden voor notaris Bauwens in Brussel tussen de N.V. Duinoord en Joseph Bouillon-Van Dooren.

32 MIDDELKERKE, *Gemeentearchief*, Middelkerke doos Mi803, petitie van 10 februari 1908 gericht aan de gemeentebesturen van Middelkerke en Westende.

Prentbriefkaart die deel uitmaakt van een reeks over de badplaats Westende, uitgegeven door Maurice Otlet in 1909. Let op het typische logo in de rechterbenedenhoek (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

Het tennisterrein gelegen in het centrum van de badplaats was een belangrijke ontmoetingsplaats voor de toeristen en mocht dus niet ontbreken in de reeks prentbriefkaarten van Maurice Otlet uit 1909 (verz. Kusthistories, Middelkerke).

Prentbriefkaart uitgegeven omstreeks 1912. Toen was deze barak het infokantoor van de badplaats. Nadien werd het opnieuw een horecazaak (verz. Marc Constandt, Oostende).

Prentbriefkaart uit een reeks over Nederland uitgegeven door Maurice Otlet, wellicht in 1911 (Verz. Marc Constandt, Oostende).

Th. Van den Heuvel. Bij beide soorten liet hij op de keerzijde de naam van zijn zaak afdrukken.

Zelfs toen Maurice Otlet al verhuisd was naar Antwerpen nam hij toch nog in 1909 het initiatief om een nieuwe reeks prentbriefkaarten over Westende uit te geven. Die werden opnieuw besteld bij de uitgever Nels en kregen vooraan het logo van 'Le Coin de Westende' mee. Sommige van die prentbriefkaarten zijn echt te beschouwen als een soort afscheid van Otlet aan zijn geliefde badplaats Westende met bijschriften zoals 'Rien en 1895, la digue à ce jour' en 'La digue vers le nouveau Westende' waarbij gewezen wordt op de oostelijke uitbreiding van Westende. Eigenlijk zien we hier een soort trots: de badplaats werd immers uitgebouwd door de familie Otlet en wachtte een beloftevolle toekomst. We kunnen ons ook de vraag stellen of Maurice Otlet soms niet zelf de foto's die aan de basis lagen van de prentbriefkaarten heeft genomen. Hij was immers in zijn jeugd een gedreven fotograaf geweest.

Maurice Otlet maakte zonder enige twijfel zelf de reportage over oude gebruiken en folkloristische kledij die aan de basis lag van een reeks prentbriefkaarten die hij als 'Edition Hollandia' liet afdrukken. Het is een schitterende reeks die getuigt van een geduldige fotograaf met een groot observatievermogen om het pittoreske op treffende wijze vast te leggen. De reeks werd nog vòòr de Eerste Wereldoorlog uitgegeven - wellicht in 1911 - en is waarschijnlijk het resultaat van een reis die Maurice naar Nederland heeft ondernomen. Hij was ook de uitgever van kaarten met moraliserende boodschappen waarvan de teksten wellicht door hemzelf werden opgesteld. Alle prentbriefkaarten waren bedoeld om verkocht te worden in zijn Antwerpse zaak.

Joseph Bouillon, die in zijn Westendse voetsporen zal treden, gaf daar op zijn beurt prentbriefkaarten uit. Die liet hij met de vermelding van zijn eigen logo 'Le Comptoir Westendais' drukken bij de bekende firma Theo De Graeve uit Gent. Ook hij was een verdienstelijk fotograaf en de vraag naar het auteurschap van de foto's waarop men zich gebaseerd heeft kan ook hier gesteld worden.

DE ANTWERPSE PERIODE EN DE VLUCHT NAAR NEDERLAND

Vanaf 1908 zou Otlet zich volledig wijden aan de Antwerpse zaak ‘Coin de Westende’ die hij reeds in 1905 had opgericht. Opmerkelijk is dat hij in de naamgeving van die zaak in Antwerpen expliciet verwijst naar de badplaats Westende en dat zelfs aanhoudt na zijn eerder dramatisch vertrek aldaar. Hij had evenzeer kunnen kiezen voor meer exotisch of commerciëler klinkende namen zoals ‘Coin de Paris’...

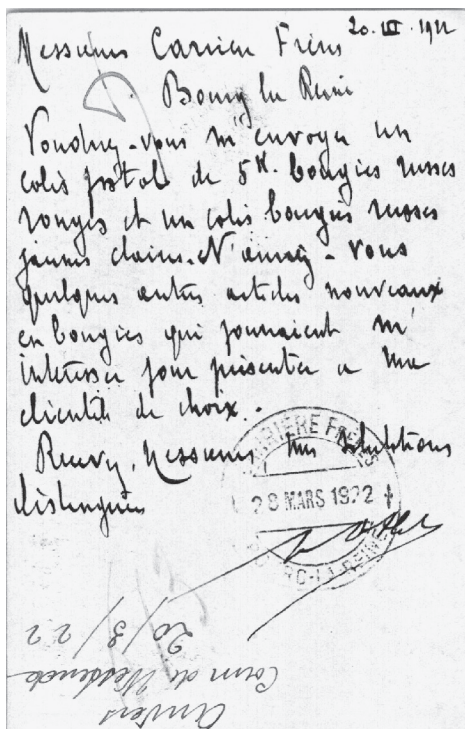
Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtte Maurice naar het neutrale Nederland. Hij vestigde zich in Driebergen en werkte er als drukker en uitgever van onder meer pacifistische en royalistische prentbriefkaarten. Ook een affiche en het programma naar aanleiding van een huldeactiviteit op 29 april 1917 ter ere van de verjaardag van koning Albert I zijn door hem gedrukt. Zijn uitgesproken patriottische en royalistische houding demonstreerde hij nog in het laatste oorlogsjaar. In januari 1918 sprak Maurice immers de in Nederland verblijvende Belgische congresgangers toe die in zijn tijdelijke woonplaats Driebergen vergaderden. Hij riep op tot hulde aan de Belgische koning en aan het getroffen vaderland.³³

Na de oorlog keerde Maurice Otlet terug naar Antwerpen en heropende zijn zaak aan de Meir. Hij maakte werk van een heuse reclamecampagne om zijn zaak te promoten. Hij drukte prentbriefkaarten met wervende tekst, die hij trouwens zelf ook gebruikte om er zijn bestellingen mee te plaatsen. Een affiche met de afbeelding van de voorgevel van zijn winkel liet hij ontwerpen door een zekere ‘Mark’. Het is waarschijnlijk dezelfde kunstenaar die ook de mooie tekeningen voor de folder voor ‘Le Coin de

33 De gedwongen Nederlandse periode werd gereconstrueerd aan de hand van: ‘Rubriek van Tijdelijk verblijfhoudenden’, in: *Pension- en Woningcourant 1917/ vreemdelingenblad/ Driebergen-Rysenburg-Doom*, nr. 1, 23 juni 1917; ‘Congrès des comités belges à Driebergen’, in: *Bulletin der Belgische Comité’s en der Belgische instellingen in Nederland*, nr. 4, 1 februari 1918; Affiche Stad Hulst - Belgische eendracht, uitgave Coin de Westende, Driebergen, 1917 op <https://www.catawiki.be/catalogus/affiches-en-posters/thema-s/publieke-informatie/3740209-stad-hulst-belgische-eendracht> laatst geraadpleegd op 17/02//2017.

Maurice Otlet achter zijn toonbank in zijn Antwerpse zaak op de Meir omstreeks 1920. Let op de spreuken die vooraan op dit meubel werden aangebracht. Tekening genomen uit een folder voor deze zaak (Verz. Marc Constandt, Oostende).

Bestelling van een partij kaarsen, neergeschreven op de ommezijde van een prentbriefkaart door Maurice Otlet. Let op zijn fraaie handtekening waarmee hij het bericht bekrachtigde (Verz. Marc Constandt, Oostende).

Westende' voor zijn rekening nam.³⁴ Die Antwerpse winkel werd na het voortijdig overlijden van Maurice Otlet in 1924 nog een tijdje door een overnemer verdergezet.

BESLUIT

Maurice Otlet is tussen 1895 en 1906 duidelijk druk bezig geweest met de uitbouw van het familiebedrijf dat Westende-Bad was, eerst als rechterhand van zijn vader, later aan de zijde van zijn broer Paul. Hij werkte voorstellen voor projecten binnen de badplaats uit en schrok er niet voor terug om hiervoor in het buitenland inspirerende ideeën te verzamelen. Zeker tussen 1903 en 1905 had hij een belangrijke impact op de badplaats: dossiers zoals een verbeterde mobiliteit en het casino werden door hem mee gestuurd. De onderhandelingen daarvoor met de diverse overheden heeft hij samen met zijn broer Paul gevoerd en beiden waren ook present op de belangrijke gebeurtenissen in de badplaats. De rol van beide broers in de uitbouw van Westende lijkt even groot te zijn, Paul slaagde er wel in om meer op het voorplan te komen, waardoor de rol van zijn jongere broer wat in de vergetelheid geraakt is. Na 1906 verhinderde een aanslepend conflict met de nieuwe machthebber een verder engagement van beide broers in de badplaats.

Maurice had contacten met de ontwerpers Alban Chambon, Henry van de Velde, Octave Van Ryselberghe en François Roussel, en heeft misschien op deze wijze wel meegedacht aan de stedenbouwkundige vormgeving van de badplaats. Maar vooral de binnenhuisinrichting droeg zijn interesse weg. Daarvan getuigt zijn prospectiereis naar Londen op zoek naar hotelmeubilair en de aard van zijn winkels in zowel Westende als Antwerpen.

34 Een exemplaar van deze affiche hebben we aangetroffen in de privéverzameling van Ronny Van Troostenberghe in Middelkerke en de folder bezitten we zelf. De kunstenaar 'Mark' hebben we niet kunnen identificeren. We weten zelfs niet of dit pseudoniem voor een voornaam of een letterwoord staat. Het is in ieder geval uiterst verzorgd en professioneel uitgevoerd drukwerk.

Zijn passie voor fotografie uit zijn jeugd heeft Maurice vertaald in de uitgave van diverse prentbriefkaartenreeksen, waarvan de reeks uit 1909 voor Westende en die uit ca. 1911 over Nederlandse folklore wel de opvallendste zijn. Hij promootte met de eerste reeks overduidelijk nog de badplaats Westende ondanks zijn vervroegd afscheid ervan.

Maurice is veel meer dan zijn broer de praktisch ingestelde persoon geweest die ook commercieel aangelegd was. Het uitbaten van een Westendse handelszaak was daarvan een uiting. Die commerciële belangen botsten in 1907 echter met de nieuwe machthebbers van de badplaats en leidden ertoe dat hij in 1908 Westende verliet om zich in Antwerpen te vestigen. Toch bleef hij nadien trots op zijn Westendse periode en vertaalde dit in de handelsnaam 'Le Coin de Westende' en in de reeks prentbriefkaarten die hij na zijn vertrek uit de badplaats toch nog voor Westende uitgaf.

Tijdens de oorlog vluchtte Maurice naar Nederland en werd daar drukker en uitgever van prentbriefkaarten. Hij manifesteerde zich daarmee als pacifist en als royalist. Als drukker en als pacifist sloot hij sterk aan bij het gedachtengoed van zijn oudere broer Paul. We kunnen Maurice Otlet dus duidelijk een grotere rol in de uitbouw van Westende toebedelen dan initieel gedacht, maar we mogen hem niet als initiatiefnemer beschouwen. Daarvoor stond hij te veel in de schaduw van zijn vader en broer. Ook zijn tante Aurélie, weduwe van Nestor Leroux, lijkt een grote rol gespeeld te hebben in de uitbouw van Westende. Van aan de stichting van de N.V. 'La Westendaise' tot en met de vereffening ervan was ze prominent aanwezig, een sterke dame in een mannenwereld.

BIJLAGE: TIJDSLIJN MAURICE OTLET

- 1869: geboren als zoon van Edouard Otlet en Marie Van Mons
- 1889: betrokken in een Belgisch spoorwegongeval
- 1890-'91: lid Brusselse fotoclub
- 1894: verbouwing met ontwerper Alban Chambon
- 1895: medestichter en beheerder van N.V. 'L'Entreprise'
- 1897: werkbezoek Londen i.v.m. hotelmeubilair en bouw
    'La Terrasse' in Oostende
- 1898: medestichter en beheerder van de N.V. 'La Westendaise'
- 1899: huwelijk met Adolphine Rosseel
- 1900: bezoek aan Spaanse mijn in Moncayo, woont in Parijs
- 1902: Westends idee voor boerderij in samenwerking met
    ontwerper Henry van de Velde
- 1903: vestigt zich in Westende, woont de feestelijke
    ingebruikstelling elektrische tram bij
- 1904: woont opening nieuw casino naar ontwerp van Octave
    Van Rysselberghe bij
- 1905: neemt de uitbating van 'Les Halles Westendaises' over
    en start Antwerpse zaak 'Le Coin de Westende', co-
    onderhandelaar i.v.m. overeenkomst Belgische Staat
- 1906: einde van N.V. 'La Westendaise' opgevolgd door N.V.
    'Westende Plage', einde beheersmandaat
- 1907: verbouwproject villa 'Onze Rust' met architect François
    Roussel, vakantie in Echternach
- 1908: verlaat teleurgesteld Westende en gaat in Antwerpen
    wonen
- 1909: uitgave van een laatste reeks prentbriefkaarten over
    Westende
- 1910: beslechting juridische strijd rond 'Les Halles Westendaises'
    meteen definitief afscheid van Westende
- 1911: reis door Nederland en uitgave van kaarten over dat land
- 1917: noodgedwongen gevestigd in Nederland
- 1918: terugkeer naar Antwerpen en doorstart winkel aldaar
- 1924: overlijden echtgenote, gevolgd door zijn overlijden

Wie is dat mysterieuze ‘Kinsoen-meisje’ in de Brugse collectie ?

Het Groeningemuseum te Brugge bezit in zijn collectie van neo-classicistische schilders het portret van een meisje (afb. 1), gesig-neerd “*Kinsoen*” (links onderaan, onder de ovale omlijsting). Het werk is niet gedateerd. Volgens Hanneke Adriaens, kledingdes-kundige, zou het werk kunnen gedateerd worden rond 1827-1828 op basis van de klederdracht die typisch zou zijn voor de Franse mode van die tijd¹.

In de museumcatalogus wordt dit schilderij aangeduid als “*Portret van juffrouw Kinsoen, ca. 1827-1828*”. Dit schilderij werd bij testa-ment door Oscar De Meulenaere-Van den Berghe in 1951 aan de stad Brugge gelegateerd². Het geportretteerde meisje werd door de schenker als de “*dochter van de schilder Franciscus-Josephus Kinsoen*” voorgesteld. De vraag of dit meisje echt een “*juffrouw Kinsoen*” is en, meer bepaald, of het wel de “*dochter van de schil-der*” is, werd de start van een boeiende zoektocht in de leefwereld van F.-J. Kinsoen.

MISVERSTANDEN OVER HET CEUVRE EN LEVEN VAN KINSOEN

Van bij de aanvang van het onderzoek werd het duidelijk dat in de vroegste kunsthistorische literatuur veel foute gegevens rond

1 Vermeld door L. VAN KERKHOVEN, in: *Joseph Benoit Suvéé en het neoclassicisme*, ed. S. JANSENS & P. KNOLLE, Brugge, 2007, p. 114, n. 3.

2 Tijdens de Brugse gemeenteraadszitting van 16 november 1951 werd het legaat aanvaard dat wijlen de heer Oscar De Meulenaere, zonder beroep, wonende Waterloolaan nr. 122 te Brussel, overleden te Brussel op 11 juli 1951, in zijn authentiek testament van 8 mei 1948 in het voordeel van de stad had toegekend. In het legaat aan de stad waren vier schilderijen begrepen: twee portretten door Pieter of Frans I of II Pourbus, een tafereel ‘Rust gedurende de vlucht naar Egypte’ door een on-bekende Meester van de Brugse School en het portret van ons ‘Kinsoen-meisje’. Eén van de voorwaarden was dat de stad gedurende 25 jaar de grafstede van zijn ouders, Pierre De Meulenaere en Jeannette Saeys, op het stedelijk kerkhof (vak 40/5) diende “*te onderhouden en te bebloemen op haar kosten*”.

Afb. 1 Franciscus-Josephus Kinsoen, *Portret van Juffrouw Kinsoen*, olieverf op doek, 65 x 54 cm., links onderaan gesigneerd "Kinson", ca. 1827 - 1828. Groeningemuseum, Brugge, 0000.GRo1244.1.

Franciscus-Josephus Kinsoen werden gepubliceerd, die vervolgens door heel wat historici en kunstcritici werden overgenomen. Niet zelden werden die inlichtingen nog eens aangedikt met allerlei verzonden details. Het resultaat is dat in tal van biografieën en zelfs in heel recente catalogi nog steeds dezelfde fouten worden herhaald.

Het begint al bij de geboortedatum van F.-J. Kinsoen. In bijna alle levensbeschrijvingen van de schilder wordt steevast het jaar 1771 vooropgesteld en soms zelfs 1772³. Hoe dit wijd verspreid misverstand is ontstaan en hardnekkig blijft voortbestaan is een raadsel. Er kan nochtans geen twijfel bestaan. F.-J. Kinsoen werd geboren op zondag 28 januari 1770. Deze datum staat vermeld in zijn overlijdensakte van 19 oktober 1839. Hij werd de volgende dag - nl. op maandag 29 januari 1770 - gedoopt, zoals in zijn doopakte in de registers van de Sint-Salvatorsparochie werd genoteerd⁴.

Een andere (weliswaar heel tijdelijke) foutieve vermelding betrof de naam van de moeder van F.-J. Kinsoen. Twee - bijna - tijdgenoten, met name Lodewijk Van Peteghem⁵ en Octave Delepierre⁶, vernoemden “*Joanne De Slayer*” als de naam van de moeder, terwijl nochtans in alle beschikbare Brugse archieven duidelijk “*Joanne Duslier*” vermeld staat. Het zal misschien vanwege de drukker een spijtig erratum geweest zijn dat hij bij de lezing van de drukproef over het hoofd heeft gezien.

Veelal schrijven kunsthistorici - ook Oscar De Meulenaere - dat F.-J. Kinsoen een dochter zou hebben gehad. Kinsoen had met zijn echtgenote, Augustine-Sophie Le Prince, waarmee hij op 31 oktober 1801 in het huwelijk trad, geen kinderen. Hun beider tes-

- 3 Bijv. in de *Benezit*, deel VII, 2006, p.1262 (“Kinsoen”); in: *The Dictionary of Art*, XVIII, 1996, (“Kinsoen”); D. VAUTIER, in de *Allgemeine Lexikon der Bildenden Künstler*, XX, 1927, p. 335 (“Kinsoen”); O. KELLNER, wordt nog steeds 28.02.1771 als geboortedatum vermeld. K. VAN DER STIGHELEN neemt in haar recent werk *Hoofd en bijzaak. Portretkunst in Vlaanderen van 1420 tot nu*, 2008, ook 1771 over. Het *Lexicon van West-Vlaamse Beeldende Kunstenaars*, I, 1992 geeft 28.02.1772 op. In D. MARECHAL, *De romantiek in België*, Tielt, 2005, p. 190, staat ook 1772. P. PIRON, *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw*, deel A-K, 1999, p. 771, poneert eveneens 1772. R. VAN EYNDEN & A. VAN DE WILLIGEN in hun werk *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw*, Aanhangsel op de 3 delen, ed. 1840, p. 212, stellen 1774 als geboortjaar.
- 4 BRUGGE, *Stadsarchief* (hierna: SAB), Oud Archief, Doop-, Trouw en Begraafboeken van de Stad Brugge, Sint-Salvator, nr. 40: 2° portie, anno 1770.
- 5 L. VAN PETEGHEM, *Levensschetsen van Vlaemsche kunstbeoefenaars*, Brussel, 1858, p 24-27.
- 6 O. DELEPIERRE, *Galérie d’artistes Brugeois, ou biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 127-130; O. DELEPIERRE, *Biographie des hommes remarquables de la province de Flandre occidentale*, Brugge, I, 1843, p. 262-265.

tamenten, die recent werden ontdekt, laten daaromtrent geen enkele twijfel bestaan. Het is meteen evident dat bij gebrek aan nakomelingen het geportretteerde ‘Kinsoen-meisje’ onmogelijk de dochter van F.-J. Kinsoen kan zijn. Waarschijnlijk hebben notities, bewaard in het archief van The Bowes Museum, aanleiding gegeven tot dit misverstand. In dit museum, gevestigd in Barnard Castle in Durham, N.-O. Engeland, worden een elftal schilderijen van F.-J. Kinsoen bewaard, die door de oprichters, John Bowes (1811-1885) en Joséphine Coffin (1825-1874), in de tweede helft van de 19de eeuw werden aangekocht. Ter gelegenheid van het verwerven van bepaalde van deze schilderijen noteerden de verzamelaars dat deze werken na de dood van de weduwe werden aangekocht “from her grand-daughters”. Mr. Bryan Crossling, de gewezen “keeper of art in the Bowes Museum”, attesteerde dat naar zijn kennis bepaalde werken door het echtpaar Bowes werden aangekocht “from his two married daughters”. Al deze aanduidingen zijn onjuist. Hierna zal worden verduidelijkt wie de werkelijke erfgenamen waren, die onte-recht als “grand-daughters” en als “married daughters” werden vermeld.

Alweer in strijd met het voorgestelde verhaal - als zouden de echtgenoten Bowes na de dood van de schilder zijn hele atelier hebben gekocht⁷ - blijkt afdoende uit de notities in het archief van The Bowes Museum dat de elf schilderijen niet gezamenlijk maar wel op verschillende tijdstippen werden verworven, verspreid over verschillende jaren, en voor het eerst bij de weduwe zelf en veel later bij haar erfgenamen. Het atelier van de schilder werd na zijn dood dus geenszins ‘opgekocht’.

Nog een voorbeeld van een verhaal zonder grond is de bewering dat F.-J. Kinsoen met zijn brief van 27 juni 1836⁸, gericht aan “Le Président de l’Académie de Bruges” en waarin hij vanuit Parijs zijn voornemen aankondigde zijn historisch werk

7 D. COEKELBERGHS & P. LOZE, *1770-1830 Om en rond het Neo-classicisme in België*, Brussel, 1985, p. 412. Deze ondoordachte bewering wordt in bijna alle catalogi steevast opgenomen.

8 SAB, Oud Archief, nr. 409, Academie nr. 4-5: Resolutieboek 1, 1826-1836.

Belisarius bij het sterfbed van zijn echtgenote aan de stad Brugge te willen schenken, met deze schenking zou gepoogd hebben de plaats van hoofdprofessor in de Brugse academie te verwerven⁹. Deze bewering houdt geen steek. F.-J. Kinsoen was op dat moment (d.i. amper drie jaar voor zijn overlijden) reeds ernstig ziek. Hij zelf verwees in zijn bewuste schenkingsbrief naar “le mauvais état de ma santé”. Hij kondigde tevens aan het einde van zijn brief aan dat hij rust moest nemen: “Obligé de partir pour ma campagne par suite de santé, je vous prie d’adresser votre réponse, j’y serai le 6 ou 8 juillet, à Mr. Kinsoen à Chailles près Blois par Blois, département Loire-et-Cher” (een buitenverblijf). Hij ambieerde toen stellig niet nog een leeropdracht in Brugge en was nog veel minder van plan om daarvoor zijn standplaats in Parijs, zijn vele relaties en zijn welstellende clientèle aldaar te verlaten.

Eveneens verzonnen is de veronderstelling dat de carrière van F.-J. Kinsoen bruusk tot een einde zou zijn gekomen in 1830 naar aanleiding van de Parijse julirevolutie¹⁰. Het betrof uiteindelijk een straatrevolutie die amper drie dagen duurde - van 27 tot 29 juli, gekend als *Les trois Glorieuses* - en waarop koning Karel X, tegen wie de rebellie gericht was, direct aftrad om de rust in de stad te herstellen. F.-J. Kinsoen zou uit Parijs gevlucht zijn en voorgoed naar Brugge zijn teruggekeerd. Dit blijkt niet correct. Niet alleen werden al zijn brieven gedateerd na 1830 nog steeds vanuit Parijs verzonden, ook uit alle officiële documenten blijkt dat hij samen met zijn echtgenote na 1830 en tot zijn dood in 1839 steeds in Parijs gedomicilieerd is gebleven¹¹. Hij bleef als portretkunstenaar

9 Dit onmogelijk verhaal werd voor het eerst gebracht door VAN PETEGHEM, *Levensschetsen*, p. 24-27, en nadien gewoon overgenomen, o.a. door X. HEINS, *Biographie Nationale de Belgique*, vol. X (1888-1889), p. 777-778, ('Kinsoen') en door COEKELBERGHS & LOZE, 1770-1830, p. 412.

10 COEKELBERGHS & LOZE, 1770-1830, p. 412; M. A. MEEUWS, *Bijdrage tot de studie van het oeuvre van Frans Jozef Kinsoen, neo-classicistisch portretschilder*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, V. U. Brussel, 1988; D. MARECHAL, 'Van portrettsitten en geportretteerden. Enkele negentiende-eeuwse schilderijen en miniaturen in Brugs stedelijk bezit', in: *Jaarboek 1989-90, Brugs stedelijke musea*, 1991, p. 221-234, inz. p. 224; B. VANRENTERGHEM, *Kinsoen-Kinsoen*, Brugge, 2007, p. 34.

11 Sinds 1827 woonde F.-J. Kinsoen, samen met zijn vrouw, komende van de "Rue de Filles de St-Thomas, nr. 13", in de "Rue de Richelieu, nr. 115" en vanaf 1835 tot zijn overlijden in de "Rue Bleue, nr. 13".

zeer gewaardeerd in de kring van de nieuwe Franse aristocratie. De meeste van zijn flatterende damesportretten dateren trouwens van na 1830. Zijn deelname vanaf 1830 aan alle Parijse Salons, en telkens met verschillende schilderijen, bewijst ontegensprekelijk zijn ononderbroken artistieke activiteit¹². Ook het mondaine leven in het toen bruisende Parijs was hem niet onbekend: zo maakte de lokale pers in 1834 melding van een briljante muzikale avond die hij in zijn “fort belle demeure” organiseerde¹³. Op de overlijdensakte van 19 oktober 1839 noteerde de Brugse schepen: F.-J. Kinsoen “demeurant à Paris”. Trouwens F.-J. Kinsoen had geen enkele reden om ijlings naar Brugge te verhuizen. In ons land broedde toen sinds lang een groeiende ontevredenheid tegen koning Willem I. Een woelige opstand (na de opvoering van de opera “De Stomme van Portici” op 25 augustus 1830) zou niet langer uitblijven wat, als een soort van nakende effectieve ‘staatsgreep’, zelfs meer onrustwekkend was dan de Parijse ‘driedaagse bourgeoisrevolte’.

Men zou - en op het eerste gezicht terecht - kunnen twijfelen aan de bewering dat F.-J. Kinsoen in 1808 lid zou zijn geweest van de vrijmetselaarsloge “La Réunion des Amis du Nord”¹⁴. In de ledenlijst (“Tableau général” van 1818) van deze loge werd als “élu secret” sinds 1808 genoteerd: “Henri-François Kinsoen”, artiste peintre, né le 15.06.1774”. Behalve het aangeduide beroep van

12 Op het Salon te Parijs van 1831 nam F.-J. Kinsoen deel met acht schilderijen, in 1833 eveneens met acht schilderijen, in 1834 met drie schilderijen en in 1835 met zes schilderijen. In 1838 stelde hij zijn (vermoedelijk) laatste grote schilderij (117x89 cm) tentoon, nl. het portret van *Madame Aglué Blénart-Pilté Dujardins et son neveu Paul Pilté*. Dit doek wordt thans bewaard in het Musée des Beaux-Arts te Orléans. Voor een globaal doch onvolledig overzicht van zijn diverse deelnames aan het Salon van Parijs, zie: L. AUVRAY, *Dictionnaire général des artistes de l'école Française*, 1882, p. 854-855. Voor een volledig overzicht: zie de jaarlijkse editie van *Explication des ouvrages de peinture et dessins, sculpture, architecture et gravures des artistes vivants*, sinds 1799 tot 1838.

13 In het weekblad ‘*La Romance, Journal de musique*’ van 19 april 1834 werd melding gemaakt van “le concert de mademoiselle Ida Bertrand, réunion toute brillante, tout aristocratique que se foulait dans les salons de M. Kinson. C’est une fort belle demeure que celle de cet artiste et on doit le féliciter de la bienveillance avec laquelle il l’ouvre ainsi aux arts qu’il aime”. Ida Bertrand, die toen nog “une jeune cantatrice, destinée au plus brillant avenir” was, heeft naderhand een schitterende, internationale carrière gemaakt als gevierde operazangeres: zie o.a. in ‘*Revue et gazette musicale de Paris*’, vol.13 (1852), p. 31, 86, 398, en vol. 25 (1858), p. 232 en 330.

14 W.P. DEZUTTER, *De vrijmetselarij te Brugge in de 18de en de 19de eeuw*, bijdrage in G. MICHIELS, *Uit de wereld der Brugse mensen*, 1978, p. 135 e.v., in het bijzonder p. 139.

'kunstschilder', schijnen noch de voornamen noch de geboortedatum naar F.-J. Kinsoen te verwijzen. Evenwel is ontdekt dat onze schilder inderdaad wel eens als "Henri Kinsoen" werd aangeduid. Dit was onder meer het geval in de "Catalogue of a Loan Exhibition of Portraits of Men, Women and Children, in the Art Institute of Chicago, under the Auspices of The Antiquarians of the Art Institute. Private View on New Year's Day. Public Exhibition January 2nd until January 15th inclusive. Chicago 1894". Op deze tentoonstelling werd een portret van de hand van onze Kinsoen geëxposeerd (waarop we hierna nog zullen terugkomen). In de lijst van de deelnemende kunstenaars, opgenomen aan het eind van deze catalogus, werd dit portret toegeschreven aan: "Kinsoen Henri (!), Belgian. Painter of the King of Westphalia and Charles X of France. Decorated with high orders from many sovereigns". Met dit korte curriculum wordt het overduidelijk dat wel degelijk naar F.-J. Kinsoen werd verwezen. Hij werd in 1809 inderdaad aangesteld als hofschilder van Jérôme Bonaparte, koning van Westfalen, en nadien benoemd tot eerste schilder van de Franse koning Karel X. Ook ontving hij diverse hoge onderscheidingen, zoals "Chevalier de l'ordre royale de la Légion d'Honneur" (van de Franse koning Lodewijk XVIII), en werd hij lid van de Orde van de Nederlandse Leeuw (van koning Willem I). Wij kunnen dus aannemen – nog daargelaten de verzonnen geboortedatum - dat de "élu secret" inderdaad F.-J. Kinsoen zal geweest zijn.

Verder zijn er geen redenen om de veronderstelling van L. Van Peteghem dat de schilder op het einde van zijn leven in onmin hebben geleefd met zijn vrouw aan te nemen¹⁵ (afb. 2). Waar Van Peteghem dit verhaal op baseert is niet duidelijk. Het recent ontdekte testament van schilders echtgenote geeft echter een heel ander beeld van hun huwelijk. Zij schreef in haar laatste wilsbeschikking onder meer: "... mon mari, mon bon Kinsoen si touchante (sic) et si noble" en nog "... la preuve de ma vive reconnaissance pour les années heureuses que j'ai passées avec mon mari dont je vénère et honore la mémoire". Na het overlijden van haar echtgenoot schreef zij in haar brief, gericht aan de Brugse burgemeester

15 VAN PETEGHEM, *Levensschetsen*, p. 24-27.

Afb. 2 Franciscus-Josephus Kinsoen (toegeschreven aan), *Portret van Augustine Le Prince*, olieverf op doek, 96 x 80,2 cm., privécollectie.

(die haar eerder had bedankt voor de schenking die ze had gedaan aan de stad van het borstbeeld van haar man, gebeeldhouwd door Jean-Pierre Danton de jongere)¹⁶, over haar echtgenoot: "... l'ami

¹⁶ Het borstbeeld van F.-J. Kinsoen is thans verdwenen, of in elk geval onvindbaar in de Brugse verzamelingen. Het borstbeeld werd in 1855 nog vermeld en beschreven in: J.P. MIGNE, *Dictionnaire de musées ou description des principaux musées d'Europe*, onder het hoofdstuk, 'Catalogue des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, gravures et dessins, exposés au musée de l'académie à Bruges', afd. 'Galerie des tableaux', ed. 1855, p. 220. D. DE CLERCK, *Waar is het borstbeeld van Franciscus Kinsoen gebleven, ?*, in: Brugs Ommeland 2017/1 p. 40-45.

que je regrette”¹⁷. Al deze ontroerende woorden kan men toch moeilijk aanzien als louter holle frasen.

Tenslotte moet het jaar 1799, dat algemeen aanvaard wordt als het jaar waarop F.-J. Kinsoen naar Parijs zou vertrokken zijn, betwijfeld worden. Deze bewering wordt trouwens enkel afgeleid uit het feit dat F.-J. Kinsoen in dat jaar voor het eerst deelnam aan het “Salon du Louvre”. Op deze twijfel komen we nog terug.

RECENTE ONTDEKKINGEN

Dankzij recente ontdekkingen zijn nieuwe gegevens aan het licht gekomen die heel wat foute voorstellingen rond de schilder rectificeren en die wellicht ook een aanzet kunnen zijn om het ‘mysterie’ rond de identiteit van het ‘Kinsoen-meisje’ op te helderen.

Deze ontdekkingen moeten op naam geschreven worden van Ruth Posey, echtgenote van Bill Boicourt, uit Trappe, Maryland, USA. Zij is een verre afstammeling van Henricus-Franciscus Kinsoen, de broer van de schilder Franciscus-Josephus. Zij ondernam, als een van de nazaten, een jarenlange zoektocht ‘worldwide’ om haar familiestamboom te kunnen samenstellen. Haar belangrijkste vondsten werden gedaan in het archief van de Sint-Rochusparochie in Parijs. Daar werd onder meer een “inventaire après décès” aangetroffen, opgemaakt in het sterfhuis van Augustine-Sophie Le Prince, de weduwe van F.-J. Kinsoen¹⁸.

Deze inventaris is een lijvig document van 51 bladzijden, opgesteld door Meester Octave Trousselle, notaris te Parijs met kantoor op de Boulevard Bonne-Nouvelle nr. 25. De werkzaamheden van de inventarisatie in het sterfhuis moesten gespreid worden over vier dagen

17 Uit de brief van Augustine Le Prince van 7 augustus 1841, gericht aan de burge-meester van Brugge: “Combien je suis touchée de savoir que le buste de Kinson a été reçu avec un intérêt unanime, cet intérêt pour l’ami que je regrette” (SAB, Hedendaags Archief, Hfst. VII, rubriek ‘12 XIII b 25, *Bibliothèque publique 1836-1844, Z1 II7*). Met dank aan Jan D’hondt voor het opzoekingswerk.

18 Wij danken mevrouw Ruth Posey-Boicourt die bereid was haar ontdekkingen in verband met de Kinsoen-familie met ons te delen. Eveneens onze dank aan de heer Loïc Métrope, conservator van het Sint-Rochusarchief te Parijs.

(van 6 tot en met 9 juni 1865). Ze volgde op een verzegeling die was gelegd op het sterfhuis krachtens een bevel van de Vrederechter van het 9° arrondissement van Parijs, uitgevaardigd op 19 mei 1865.

Op de kaft staat geschreven: “Inventaire après le décès de Augustine, Sophie LePrince, veuve de Kinsoen François, Joseph, peintre, décédé le 18 mai 1865 dans une maison nr. 13 rue Bleue, 9° arrondissement de Paris”. De inventarisatie (en ook de verzegeling) kwam er op vraag en ten verzoeken van de enige twee erfgenamen, met name Julie-Augustine Heme, echtgenote van Louis-Jules Bonnardel, wonende te Blois, en Marguerite-Victoire-Sara Heme, echtgenote van Isidore-Valéry Batailler, wonende te Parijs. Beide dames werden in de inventaris aangeduid als “soeurs germaines” (zussen), erfgenamen van “leur grande tante paternelle”. Dit vraagt uiteraard om enige duiding, wat thans mogelijk is dank zij de recente ontdekkingen in het Parijse Sint-Rochusarchief, zoals geboorte- en huwelijksakten.

Waar vele geschiedschrijvers beweren dat Augustine-Sophie Le Prince (geboren op 25 november 1782) de ‘enige’ dochter was van Nicolas Le Prince, architect, en Marie-Julie De Nizien, blijkt dat zij een tweelingzus had, Marguerite-Joséphine Le Prince. Beide zussen bleven kinderloos. Zij had ook een oudere zus, Barbe-Marie-Julie Le Prince, die huwde met Jacques-Frédéric Heme, met wie zij een zoon had, met name Abel-Frédéric Heme. Deze Abel, “juge suppléant”, huwde met Victoire-Elvire Oger (afb. 3)¹⁹ en werd vader van twee dochters. Het zijn deze twee dochters - Julie-Augustine Heme (alias Augusta) en Marguerite-Victoire-Sara Heme (alias Sara) - die uiteindelijk in 1865 de enige wettelijke erfgenamen werden van hun groot tante Augustine-Sophie Le Prince, gezien het vooroverlijden van alle andere mogelijke erfeniskandidaten²⁰.

19 In het register van het kerkelijk huwelijk van Abel-Frédéric Heme en Victoire-Elvire Oger (op 24 oktober 1822) staat als één van de getuigen vermeld: “F. Kinsoen, oncle par alliance”.

20 Moeder Victoire-Elvire Heme en haar beide dochters werden door Kinsoen geportretteerd. In de expositie *Louis-Philippe, l'art et la vie sous Louis-Philippe, 1830-1848*, die van 16 juni tot 10 juli 1926 werd georganiseerd in het hôtel Jean Charpentier te Parijs, werden hun portretten tentoongesteld onder de titel *Madame Heine* (d.i. kennelijk een verschrijving voor “Heme”) en *Augusta en Sara Heine*.

Afb. 3 Franciscus-Josephus Kinsoen, *Portret van mevrouw Heme (Victoire-Elvire Oger)*, olieverf op doek, 64,5 x 54,5 cm., midden gesigneerd "Kinson" en rechts gedateerd "1828", privécollectie.

Bijzonder interessant in deze inventaris is dat - benevens de opgave van de zich toen in het huis van de weduwe bevindende juwelen, waardepapieren, eigendomstitels (met opvallend veel eigendommen gelegen in Chailles bij Blois), huisraad en schilderijen - ook de tekst werd overgeschreven van het testament dat F.-J. Kinsoen had opgemaakt op 20 juli 1834, en van het testament dat zijn echtgenote op 31 augustus 1850 had geschreven. Beide holografische testamenten - en in het bijzonder de daarin vermelde bijzondere legaten -

moesten uiteraard in aanmerking worden genomen teneinde een eerste devolutie van de erfenis te kunnen opmaken. Er kan hier terloops aangestipt worden dat op de lijst van de in het sterfhuis aangetroffen schilderijen van de hand van F.-J. Kinsoen slechts negen doeken werden vermeld. Waarschijnlijk waren de meeste van zijn schilderijen al eerder onder de weduwe en de familieleden verdeeld onmiddellijk na zijn dood. Vermits een inventarisatie op een andere plaats dan in het sterfhuis buiten het voorwerp van de verzegeling, en dus buiten de inventarisatieopdracht van de notaris viel, diende hij elders geen verder onderzoek te doen. Het past hier enkele interessante gegevens uit de beide laatste wilsbeschikkingen aan te halen, dienstig voor ons onderzoek.

HET TESTAMENT VAN F.-J.KINSOEN D.D. 20 JULI 1834

Het testament van F.-J. Kinsoen is heel beknopt. Hij stelde zijn echtgenote “*ma chère et bien aimée épouse*” aan als “*légataire universelle*”, onder voorbehoud van slechts enkele bijzondere legaten die steeds een geldsom als voorwerp hadden.

Als begunstigden werden vermeld: zijn twee oudste zussen, met name Joanna-Bernarda (alias Jeanne-Bernarde) en Isabella-Barbara (alias Isabelle-Barbe), zijn jongste zus, Thérèse-Joanne-Anne (alias Thérèse-Jeanne-Anne), zijn (enig nog levende) broer, Henricus-Franciscus (alias Henri-François), en tenslotte zijn drie nichtjes, het kind van zijn voormelde (ongetrouwde) zus Joanna-Bernarda, met name Isabelle-Thérèse (alias ‘Charlotte’; onder meer zo aangeduid in één van de bevolkingsregisters), Adèle, de oudste dochter van zijn broer Henricus-Franciscus, en Augustina-Sophia, de dochter van zijn jongste zus Thérèse-Joanne-Anne. Het is hier de gelegenheid om nader kennis te maken met elk van de begunstigde familieleden²¹.

Zijn oudste zus heette Joanna-Bernarda. Zij werd gedoopt op 18 oktober 1774. Zij was “*dentellière*” of “*naaister*” en bleef onge-

21 Terloops kan hier vermeld worden dat , van de tien kinderen, vier broers en twee zussen van F.-J. Kinsoen op zeer jeugdige leeftijd gestorven zijn. Het betreft:

huwd. Zij werd moeder van een buitenechtelijk meisje, Isabelle-Thérèse. Deze dochter zou te Brugge op 18 juli 1850 op 41-jarige leeftijd huwen met de veel jongere Joannes-Baptista De Ceuninck, “*meester kleermaker*”.

Zijn tweede zus, Isabella-Barbara werd gedoopt op 15 december 1776. Zij was eveneens “*dentellière*” of “*naaister*” en bleef ook ongehuwd. Merkwaardig is dat ook zij soms Charlotte genoemd werd. Op haar grafmonument werden als haar voornamen “*Isabelle-Charlotte-Barbe*” aangebracht. Zij woonde samen met Joanna-Bernarda en haar kind op verschillende plaatsen in Brugge, onder meer in de Meestraat, in welk huis F.-J. Kinsoen op 18 oktober 1839 zou overlijden. De aangifte van zijn overlijden gebeurde op 19 oktober 1839 door zijn broer, Henricus-Franciscus, en zijn schoonbroer, Bernardus-Robertus Provoost (als Bernard Prévost). F.-J. Kinsoen was, spijs zijn ziekelijke toestand, op uitnodiging toch naar Brugge gekomen om als oud-leerling van de Brugse Academie op 6 augustus 1839 de prijsuitreiking bij te wonen. Hij bleek nadien niet meer in staat nog de terugreis naar Parijs te ondernemen. Hij was genoodzaakt tot zijn dood in een ziekbed bij zijn twee oudste zussen te verblijven²².

Zijn (in feite enige) broer heette Henricus-Franciscus. Hij werd gedoopt op 9 november 1778. Aan hem was Franciscus-Josephus zeer gehecht. Henricus-Franciscus huwde eerst met Louise-Jeanne Chambault (Versailles 1787-Brugge 1811). Op de overlijdensakte van Louise-Jeanne Chambault van 6 juli 1811 staat weduwnaar Henricus-Franciscus vermeld als “*patissier, au rue de l’impératrice*” (Steenstraat). Vanaf mei 1814 staat hij in het bevolkingsregister vermeld als “*délogé à Paris*”. In 1817 bleek hij “*fournisseur de l’armée Hollandaise, entrepreneur de vivres*” te zijn geworden, gevestigd in Doornik, waar hij met Marie-Sophie Brice (Doornik 1794-17 maart 1866) hertrouwde. Ze kregen acht kinde-

Joannes-Bernardus (gedoopt 08.10.1771-20.10.1771), Hubertus-Joannes (gedoopt 03.11.1772-10.06.1775), Maria-Theresia (gedoopt 17.07.1783-04.08.1783), Josephus-Franciscus (gedoopt 10.10.1784-11.02.1785), anoniem jongen (doodgeboren 15.03.1786), Maria-Francisca (gedoopt 20.03.1787-03.08.1787).

22 D. DE CLERCK, ‘Een late hulde aan François Joseph Kinsoen’, in: *Brugs Ommeland*, 2009/4, p. 203-212.

ren, waaronder als oudste kind de reeds eerder vermelde Adèle (Doornik, 13 maart 1821-Chicago, 29 november 1893).

Zijn jongste zus, Theresia-Joanna-Anna, werd gedoopt op 7 oktober 1780. Zij vergezelde hem (of volgde hem later?) toen hij naar Parijs vertrok.

Als het jaar van F.-J. Kinsoen's verhuizing naar de Franse hoofdstad wordt algemeen 1799 vooropgesteld, doch dit is zeker betwistbaar. Paul Marmottan stelt: "Kinson François partit pour Paris en 1794"²³. Het is inderdaad moeilijk te aanvaarden dat F.-J. Kinsoen, amper aangekomen in Parijs (zo beweerd in 1799), al direct door de Academie zou zijn toegelaten om midden datzelfde jaar deel te nemen aan het prestigieuze "Salon du Louvre", terwijl hij even voordien, in datzelfde jaar, al had deelgenomen aan een lokale wedstrijd voorbehouden voor portretschilders en daar met "le premier grand prix de portraits" werd onderscheiden. Een afdoend bewijs dat F.-J. Kinsoen zeker in 1799 al flink 'ingeburgerd' was in de Parijse kunstenaarswereld vinden we in het *Journal des artistes* van 7 oktober 1799. In een uitgebreid artikel werd verhaald dat "le 1° Vendémiaire l'an 8" (23 september 1799) door "une partie des plus célèbres artistes", waaronder onze Kinsoen bij naam werd vernoemd, in het restaurant *le Gacque aux Tuilleries* (sic) een banket (met 50 couverts) werd aangeboden aan de gevierde *citoyen*, de jonge kunstschilder Pierre Narcisse Guérin, wiens doek *Le Retour de Marcus Sextus* op het Salon van dat jaar bijzonder werd geprezen.

Onder de disgenoten, die samen met onze Kinsoen aan de feesttafel zaten, bevond zich het puik van de Parijse artiesten: de grootmeester Jacques-Louis David (1748-1825), Joseph Vien (1762-1848), François Vincent (1746-1816), François (later Baron) Gérard, (1770-1837), Carle Vernet (1758-1836), Jean-Baptiste Regnault (1754-1829),

23 P. MARMOTTAN, *Lettres de madame de Laplace à Elisa Napoléon, princesse de Lucques*, Paris, ed. 1897, p. 69, n. 1. Het feit dat het portret van Jeanne Bauwens-Van Peteghem, bewaard in het Groeningemuseum, gedateerd is "1796", zou er kunnen op wijzen dat K.-J. Kinsoen in dat jaar verhuisd is. Bemerkt dat algemeen aanvaard wordt dat Jozef Odevaere (1775-1830) in 1795 naar Parijs vertrok.

Charles Landon (1760-1826), Jean-Baptiste Isabey (1767-1855), Louis Boilly (1761-1845), Antoine Redouté (1756-1809), Pierre Proud'hon (1758-1823), om er maar enkele te noemen. Het is duidelijk dat, om in 1799 reeds als een 'volwaardig lid' opgenomen te zijn in dit illustere gezelschap, hij zich waarschijnlijk al enkele jaren eerder in Parijs had gevestigd²⁴, waar hij dank zij zijn alomtgewaardeerde portretten een benijdenswaardige bekendheid had verworven zowel bij de collega's als bij zijn gefortuneerd cliënteel. Zowaar werd reeds in 1800 in de hoogste kringen vol lof gesproken over zijn typische gracieuze stijl en zijn briljante coloriet. Omtrent zijn vroegste renommée in de hoogste kringen van Parijs vinden we enkele opmerkelijke aanwijzingen in de nog bewaarde briefwisseling die Madame Campan²⁵ voerde met Hortense de Beauharnais (de dochter van Joséphine en later, door haar huwelijk met Louis Bonaparte, koningin van Nederland). In een brief van april 1800 gaf Madame Campan haar opinie over onze Kinsoen:

“Je me doutais qu'à part de l'opinion sévère des premiers artistes, la forme et le genre des petits tableaux de Kinson vous séduiraient, car c'est réellement très gracieux; de plus son coloris est agréable, ses fonds se sentent de l'école flamande. Il est bien plus aisé de placer des cadres de cette grandeur que ces grands tableaux qui exigent des salons ou des galeries. Kinson m'a promis le portrait d'Eglé; je desire aussi qu'il soit fait pour l'examen”²⁶.

F.-J. Kinsoen werd gauw een gevierde artiest in de aristocratische middens en in het bijzonder binnen de familie van Napoleon.

24 F.-J. Kinsoen vestigde zich bij zijn aankomst in Parijs “aux écuries, rue Thomas-du-Louvre”. Volgens Jules Castagnary betrof het “un appartement princier au Louvre” (*Salons 1857-1809*, deel II, ed. Parijs 1892, p. 147). Of Jozef Suvée onze Kinsoen bij zijn verhuizing heeft begeleid en voor deze fraaie huisvesting heeft gezorgd is best mogelijk. Vanaf 1801 bracht F.-J. Kinsoen zijn atelier over naar de “Rue St Honoré, nr. 66, vis-à-vis de l'Assomption”.

25 Madame Campan, Jeanne-Henriette Genêt (1752-1822), huwde met Pierre Dominique Berthollet, dit Campan. Zij was “première femme de chambre” geweest van koningin Marie-Antoinette. In de revolutietijd kon ze op het nippertje ontsnappen aan de guillotine. Tijdens de Napoleontische periode stichtte zij een eliteschool voor meisjes uit de hoogste kringen in Saint-Germain-en-Laye.

26 J.A.C. BUCHON, *Correspondance inédite de Madame Campan avec la reine Hortense*, 1835, deel I, p. 72-73.

In haar brief van “8 nivrose an IX” (29 december 1800) meldde Madame Campan:

“J’ai bien grondé Kinson, ma chère Hortense, sur sa négligence à s’acquitter de sa parole avec moi; il est bien disposé à réparer ses torts; donnez-lui séance, je vous en prie; je serai si heureuse de multiplier près de moi cette bonne petite mine que j’aime tant. Surtout, qu’il vise à la ressemblance”²⁷.

En even later in haar brief van “20 floréal an IX” (10 mei 1801):

“Je fais faire aussi mon portrait par Kinson; mais j’ai besoin de vos secours pour le satisfaire, car il désire un fauteuil antique et les miens ne sont qu’anciens ce qui n’est pas la même chose. Demandez donc à votre chère maman (d.i. Joséphine de Beauharnais) la permission de m’envoyer pour quelques jours un fauteuil quelconque, pour peu que le bras soit riche”²⁸.

Uit dezelfde briefwisseling blijkt dat de jongste zus van F.-J. Kinsoen, die ook naar Parijs gekomen was, aanvaard werd als leerlinge in de eliteschool van Madame Campan. De directrice meldde in haar brief van “13 brumaire l’an IX” (4 november 1800) aan Hortense de Beauharnais, dat F.-J. Kinsoen naliet de verblijfskosten van zijn zus te regelen, terwijl met hem overeengekomen werd dat hij in de plaats en ter compensatie de portretten zou schilderen van haarzelf en van enkele van haar leerlingen, met name van Hortense van Eglé (Aglé Auguié, een nicht van Madame Campan, de latere vrouw van maarschalk Ney) en van Alexandrine (Alexandrine Pannelier d’Arsonval, eveneens een nicht van Madame Campan, die later huwde met baron François Lambert)²⁹.

Van Thérèse-Joanne-Anne Kinsoen is bekend dat zij tekentalent had. Dit was waarschijnlijk de reden dat ook zij mee naar Parijs was

27 BUCHON, *Correspondance inédite*, I, p. 129.

28 BUCHON, *Correspondance inédite*, I, p. 145-46.

29 BUCHON, *Correspondance inédite*, I p. 115-116: “Lettre XLVI du 13 brumaire l’an IX

gekomen. Mogelijk heeft zij in de eliteschool van Madame Campan tekenles gekregen van Jean-Baptiste Isabey, die in die periode daar tekenleraar was. Zij is zeker werkzaam geweest in het atelier van haar broer. Tot haar huwelijk was zij zijn trouwe ‘volgeling’. Zo was zij aanwezig bij de huwelijksplechtigheid van haar broer op de *mairie* te Blois in 1801. In de marge van de burgerlijke huwelijksakte prijkt haar handtekening. Op de reünie van de artiesten bij Charles Van Hulthem in Paris in 1807 was zij ook present³⁰. Van 1809 (tot in 1813) verhuisde Thérèse-Joanne-Anne mee naar Kassel toen haar broer als schilder werd aangesteld aan het hof van Jérôme Bonaparte, Koning van Westfalen, de jongste broer van Napoleon³¹. Thérèse-Joanne-Anne huwde met Bernardus-Robertus Provoost (alias Bernard Prévost), die zij vermoedelijk in Kassel heeft ontmoet, waar hij een hoge functie bekleedde als “*vérificateur de la liste civile*” in de administratie van het hof van Jérôme Bonaparte³². Het gezin kreeg een dochter, Augustina-Sophia-Theresia. De geboorte had plaats “in het huys n. 35 op de Groote Markt” (het huis van “chirurgien” Benedictus Van Steenkiste). In de geboorteangifte op het

à Mademoiselle de Beauharnais aux Tuileries”, in fine van deze brief: “... parlons à présent du portrait: ayant reçu la soeur de Kinsoen sans paiement, il est convenu avec moi qu’il s’acquittera en portraits, en je demande celui de mon Hortence, d’Eglé et d’Alexandrine; ainsi je n’ai point de dépense à faire, ni vous non plus, ma chère amie”.

- 30 A. VANDEN ABEELE, ‘De Club van Belgen in Parijs onder Napoleon’, in: *Le Livre et l’Estampe*, 2008, p. 117-153. Op de reünie van 1807 was Thérèse aanwezig. Onterecht vermeldt de auteur dat F.-J. Kinsoen aldaar zijn (vijfjarig?) dochtertje (“mademoiselle Kinsoen”) had meegebracht.
- 31 Thérèse-Joanne-Anne Kinsoen wordt speciaal vermeld als de auteur van o.a. een - door J.L. Potrette en J. Gudin gegraveerde - tekening, ‘Jérôme Bonaparte in het park van Wilhemshöhe’ (alias Napoleonshöhe), in *König Lustig? Jérôme Bonaparte und der Modellstaat Königsreich Westphalen*, 2008, p. 295; idem in *Jérôme Napoléon, Roi de Westphalie*, 2008-2009, p. 73.
- 32 Het militair dossier van Bernard Prévost (BRUSSEL, *Archief van het Koninklijk Legermuseum*, ref. 1173, 2° bundel) bevat een brief van zijn hand, gedateerd 19 april 1835 en gericht aan de Belgische “*Ministre de la guerre*”, waarin hij zijn loopbaan beschrijft. In 1802 begon hij zijn carrière in het leger van Napoleon als “fourrier dans l’artillerie”. Daarna werd hij “*sécretaire de l’intendance de l’armée française*” en “*payeur adjoint à l’armée française*”. In 1809 werd hij naar Kassel gestuurd als “*vérificateur de la liste civile de la maison du Roi Westphalie*”. Hij zou, al vermeldde hij die niet, aanwezig geweest zijn bij de slag te Waterloo in 1815. Hij maakte evenmin gewag van een benoeming tijdens de Hollandse periode, terwijl hij direct verwees naar “sa nomination (in 1830) comme ordonnateur provisoire, faite par l’ordonnateur en chef de l’armée Belge en vertu des pouvoirs du gouvernement provisoire”. Hij eindigde zijn carrière als “Intendant militaire de 1° classe en chef honoraire” (K.B. 25 juli 1855).

Brugse stadhuis werd het beroep van de fiere vader genoteerd als “majoor, onderinspecteur der revues, in Residentie tot Middelburg in Zeeland”. In 1818 werd hij opgenomen als “membre affilié” in de vrijmetselaarsloge “La Réunion des Amis du Nord”, met als beroep “sous insp. adminstr. de l’armée”.

Verrassend is dat in de akte van 30 december 1817 bij de aangifte van de geboorte van zijn dochtertje, Augustina-Sophia-Thérésia, als de moeder “Maria-Thérésia Kinsoen” werd genoteerd (en dus niet haar officiële doopnaam: “Thérèse-Joanna-Anne”). Voor deze eigenaardige ‘voornaamwisseling’ is er niet direct een passende verklaring³³.

HET TESTAMENT VAN AUGUSTINE LE PRINCE D.D. 31 AUGUSTUS 1850

Het testament van Augustine-Sophie Le Prince omvat een lange lijst bijzondere legaten, voornamelijk met als voorwerp juwelen, luxekledij, kunstvoorwerpen, schilderijen en meubilair. Hoewel normaliter haar aanstaande wettelijke erfgenamen uitsluitend tot de ‘Le Prince-branche’ zouden behoren, is het heel opvallend dat zij bij de aanvang van haar laatste wilsbeschikking eerst en vooral de familieleden van de ‘Kinsoen-branche’ als begunstigden aanwees. Zij verduidelijkte dit met de wens als volgt:

“Je pense avec bonheur que ces legs sont pour la famille de mon mari une preuve de mon vif attachement pour elle, comme ils sont ainsi la preuve de ma vive reconnaissance pour les années heureuses que j’ai passées avec mon mari dont je vénère et honore la mémoire”.

In het bijzonder trekt één van de vele legaten - en vooral de begeleidende commentaar - onze aandacht, namelijk deze gemaakt in het voordeel van het reeds vermelde nichtje, Adèle Kinsoen.

33 Wel is het zo dat de naam “Maria-Thérésia” gegeven was geworden aan een zusje dat gedoopt werd op 17 juli 1783 maar enkele weken later op 4 augustus 1783 overleed. Wilde men met deze voornaamverwisseling - wat kennelijk al meer voorkwam in de Kinsoen-familie - misschien de gedachtenis aan het overleden zusje bewaren?

“Je donne et lègue à ma nièce Adèle, fille d’Henri Kinsoen, mon beaufrère, Madame Henrotin, deux salières, un moutardier en argent et cristal, une de mes bagues montée d’une rose blanche. Je n’ai oublié la promesse que je fis à Adèle, (fille de) Henri Kinsoen, encore enfant à cette époque de lui donner après moi son portrait peint par son bon oncle Kinsoen. Avec bonheur je lui fait ce don, bien persuadée qu’elle conservera toujours avec un sentiment reconnaissant cet ouvrage si parfait de son bon oncle; il doit rester à jamais près d’elle”.

De erflaatster beoogde daarmee haar belofte na te komen die ze had gedaan aan Adèle om haar portret, geschilderd door haar oom F.-J. Kinsoen, aan haar te schenken. Op dit portret komen we nog terug.

Het is een feit dat Adèle, de oudste dochter van Henricus-Franciscus Kinsoen, een heel bijzondere plaats innam in het gezin F.-J. Kinsoen-Le Prince. In de familieoverlevering loopt immers het verhaal dat Adèle in 1826 - als vijfjarig nichtje van F.-J. Kinsoen - naar Parijs werd gestuurd om aldaar in het (kinderloos) gezin van de schilder te verblijven. Adèle zou er gebleven zijn tot in 1837. Omtrent de reden van dit verblijf blijft de familietraditie erg vaag. Er wordt gespeculeerd op de mogelijkheid dat Henricus-Franciscus en/of zijn vrouw toen hetzij financiële, hetzij gezondheidsproblemen hadden. Maar even goed kunnen de broers dit verblijf hebben afgesproken als een unieke opportuniteit voor Adèle om in de wereldstad Parijs een degelijke opvoeding te genieten. Over de Parijse jeugdijaren van Adèle is echter niets bekend.

Adèle werd in 1837 naar Doornik teruggeroepen want vader Henricus-Franciscus wilde niet dat zijn dochter ‘ten prooi’ zou vallen aan al te opdringerige Parijse dandy’s. Hij wenste voor zijn oudste dochter een flinke schoonzoon van ‘ter plaatse’. Adèle huwde in 1840 met de, aan de universiteit van Luik afgestudeerde,

dokter Jozef-Fortunat Henrotin (Tellin 17 maart 1811-Chicago 17 maart 1876)³⁴.

In 1848 vertrok het gezin naar Chicago, USA, waar Jozef-Fortunat zich als arts zeer verdienstelijk maakte. Door zijn alom geprezen inzet tijdens de cholera-epidemie van 1849-1855 werd hij *The good French Doctor* genoemd. Met ingang van 1856 werd hij door de Belgische regering tot consul benoemd in de noordwestelijke staten (Illinois, Wisconsin en Minnesota). Het is via Adèle Kinsoen dat er thans kan gesproken worden van 'de USA-nazaten van Henricus-Franciscus Kinsoen', bij wie heel wat (nog ongekende) doeken van de hand van F.-J. Kinsoen, voornamelijk familieportretten, zijn terechtgekomen en, voor zover deze intussen nog niet op de kunstmarkt verkocht werden, door hen met eerbied worden gekoesterd.

KAN HET MYSTERIE ROND HET 'KINSOEN-MEISJE' OOIT OPGELOST WORDEN?

Vooraf dient gesteld dat de USA-nazaten van Henricus-Franciscus Kinsoen rotsvast ervan overtuigd zijn dat het 'Kinsoen-meisje' in het Groeningemuseum moet gezocht worden binnen de eigen familie.³⁵ Als deze overtuiging juist is, dan dient nagegaan te worden welk meisje uit de Kinsoen-familie als model anno 1827-1828 in aanmerking zou kunnen komen.

ADELE KINSOEN?

De verleiding is zeer groot om Adèle Kinsoen, de oudste dochter van Henricus-Franciscus als het 'Kinsoen-meisje' in aanmerking te nemen. Een aanwijzing voor een 'Adèle-identificatie' zou voor de hand liggen: zij was immers het lievelingsnichtje van F.-J. Kinsoen bij wie ze sinds 1826 elf jaar lang ononderbroken in Parijs verbleef. Zij maakte toen letterlijk deel uit van het gezin Kinsoen-

34 *Album of Genealogy and Biography, Cook Country, Illinois with Portraits*, 3e ed. 1895, p. 581-582.

35 Dit statement beoogt mevrouw Ruth Posey-Boicourt nader uit te werken in een publicatie over de nazaten van Henri-François Kinsoen.

Afb. 4 Franciscus-Josephus Kinsoen, *Portret van een meisje (Adèle Kinsoen?) met een dood vogeltje*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, collectie Wiederseim Associates inc. Chester Springs, USA.

Le Prince. Het is meteen niet verwonderlijk dat binnen de Parijse relatiekring van de schilder de kleine Adèle als ‘de dochter van de schilder’ werd aangezien. Dit zou best de verklaring kunnen zijn voor de verkeerde ‘dochter’-identificatie die uiteindelijk door Oscar De Meulenaere aan het portret (van Adèle?) werd gegeven, nadat hij deze identificatie als ‘dochter van de schilder’ heeft meegereggen van de vorige eigenaar.

Het portret van Adèle, dat in het testament van Augustine-Sophie Le Prince aan haar nichtje werd gelegateerd (“son portrait, si parfait”, geschilderd door haar oom) was in 1865 nog voorhanden in het sterfhuis en werd vermeld in de inventaris. Het betreft het schilderijtje gekend als “Une jeune fille tenant un oiseau mort” (afb. 4).

Afb. 5 Francis-Joseph Kinsoen, *Een angstig meisje in de storm*, olieverf op doek, 73 x 59 cm., Musée de Beaux-Arts, Blois.

Dit portret is uiteindelijk in het bezit van Charles Henrotin, een zoon van Adèle, gekomen. Deze heeft in 1894 dit portret (van zijn moeder, als kind) uitgeleend voor de (reeds eerder vermelde) tentoonstelling in Chicago onder de aanduiding: “Oil painting by Henri (!) Kinsoen, uncle of the subject, done in Paris 1829, after she had entered his studio early one morning in tears, lamenting

the death of her favorite canary”³⁶. Dit werk staat thans te koop bij Wiederseim Associates Inc, Chester Springs, USA, uit de collectie “Maysie Morris Henrotin, wife of Blair Henrotin”.

Uit de inventaris van Augustine-Sophie Le Prince blijkt nog dat er een tweede portret van Adèle in het sterfhuis werd aangetroffen: nl. “*Une jeune fille effrayée par l’orage*” (afb. 5). Dit doek werd door F.-J. Kinsoen geëxposeerd op het Parijse Salon van 1834. Het bevindt zich thans in het “*Musée des Beaux Arts*” van Blois. Het werd in 1898 aan dit museum gelegateerd door Julie-Augustine Heme (alias Augusta), echtgenote Bonnardel, één van de erfgenamen van Augustine-Sophie Le Prince.

Beslissend is dat de beide portretten van Adèle als klein meisje aan het licht brengen dat zij donkerbruin haar had en donkerbruine ogen. Deze kenmerken vinden we (helaas) niet terug bij het ‘Kinsoen-meisje’, dat eerder blonde haarlokken heeft en duidelijk grijsblauwe ogen. Verder nog zou, als de (weliswaar hypothetische) datering van het Brugse schilderij ‘1827-1828’ als exact aangenomen wordt, Adèle (geboren 13 maart 1821) pas 6 à 7 jaar oud zijn geweest, wat zeker niet de ouderdom van het ‘Kinsoen-meisje’ is. Een ultieme poging om het schilderij iets later te situeren, bijv. rond 1837 (ter gelegenheid van de afreis van Adèle uit Parijs), faalt sowieso gelet op het duidelijk kleurenverschil van het haar en de ogen. Daarmee valt Adèle als mogelijke kandidate af.

Er komen dan nog slechts twee kandidaten uit de ‘Kinsoen-familie’ in aanmerking die we in verband kunnen brengen met de jeugdige verschijning van het ‘Kinsoen-meisje’. Het betreft de twee andere nichtjes van de schilder die hij ook in zijn testament met een bijzonder legaat bedacht, nl. de (natuurlijke) dochter van zijn oudste zus, Isabelle-Thérèse, geboren op 7 maart 1809 (de latere mevrouw Jean-Baptiste De Ceuninck), en de dochter van zijn jongste zus,

36 Charles Henrotin heeft ditzelfde schilderijtje nogmaals tentoongesteld in Chicago van 7 maart tot 27 maart 1910. Ditmaal heeft hij echter de juiste voornaam van de schilder, “*François Kinson*”, laten optekenen in fine van de toen uitgegeven *Catalogue of Loan Exhibition of portraits at the Art Institute of Chicago for the benefit of the passavant memorial hospital*.

Augustina-Sophia-Theresia (Provoost), geboren op 30 december 1817 (die later zou huwen met Jean-George Vanderzanden, geboren te Verviers in 1817). Als 1827-1828 echt de periode is waarin het portret van het 'Kinsoen-meisje' geschilderd werd, dan was Isabelle-Thérèse 18 à 19 jaar oud en Augustina-Sophia-Theresia 10 à 11 jaar oud. Wie van beiden kan in aanmerking komen?

ISABELLE-THERESE KINSOEN?

Hier moeten we even terugkomen op de milde schenker, Oscar De Meulenaere, met de vraag hoe hij eigenaar is geworden van het 'Kinsoen-meisje' en vanwaar hij de 'dochter'-identificatie heeft gehaald. Kan er misschien enig verband aangetoond worden tussen De Meulenaere en de Kinsoen-familie? Een mogelijke aanwijzing biedt de huwelijksakte van 8 juli 1850 van Jean-Baptiste De Ceuninck en Isabelle-Thérèse Kinsoen. Hierin wordt ook een zekere Louis Saeys als getuige op het Brugse stadhuis vermeld: "aubergiste, oud zeven en vijftig jaren, zwager van de bruidegom". We weten dat de moeder van Oscar De Meulenaere Jeannette Saeys heette. Meteen kunnen we de hypothese opperen dat het portret, dat zich aanvankelijk in het bezit zou hebben bevonden van Isabelle-Thérèse (als het geportretteerde meisje?), mogelijk - via een lid uit de De Ceuninck-familie - in de familie Saeys is terechtgekomen en vervolgens door Oscar De Meulenaere - van zijn moeder (?) - werd geërfd, samen met de fier bewaarde 'familiale overlevering' van de Kinsoen-identificatie. Maar vooralsnog kan niets van dit alles bewezen worden. Alleen weten we dat Oscar De Meulenaere een verdienstelijke kunstverzamelaar is geweest³⁷ en op zeker ogenblik blijkbaar zijn collectie heeft kunnen aanvullen met het portret van het 'Kinsoen-meisje'.

37 Bekend is dat in het testament van Oscar De Meulenaere niet alleen Brugge, maar ook de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel werden begunstigd, aan welke instellingen "La descente de la Croix, d'après R. Vander Weyden" en een werk van Erasmus II Quellinus, "Episode de la guerre légendaire entre les Torriani et les Visconti pour la possession de Milan: Capture de prisonniers", werden gelegateerd.

AUGUSTINA-SOPHIA-THERESIA PROVOOST?

Al ligt het niet voor de hand om een juiste ouderdom van het 'Kinsoen-meisje' in te schatten, toch zouden we durven voorstaan dat het meisje veel jonger lijkt dan 18 à 19 jaar. Daarvoor kunnen we een ernstig argument aanbrengen. Als we immers het portret van het 'Kinsoen-meisje' vergelijken met het (reeds hiervoor afgebeelde) portret van Kinsoen's echtgenote, Augustine-Sophie Le Prince - dat hij schilderde in 1801-1802 toen ze als zijn jonge bruid uitgerekend 19 à 20 jaar oud was - dan wordt het duidelijk dat het 'Kinsoen-meisje' in 1827-1828 zeker nog geen huwbare leeftijd had bereikt. De klederdracht van het 'Kinsoen-meisje' lijkt ons geen beslissend tegenargument te zijn: een elfjarig tienermeisje kon in die tijd bij een feestelijke gelegenheid perfect reeds aangekleed worden met een wijde pelerine in witte organdie en een lichtblauwe halssjaal in mousseline. Aan 10 à 11 jaar was de echte kleutertijd en het dragen van dito kledij inderdaad reeds voorbij. Met bovenstaand betoog kan de oudere Isabelle-Thérèse zeker niet meer in aanmerking komen.

Een logisch besluit dringt zich dan ook op: als 'Kinsoen-meisje' komt Augustina-Sophia-Theresia (Provoost) in aanmerking, de toen tien- à elfjarige dochter van Kinsoens jongste zus Thérèse-Joanne-Anne. Het is best aanneembaar dat de schilder met dit portret zijn dank aan zijn zus heeft willen betuigen, aangezien zij jarenlang zijn trouwe medewerkster is geweest zowel in Parijs als in Kassel.

EPILOOG

Maar zijn we, spijs de rotsvaste overtuiging bij de 'USA-nazaten van Henry Kinsoen', wel zo zeker dat het 'Kinsoen-meisje' een lid van de Kinsoen-familie voorstelt?

We kunnen alleen vaststellen dat dit schilderij pas in 1951 - en voorlopig zonder bekende voorgeschiedenis - voor het eerst in de kunstwereld bekend werd en dat de schenker van het portret de nauwkeurige toeschrijving meende te kunnen geven van "de

dochter van de schilder”. Verrassend is dat, nog vooraleer het doek in het Brugse museum werd opgehangen, deze toeschrijving al direct in vraag werd gesteld. De museumdirectie wilde kennelijk deze toeschrijving niet klakkeloos overnemen, maar stelde, evenwel zonder enige argumentatie of toelichting, een ‘lichte’ aanpassing voor (een ‘afzwakking’?) als “*juffrouw Kinsoen*”. Mag deze (door het museum enerzijds bevestigd maar anderzijds enigszins ‘heromschreven’) toeschrijving opeens beschouwd worden als de enig juiste? Men kan terecht daaromtrent aarzelen.

Zolang niet kan achterhaald worden welke ‘weg’ het portret sinds 1828 precies heeft ‘afgelegd’, en hoe (via wie?) uiteindelijk het doek in het bezit is gekomen van het echtpaar De Meulenaere-Vanden Berghe, en tevens waar dit echtpaar de onjuiste ‘dochterschrijving’ vandaan heeft gehaald, zal elke toeschrijving vooralsnog een mysterie moeten blijven.

In afwachting luidt een tweede conclusie: als het ‘Kinsoen-meisje’ geen lid van de Kinsoen-familie zou zijn, dan is het Brugse schilderij een uitzonderlijk mooi portret van een modieus aangeklede, lieve dochter uit een welgestelde maar tot nu toe niet bekende familie.

TAK KINSOEN

Franciscus- Josephus Kinsoen (... 1741 - 24/03/1808)
huwt Joanna Duslier (... 1743 - .....1811)

kinderen:

- Franciscus-Josephus Kinsoen (alias François-Joseph Kinson)
(geb. 28/01/1770 - 18/10/1839)
(ged. 29/01/1770)
huwt Augustine-Sophie Le Prince
geen kinderen
- Joannes-Bernardus Kinsoen (ged. 08/10/1771 - 20/10/1771)
- Hubertus-Joannes Kinsoen (ged. 03/11/1772 - 10/06/1775)
- Joanna-Bernarda Kinsoen (alias Jeanne-Bernarde)
(geb. 18/10/1774 - 18/12/1856)
ongetrouwd
een natuurlijk kind:
Isabelle-Thérèse (alias Charlotte)
(geb. 07/03/1809)
huwt Joannes-Baptista de Ceuninck
(geb. 18/01/1833)
- Isabella-Barbara Kinsoen (alias Isabelle-Barbe)
(geb. 15/12/1776 - 01/01/1850)
(op haar graf vermeld als
Isabelle-Charlotte-Barbe)
ongetrouwd
- Henricus-Franciscus Kinsoen (alias Henri-François)
(geb. 09/11/1778 - 03/12/1857)
huwt - Louise-Jeanne Chambault (1787-1811)
- Marie-Sophie Brice (1794-1866)
vijf kinderen
- Adèle (13/03/1821- 29/11/1893)
- Augustine (16/04/1823 - ...)
- Eliza (27/06/1825 - ...)
- François (... 1828 - ...)
- Charlotte (05/05/1835 - ...)
- Theresia-Joanna-Anna Kinsoen (alias Thérèse-Jeanne-Anne)
(geb. 07/10/1780 - ...)
huwt Bernardus-Robertus Provoost
(alias Bernard Prévost)
één kind:
Augustina-Sophia-Theresia
(geb. 28/12/1817 - ...)
- Maria-Theresia Kinsoen (geb. 17/07/1783 - 04/08/1783)
- Josephus-Franciscus Kinsoen (geb. 10/19/1784 - 11/02/1785)
- naamloos (geb. 15/03/1786 - 15/03/1786)
- Maria-Francisca Kinsoen (geb. 20/03/1787 - 03/08/1787)

Afb. 6 Stamboom familie Kinsoen.

TAK LE PRINCE

Nicolas Le Prince	(... - ....)
huwt Marie-Julie De Nizien	(..... - ....)

kinderen:

– Barbe-Marie-Julie Le Prince (alias Julie)

huwt Jacques-Frederic Salmon Heme
een kind:

– Abel-Frederic Heme

huwt Victoire- Elvire Oger

twee kinderen:

– Julie-Augustine Heme (alias Augusta)

huwt Louis- Jules Bonnardet

– Marguerite-Victoire-Sara Heme (alias Sara)

huwt Isidore-Valery Bataillier

– Augustine-Sophie Le Prince (geb. 25/11/1782 - 18/03/1865)

huwt Franciscus-Josephus Kinsoen
(geen kinderen)

– Marguerite-Joséphine Le Prince (geb. 25/11/1782 - ....)

huwt – August Chedieu

– Jean Famin

(geen kinderen)

De sluiptwegen van de roem. James Ensors streven naar erkenning en verkoop ten tijde van ‘Les XX’ (1883-1893)¹

“Ensor est un artiste qui ne vend pas et qui consent à ne pas vendre” schreef journalist en kunstcriticus Lucien Solvay op 10 februari 1885 in *La Gazette* naar aanleiding van de tweede tentoonstelling van de Brusselse avant-gardegroep ‘Les XX’.² Niets was echter minder waar. Nog op datzelfde salon verkocht de jonge Oostendse kunstenaar één van zijn werken en in een brief aan zijn collega-Vingtist Dario De Regoyos enkele maanden voordien gaf hij ook al duidelijk aan daar zelf op belust te zijn.³ Als lid van ‘Les XX’ ontwikkelde Ensor een beginnende markt tussen 1883 en 1893. Meer nog: hij werd zelfs het best verkopende lid van de groep en streefde dat commerciële succes ook zelf actief na. Dat Solvay in 1885 net het tegenovergestelde liet uitschijnen is opvallend. Om een beter zicht te krijgen op die schijnbare tegenstrijdigheid wordt in dit artikel onderzocht hoe die beginnende markt voor Ensor precies vorm kreeg en welke factoren daarin een rol speelden. Verwierf Ensor erkenning van pers en kunstcritici en hoe kon hij een reputatie opbouwen? Beïnvloedde de kunstcritiek de verkoop van zijn werken? In welke mate streefde Ensor zijn succes zelf actief na en welke strategieën zette hij daar precies voor in? Welke (sluip)wegen leidden met andere woorden naar zijn vroege succes?

De omvangrijke Ensorliteratuur wijdde zich al aan talrijke aspecten van zowel het leven als het oeuvre van de kunstenaar, maar

- 1 Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek verricht in het kader van een masterproef onder begeleiding van prof. dr. Tom Verschaffel: M. DELVA, *De sluiptwegen van de roem. De ontwikkeling van een markt voor Ensor ten tijde van ‘Les XX’ (1883-1893)*, Katholieke Universiteit Leuven, 2016.
- 2 L. SOLVAY, ‘L’Exposition des XX’, in: *La Gazette* (10 februari 1885).
- 3 J. ENSOR, ‘Ensor aan De Regoyos in december 1884’, in: X. TRICOT (red.), *Lettres*, Brussel, 1999, p. 155.

zijn ‘vermarkting’ bleef tot op heden relatief onontgonnen terrein. Enkel de Nederlandse kunsthistoricus Doede Hardeman wijdde in 2011 een artikel aan deze vermarkting en de receptie van Ensors werk in Nederland, en ook in algemenere werken van John Gheeraert, Eric Min, Herwig Todts en Xavier Tricot dook dit aspect al af en toe eens op.⁴ Een omvattende studie over de ontwikkeling van zijn markt is er tot op vandaag niet. Dit artikel heeft evenmin deze ambitie, maar wil toch een eerste aanzet geven. Over ‘Les XX’ verscheen enkele jaren terug het proefschrift *Un Monde pour les XX* van de kunsthistorica Noémie Goldman. Zij spitste zich toe op de ontwikkeling van de kunstmarkt voor de Vingtisten en belichtte de verkoop van de verschillende leden vanuit het perspectief van Octave Maus (1856-1919), secretaris van de groep. Hij trad op als cultureel bemiddelaar of ‘animateur d’art’ voor de Vingtisten.⁵ Dit artikel bouwt verder op deze studie door die marktontwikkeling te belichten vanuit een ander perspectief, eerst en vooral vanuit de positie van Ensor binnen de kring van ‘Les XX’. Daar ontwikkelde zich een commercieel systeem dat een gunstig klimaat creëerde voor Ensors marktontwikkeling. Daarna volgt een analyse van de perceptie en verkoop van zijn tentoongestelde werken en ten slotte belichten we welke strategieën en technieken de Oostendse kunstenaar gebruikte om zichzelf ‘in de markt te zetten’.

CREATIE VAN EEN GUNSTIG KLIMAAT

“C’était au temps où Bruxelles bruxellait!” zong Jacques Brel in 1962, waarmee hij verwees naar het bruisende Brussel van het fin-de-siècle. Na zijn ontstaan in 1830 ontpopte het jonge België zich snel tot een moderne, welvarende staat. Hoofdstad Brussel werd

- 4 J. GHEERAERT, *De geheime wereld van James Ensor. Ensors behekste jonge jaren (1860-1893)*, Antwerpen, 2001; E. MIN, *James Ensor: een biografie*, Antwerpen, 2008; X. TRICOT, *James Ensor: Sa vie, son œuvre: Catalogue raisonné des peintures*, Brussel, 2009; H. TODTS, *Ensor ontmaskerd*, Brussel, 2010; D. HARDEMAN, ‘Niet het sentiment, maar de feiten: De ontvangst en waardering van het werk van James Ensor in Nederland’, in: S. DE BODT, e.a. (red.), *James Ensor: Uniuersum van een fantast*, Antwerpen, 2011, p. 34-55.
- 5 N. GOLDMAN, *Un Monde pour les XX. Octave Maus et le groupe des XX: analyse d’un cercle artistique dans une perspective sociale, économique et politique*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 2012.

het uithangbord van de liberale, dynamische natie en beleefde in de tweede helft van de negentiende eeuw een ‘gouden eeuw’. De Belgische hoofdstad fungeerde als kruispunt van culturen en werd een trekpleister voor kunstenaars, intellectuelen en vrijdenkers uit zowel binnen- als buitenland. Vele vurige avant-gardisten namen hun toevlucht tot Brussel in deze “*époque véhémente où germèrent mille espoirs.*”⁶ Net als in Parijs en Londen zetten ze zich af tegen het officiële systeem van salons en jury’s. Bij die erkende instellingen werden ze namelijk vaak geweigerd en als ze al waren toegelaten, werden ze meestal in nauwe, onzichtbare hoekjes geduwd. Ze richtten hun eigen groepen en genootschappen op en groeiden op hun beurt uit tot succesrijke vrijplaatsen van avant-gardekunst. Naar analogie met het Franse ‘Salon des Refusés’ werd in België in 1868 de toon gezet met de oprichting van de ‘Société Libre des Beaux-Arts’, nadat de realistische werken van stichters Constantin Meunier (1831-1905) en Charles de Groux (1825-1870) werden misprezen en geweigerd door het establishment.⁷ Na de teloorgang van die ‘Société Libre des Beaux-Arts’ aan het begin van de jaren 1870 kreeg de groep met ‘La Chrysalide’ zijn eerste directe opvolger.⁸

Bij ‘La Chrysalide’ zette ook een jonge James Ensor zijn eerste stappen in het avant-gardetoonstellingscircuit en dat meteen op de laatste expositie van de groep in 1881. Na drie jaar aan de door Jean Portaels (1818-1895) geleide Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te hebben gestudeerd, hield Ensor het er in 1880 voor bekeken. Dit betekende niet dat hij ook meteen het officiële circuit achter zich liet. In 1881 exposeerde hij zo niet enkel bij ‘La Chrysalide’, maar ook op de Brusselse ‘Exposition Générale des Beaux-Arts’.⁹ De barrière tussen avant-garde-instellingen en officiële instellingen bleek dan ook helemaal niet zo groot te zijn

6 O. MAUS, geciteerd in F. DE CRITS, *Brussel en het fin-de-siècle, 100 jaar Van Nu en Straks*, Brussel, 1993, p. 7.

7 N. GOLDMAN, ‘Paris et Bruxelles, capitales de l’art moderne (1884-1894)’, in: *MOSAÏQUE, revue des jeunes chercheurs en SHS Lille Nord de France-Belgique francophone*, 2 (2010), p. 4.

8 J. BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism (1868-1894)*, Michigan, 1981, p. xv-4.

9 P. HAESAERTS, *James Ensor*, Brussel, 1973, p. 15-17; MIN, *James Ensor: een biografie*, p. 57.

als de radicale principes van alternatieve genootschappen lieten uitschijnen. Toen Ensor zich vervolgens aansloot bij het iets conservatievere genootschap 'L'Essor', richtte hij zijn pijlen verder in verschillende richtingen.¹⁰ In 1882 stelde hij zeven schilderijen tentoon op het zesde salon van de avant-gardegroep en in datzelfde jaar manifesteerde hij zich ook op de internationale markt toen hij zijn *Musique Russe* (1881) en *Une Coloriste* (1880) op het officiële 'Salon des Beaux-Arts' in Parijs exposeerde.¹¹ Een jaar later wou hij ook zijn *Mangeuse d'Huîtres* (1882) introduceren binnen beide circuits, maar dit 'schandaalwerk' werd zowel voor het officiële Salon van Antwerpen als voor de zevende expositie van 'L'Essor' geweigerd.¹² Nog een jaar later, in 1884, volgden opnieuw afwijzingen, dit keer voor het Salon van Brussel.¹³ Die herhaalde-lijke weigeringen leidden ertoe dat Ensor zijn vertrouwen in het officiële circuit meer en meer verloor, en een andere weg insloeg.

In de herfst van 1883 kwam hij samen met collega-Essorianen Jef Lambeaux, Fernand Khnopff, Théo Van Rysselberghe en Willy Finch in de Brusselse Taverne Guillaume. Ze beslisten om er zich af te scheuren van 'L'Essor' en hun eigen groep, 'Les XX', op te richten.¹⁴ Met 'Les XX' zouden ze zich veel radicaler opstellen en zich onderscheiden van het academisme, maar ook van 'L'Essor' en andere avant-gardegroepen. Op 7 oktober 1883 berichtte *L'Art*

10 In tegenstelling tot de 'Société Libre des Beaux-Arts' en 'La Chrysalide' had 'L'Essor' een conservatievere bijklank. Haar leden onderhielden een directere link met het academisme, kregen koninklijke steun en richtten zich sterker op het commercialiseren van hun kunst. Zie: BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 4-6.

11 Musée D'Orsay, 'James Ensor: En quête de modernité', zie: http://www.musee-orsay.fr/fr/evenements/expositions/au-musee-dorsay/presentation-detaillee/article/james-ensor23206.html?S=&print=1&no_cache=1&.

12 Pas in 1886 werd dit schilderij uiteindelijk voor een eerste keer tentoongesteld op het salon van 'Les XX'. Emile Verhaeren schreef in zijn biografie over Ensor dat het ook toen nog voor een schandaal zorgde. Critici en publiek ergerden zich voornamelijk aan de vele technische fouten in het werk. Verhaeren schreef over dit schilderij: "Elle y fit scandale. Je me souviens encore des colères qu'elle déchaîna. On ne voulait voir en cette merveille que les défauts, nécessaires, peut-être, en tout cas secondaires." Zie: E. VERHAEREN, *James Ensor*, J. ANTOINE (red.), Brussel, 1980, p. 33.

13 HAESAERTS, *James Ensor*, p. 18.

14 J. MULS & A. GUISLAIN, *James Ensor: peintre de la mer. Le paysage impressionniste des XX à la Libre Esthétique*, Brussel, 1941, p. 24.; E. MIN, *De eeuw van Brussel: biografie van een wereldstad 1850-1914*, Antwerpen, 2013, p. 125-126.

Moderne voor het eerst over de oprichting van de nieuwe kring, die jaarlijks van 1 februari tot 1 maart zou exposeren. Anders dan bij 'L'Essor' mochten de leden van 'Les XX' zelf bepalen welke schilderijen ze toonden, onafhankelijk van een bestuursraad of jury.¹⁵ Van 'L'Essor' namen ze wel over dat iedere kunstenaar daarvoor een eigen stuk muur ter beschikking kreeg. Alle werken werden per exposant - op ooghoogte - opgehangen en niet langer door elkaar, zoals dat op vroegere salons het geval was geweest. Om favoritisme te vermijden, werd door het lot bepaald wiens werken waar werden opgehangen; een principe dat erg gewaardeerd werd, zo berichtte *L'Art Moderne*: "On a beaucoup apprécié la disposition des toiles, placées toutes à la rampe, sur un rang, ce qui permet de les examiner sans fatigue."¹⁶ Daarnaast onderscheidden de Vingtisten zich van andere groepen door naast hun jaarlijkse tentoonstellingen ook lezingen en concerten te organiseren.¹⁷ Verder bonden de Vingtisten zich bewust niet aan een bepaalde kunststroming. Ze streefden artistieke onafhankelijkheid na en wilden de individualiteit van de leden ten volle respecteren.

'Les XX' dankt zijn naam aan het ledenaantal van de groep, al zou die slechts op weinige momenten effectief twintig leden tellen. Bovendien maakten slechts tien van hen gedurende de volledige tien jaar deel uit van de groep.¹⁸ Herhaaldelijk stapten leden op, al dan niet vrijwillig, en vulden anderen hun plek op. Maar 'Les XX', dat was meer dan alleen die vaste leden. Uit Frankrijk kwam het systeem overgewaaid om naast werken van leden ook werken van binnen- en buitenlandse genodigden tentoon te stellen. Dit gebruik kende veel bijval bij de Vingtisten, waarop ze het intro-

15 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 14 en J. BLOCK, 'Laboratoria voor nieuwe ideeën in de Belgische Kunst: Les XX en La Libre Esthétique', in: M. STEVENS & R. HOOZEE (red.), *Van Realisme tot Symbolisme: De Belgische Avant-Garde 1880-1900*, Londen, 1994, p. 42.

16 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (3 februari 1884), p. 38; BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 13; N. HOMBLE, *De twee-eenheid van kunst en politiek: l'art moderne en Les XX (1881-1893)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1992, p. 38.

17 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. xiii.

18 Resp. Frantz Charlet, Paul Dubois, James Ensor, Willy Finch, Fernand Khnopff, Dario de Regoyos, Théo Van Rysselberghe, Willy Schlobach, Guillaume van Strydonck en Guillaume Vogels.

duceerden in België en zich zo uitermate internationaal opstelden. Gedurende hun tienjarige bestaan nodigden ze maar liefst 126 genodigden uit, waarvan bijna de helft (nl. 57) uit Frankrijk afkomstig was. Door zowel traditionele als meer revolutionaire kunstenaars uit te nodigen, versterkten de Vingtisten hun aantrekkingskracht en succes.

De Vingtisten werden gekenmerkt door een radicaal discours waarbij ze zich steeds sterker opstelden als tegenpool van het naar hun mening verburgerlijkte 'L'Essor'.¹⁹ In tegenstelling tot 'L'Essor' en andere voorgaande avant-gardegroepen besloten de Vingtisten zich niet aan een programma of manifest te binden en stelden ze ook geen voorzitter of bestuursraad aan. Ze beperkten zich tot de aanstelling van een secretaris die de administratie op zich zou nemen en vonden die in de figuur van advocaat en kunstkenner Octave Maus. Hij manifesteerde zich als strijdvaardig aanvoerder van de groep en ging gedurende tien jaar nauwgezet en volhardend de strijd voor een avant-gardekunst aan. Hij wierp zich op als dé kunstpaus van het Brusselse fin-de-siècle.²⁰ Toen Ensor en enkele van zijn collega-Vingtisten in 1884 werken inzonden voor het Salon van Brussel, werden ze door één van de juryleden afgewimpeld met de woorden "Qu'ils exposent chez eux."²¹ Maus zou deze uitspraak steeds hebben voorgesteld als de directe aanleiding tot het oprichten van 'Les XX', ook al was de groep reeds een jaar eerder gesticht. Door het jarenlang op die manier voor te stellen, slaagde Maus erin de tegenstelling tussen het academisme en de geest van de avant-garde te dramatiseren.²² Net als de cesuur tussen 'Les XX' en 'L'Essor' bleek dus ook de tegenstelling tussen 'Les XX' en het academisme vaak te sterk voorgesteld.

19 F.C. LEGRAND, *Le Groupe des XX et son temps*, Brussel, 1962, p. 17.

20 F.C. LEGRAND, 'Octave Maus: Secretaris van de XX (1884-1893), Directeur van de 'Libre Esthétique' (1894-1914)', in: *Bulletin des Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique*, 15 (1966), p. 14; Het archief van Octave Maus is digitaal raadpleegbaar op: <https://www.fine-arts-museum.be/nl/onderzoek/digitaal-museum/archibald>.

21 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 17.

22 O.M. MAUS, *Trente années de lutte pour l'art: Les XX, La Libre Esthétique (1884-1914)*, Brussel, 1926, p. 16; BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 17-18.

Maar hoe kwam het nu dat Ensor net bij 'Les XX' zijn eerste successen wist te boeken? De Vingtisten zetten tijdens de tien jaar van hun bestaan een opmerkelijk commercieel systeem op waarbij ze diverse directe, maar ook minder directe commerciële en publicitaire strategieën aanwendden. Zo werden de jaarlijkse tentoonstellingen in eerste instantie gefinancierd via de toegangskaarten die de bezoekers van de exposities moesten kopen. Die inkomkaarten lijken op het eerste zicht een banaal commercieel instrument, maar hadden omwille van hun specifiek karakter toch een opmerkelijke waarde. Vanaf 1886 werden bijv. abonnementen, zogenaamde strikt persoonlijke *cartes permanentes*, verkocht voor 10 frank.²³ Block beschouwde die tentoonstellingspassen als een strategie van Maus om de inkomsten van de groep te verhogen door die te verkopen aan personen uit zijn vriendenkring.²⁴ Die passen waren dus erg waardevol, want het stelde de Vingtisten in staat om zich te binden aan een vast publiek van geïnteresseerden. Naast die *cartes permanentes* hadden ook de *entrées à l'ouverture* een gelijkaardig karakter. In tegenstelling tot de gewone toegangskaarten, die 50 centiemen kostten, bedroegen de prijzen van die openingskaarten 5 frank.²⁵ Een belangrijk kenmerk van die openingskaarten was dat ze vooral werden geschonken aan genodigden, voornamelijk vrienden van de Vingtisten, maar ook andere kunstenaars en muzikanten, critici en journalisten.²⁶ Die premières waren op hun beurt echte netwerkevenementen voor de Vingtisten, zo berichtte het tijdschrift *Nouvelles du Jour* in februari 1886: "Tout le 'high life' bruxellois s'était donné rendez-vous à la cérémonie officielle."²⁷ Opvallend was wel dat die *entrées à l'ouverture* in 1889 en 1890 werden stopgezet.²⁸

Via het verspreiden van affiches en tentoonstellingscatalogi maakte 'Les XX' ook rechtstreeks publiciteit. Op de affiches stond vermeld

23 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (7 februari 1886), p. 47.

24 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 42-43.

25 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (2 maart 1890), p. 71.

26 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 42-43.

27 *Nouvelles du Jour* (februari 1886).

28 In tegenstelling tot de voorgaande jaren werd toen een intieme openingsplechtigheid gehouden. De commerciële doelen waren in dat geval volledig ondergeschikt aan de waarde van de geëxposeerde kunstwerken zelf, zo berichtte *L'Art Moderne*,

waar en wanneer de jaarlijkse expositie zou plaatsvinden, welke leden en genodigden er exposeerden en wat de openingsuren en inkomrijzen waren.²⁹ Ze werden verspreid in het volledige Brusselse stadscentrum.³⁰ Naast die affiches golden ook de catalogi van 'Les XX' als direct commercieel instrument, al werden die pas verkocht op de tentoonstellingen zelf. Die catalogi werden steevast voorzien van een inleiding door Maus en lijtten de verschillende deelnemende leden en genodigden op met een overzicht van hun tentoongestelde werken.³¹ Het grootste publiciteitsinstrument van 'Les XX' was ongetwijfeld het in 1881 door Maus en Edmond Picard opgerichte kunsttijdschrift *L'Art Moderne*. Het tijdschrift wierp zich op als dé grote verdediger van de Vingtisten, fungeerde als officieel communicatiemiddel tussen de groep en zijn publiek en werd een cruciale factor voor het succes van 'Les XX'. *L'Art Moderne* kondigde niet alleen de jaarlijkse tentoonstellingen van de groep aan, maar nam ook verschillende kritische besprekingen van die tentoonstellingen op en publiceerde bovendien de algemene inkomsten van de groep en de verkochte schilderijen van de leden.

Naast die algemene commerciële strategieën en publiciteitsmechanismen zorgde ook het discours van de groep, dat vooral door Maus werd uitgedragen, mee voor het succes. Die 'discourstheorie' werd bestudeerd door de Amerikaanse kunsthistoricus Robert Jensen. In zijn *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe* zocht hij naar de verschillende strategieën die bijdroegen tot de commercialisatie van de Franse impressionistische kunst. De kern van die strategieën bestond volgens hem uit een driedelig vertoog over kunst dat door die impressionisten werd verkondigd. Ten eerste was het gericht op het concept onafhankelijkheid, ten tweede was het een historisch discours gericht op een esthetische en logische evolutie, en ten derde was het een idealistisch discours.³² Noémie

zie: 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (20 januari 1889), p. 23.

29 Zie bijv. BRUSSEL, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel, Archief voor Hedendaagse Kunst in België, Inv. 11357, 1884, *Affiche voor de 'Exposition Internationale de Peinture en de Sculpture, organisée par les XX'*.

30 MAUS, *Trente années de lutte*, p. 113.

31 R. DEVELOY (red.), *Les XX. Catalogue des dix expositions annuelles*, Brussel, 1981.

32 R. JENSEN, *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe*, Princeton, 1994, p. 11-12; GOLDMAN, *Un monde pour les XX*, p. 168-169.

Goldman paste deze drie discoursen toe op de figuur van Octave Maus en toonde aan hoe hij die belichaamde. Die discoursen kregen voornamelijk vorm in *L'Art Moderne* en de door Maus verzorgde inleidingen van de jaarlijkse tentoonstellingscatalogi.

Het onafhankelijkheidsdiscours werd door Maus sterk naar voren gebracht in zijn vele beschouwingen in *L'Art Moderne*, waar hij zich telkens weer distantieerde van de officiële instanties en het academisme. Net die onafhankelijkheid leidde ertoe dat zich bij 'Les XX' een groepsidentiteit ontwikkelde die een commercieel nut kende, zo stelde Jensen.³³ Het zorgde ervoor dat zich op die manier een specifiek publiek van geïnteresseerden aan de groep kon binden dat zich wilde onderscheiden van de massa. Enkel een kleine groep van kenners kon de kunst van de Vingtisten appreciëren.³⁴ Ook het tweede vertoog werd gepropageerd door Maus. Wanneer kunstenaars in een globale geschiedenis van moderne kunst werden geplaatst, weerklonk hun naam veel langer dan wanneer er iets verscheen over hun individuele prestaties. Maus verdedigde de groepsidentiteit in zijn inleidingen op de catalogi. Hij plaatste de leden van de groep in een context van toenmalige moderne grootmeesters door net hen uit te nodigen op de tentoonstellingen van 'Les XX' zelf. Het idealistische discours ten slotte bestond eruit dat de Vingtisten zich uitdrukkelijk niet commercieel opstelden. Vooral met hun publiciteitsmachine *L'Art Moderne* gaven de Vingtisten hun puur ideologisch discours vorm.³⁵ Net als hun onafhankelijkheidsdiscours leidde ook dit ertoe dat ze een specifiek publiek om zich verzamelden dat zich wilde inschrijven in de zoektocht naar dat anti-commerciële ideaal.³⁶

Het dubbelzijdig commercieel systeem, waarbij ze enerzijds mainstream commerciële middelen inzetten en anderzijds een zuiver ideologisch discours hanteerden, groeide uit tot een succesformule. Dat ook Ensor daar de vruchten van kon plukken,

33 JENSEN, *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe*, p. 11-12.

34 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 169.

35 Zie bijv. 'L'Art Moderne' van 8 februari 1885: "On découvre, dès l'entrée, qu'on affaire à un groupe qui ne veut qu'une chose: la réalisation de l'idéal qu'il poursuit obstinément."

36 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 167-176.

spreekt voor zich. Over het algemeen boekte 'Les XX' financieel succes. Zo bracht de grote verkoop van toegangskarten en catalogi na tien jaar in totaal 45.313,50 frank op.³⁷ Bovendien won de groep jaarlijks aan populariteit, zoals Block heeft aangetoond aan de hand van een vergelijking tussen de bezoekersaantallen op de officiële Brusselse salons en die van 'Les XX'. Terwijl het aantal bezoekers op het Brusselse salon tussen 1884 en 1890 daalde met 43% (van 54.000 naar 31.300), steeg het op de salons van 'Les XX' met 45% (van 4.300 naar 6.300).³⁸ Toch moet voorzichtig worden omgegaan met deze gegevens: uit die aantallen valt immers niet op te maken wie de bezoekers waren en met welke bedoelingen ze precies naar de tentoonstellingen kwamen. Wel is duidelijk dat er een gunstig klimaat ontstond waarin er zich voor het werk van Ensor een markt kon vormen.

'OPPERPRIESTER ENSOR'? ERKENNING DOOR KUNSTCRITICI

Het streven naar status was nooit een individuele strijd. Ook Ensors succesverhaal was afhankelijk van de reputatie die hij wist op te bouwen in de pers. Het verwerven van erkenning door kunstcritici is een noodzakelijke stap op de weg naar roem.³⁹ Kunstcritici zijn daarbij interessant om twee redenen. Allereerst helpen ze bij het scheppen van een taal die het mogelijk maakt om over nieuwe kunst te spreken. Beeldende kunst is geen verbale kunst, maar toch zijn er altijd woorden nodig om erover te kunnen spreken. Het is daarbij de taak van critici om - indien nodig - een vocabularium te ontwikkelen en over nieuwe vormen van kunst te praten. Daarnaast zijn die critici ook waardevol omdat ze een kritisch debat tot stand brengen. Pas wanneer ze daarbij een vorm van consensus bereiken, krijgt de reputatie van een artiest een definitievere vorm. Reputaties komen en gaan, maar vanaf dat moment blijven veranderingen meestal binnen de perken. De werken die Ensor tussen 1883 en 1893 zowel binnen als buiten 'Les

37 'Les XX: dix années de campagne, un peu de statistique', in: *L'Art Moderne* (9 april 1893), p. 117.

38 BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 44.

39 A. BOWNESS, *The Conditions of Success: How the Modern Artist Rises to Fame*, New York, 1989, p. 25-28.

XX' tentoonstelde, verwierven vaak flink wat aandacht van journalisten en kunstcritici. Het leidde tot de opbouw van een beginnende reputatie, hetgeen op zijn beurt een rechtstreekse invloed had op zijn marktontwikkeling.⁴⁰

Op het eerste Vingstisten-salon exposeerde Ensor zes werken waarvan voornamelijk *Les Pochards* (1883), *Une Coloriste* (1880) en *La Dame en Détresse* (1882) konden rekenen op heel wat persaandacht. Lucien Solvay zette de toon in *La Gazette* van 11 februari en sneed meteen een punt aan dat een tijdlang de discussies zou beheersen. Hij prees Ensors werken omdat hij er zich in tegenstelling tot zijn collega-Vingstist Simons aan waagde voorbij de Franse impressionistische kunst te kijken.⁴¹ In *La Chronique* van 17 februari werd Ensors afwijkende stijl net bekritiseerd. De criticus kon zich maar moeilijk vinden in het feit dat Ensor de 'plein-air' techniek van de Franse impressionisten niet overnam in zijn werk.⁴² Los van die onenigheid ontving Ensor vooral lovende kritieken in 1884 en werd hij door critici van zowel het *Journal de Charleroi* als de *Revue Artistique* bestempeld als een kunstenaar die het, afgezien van zijn karakterloze kleurenpalet en té vooruitstrevende overdrijvingen, tot één van 'de groten' zou kunnen schoppen.⁴³ Gustave Lagye was in *La Fédération Artistique* van 1 maart nog lovender; hij verheerlijkte Ensor en vergeleek hem zelfs met Rubens: "Ensor!! Voilà le géant des Vingt, le Rubens de la modernité, le chef de nos néo-peintres, l'Atlas, [...] Ensor est un novateur [...] Il brutalise de main puissante la beauté d'antan, [...] Bravo Ensor! Ensor for ever!"⁴⁴

40 Deze paragraaf is hoofdzakelijk gebaseerd op een studie van de persboeken van 'Les XX', bewaard in BRUSSEL, *Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel*. Deze bevatten persknipsels uit voornamelijk binnenlandse maar ook enkele buitenlandse kranten en kunsttijdschriften met betrekking tot de tentoonstellingen van 'Les XX'. Ze werden chronologisch geanalyseerd om een evolutie te kunnen blootleggen.

41 L. SOLVAY, in: *La Gazette* (11 februari 1884); Simons zou 'Les XX' al het jaar nadien verlaten samen met Verstraete. De twee zouden worden vervangen door twee progressievere kunstenaars, resp. Anna Boch en Félicien Rops. Zie: 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (22 maart 1885), p. 95.

42 'Mecenas', in: *La Chronique* (17 februari 1884).

43 'Chronique Artistique', in: *Journal de Charleroi* (18 februari 1884); I. VAN CLEEF, 'L'Exposition des XX à Bruxelles', in: *Revue Artistique* (15 maart 1884).

44 G. LAGYE, 'Exposition des XX', in: *La Fédération Artistique: Journal des Beaux-Arts* (1 maart 1884); ook vermeld in H. TODTS, 'Een pleinairist wordt modernist', in: S. DE BODT, e.a. (red.), *James Ensor: Universum van een fantast*, Antwerpen, 2011, p. 21.

Afbeelding 1: James Ensor voor een raam van het huis van de familie Rousseau in Brussel, ca. 1888 (Oostende, Mu.ZEE, Fonds Xavier Tricot)

Ondanks die positieve reacties verkocht Ensor op die eerste expositie van ‘Les XX’ geen enkel werk. De opbouw van een reputatie gaat natuurlijk niet over één nacht ijs en is veeleer een voorzichtig proces. Grote publieke faam en commercieel succes zijn pas een laatste stap op de weg naar roem. Tijdens de opbouw van een beginnende reputatie gebeurt het wel vaak dat kunstenaars al interesse wekken bij enkele bevriende handelaars en verzamelaars.⁴⁵ Ook bij de jonge Ensor was dit het geval. Zijn vrienden en mecenassen Ernest en Mariette Rousseau steunden hem al sinds het prille begin van zijn carrière en kochten zelfs al voor 1884 enkele van zijn schilderijen.⁴⁶ [Afbeelding 1] Ensor verkocht dan wel geen werk op die eerste tentoonstelling, toch waren er wel al andere Vingtisten die werken aan de man konden brengen. In tegenstelling tot de daaropvolgende jaren heerste daar echter wel wat onduidelijkheid over, want pas vanaf 1885 werden de verkochte werken systematisch opgelijst in *L’Art Moderne*.⁴⁷

Tijdens de daaropvolgende jaren evolueerden de kritieken steeds verder in positieve lijn. Naar aanleiding van het tweede ‘Salon des XX’ in 1885 kreeg Ensor opvallend minder pers aandacht dan het jaar voordien, hetgeen waarschijnlijk te wijten was aan het feit dat

- 45 BOWNESS, *The Conditions of Success*, p. 39, 47; cf. ook de Franse sociologe Nathalie Heinich stelde dat echt vernieuwende kunstwerken niet meteen door iedereen aanvaard werden omdat ze buiten de bestaande categorieën van waardebepaling traden. Enkel een klein aantal kenners konden het meteen plaatsen, zie: N. HEINICH, *Het Van Gogh-effect en andere essays over kunst en sociologie*, Amsterdam, 2003, p. 33.
- 46 Toen Ensor in 1884 zijn *L’Interieur des Rousseau* schilderde, stonden er op dat schilderij enkele andere van zijn werken, namelijk *Roses, Tulipes et Mimosas* (1882) en *La Mare aux Peupliers* (1881). Op basis van dat schilderij werd duidelijk dat de Rousseaus reeds voor 1884 werken van Ensor aankochten, zie TRICOT, *James Ensor: Sa vie, son œuvre*, p. 59; X. TRICOT, ‘James Ensor in zijn atelier’, in: P. VAN DEN BOS-SCHE, e.a. (red.), *Bij Ensor op bezoek*, Brasschaat, 2010, p. 35.
- 47 Pas toen Octave Maus na afloop van de eerste tentoonstelling van ‘Les XX’ in 1884 reageerde op een kritiek van ene Mijnheer Jourdain, werd duidelijk dat er effectief werken werden verkocht op dat salon. Jourdain ging ervan uit dat het succes van exposities kon worden afgeleid uit het aantal verkochte werken en aanzien en bij ‘Les XX’ volgens hem geen enkel werk werd verkocht, was hun expositie dan ook niet succesvol. Maus keerde zich tegen die visie en reageerde met de publicatie van de lijst van artiesten die wel hadden verkocht: “MM. Verstraete, Schlobach, Van Rysselberghe, Wytzman, Van Strydonck, Chainaye, qui ont vendu plusieurs de leurs oeuvres et M. Khnopff, à qui l’exposition a valu nombre de commandes de portraits, ont dû bien rire de cette nouvelle gaffe d’un chroniqueur qui n’est plus à les compter”, zie: O. MAUS, ‘Petite Chronique’, in: *L’Art Moderne* (4 mei 1884), p. 150.

hij dat jaar geen enkel nieuw werk exposeerde.⁴⁸ Lucien Solvay hield in *La Gazette* van 10 februari 1885 wel een interessant betoog door Ensor te beschrijven als “un artiste qui ne vend pas et qui consent à ne pas vendre”.⁴⁹ Op die manier mat hij hem het beeld aan van een strijdvaardige ‘kunst-om-de-kunst’-aanhanger. Ook al klopte zijn stelling in wezen niet, toch lijkt het erop dat Solvay zo mee vorm trachtte te geven aan het beeld dat Ensor ook van zichzelf wenste te scheppen.⁵⁰ Achter de schermen verklaarde Ensor daarentegen wel degelijk uit te zijn op het verkopen van een schilderij op dat salon, een verlangen dat hij bovendien ingewilligd zag.⁵¹ Nog vanaf 1885 maakten verschillende critici een onderscheid tussen de Vingtisten onderling, waarbij Ensor, Finch, Vogels en Toorop als de meest progressieve kunstenaars van de groep werden beschouwd.⁵² Dat onderscheid groeide uit tot een standaardelement in de kritieken tijdens de eerste jaren van ‘Les XX’ en had gunstige effecten voor Ensor. Aangezien wat nieuw is in het oog springt, trokken die progressieve kunstenaars veel aandacht naar zich toe.

Binnen die progressieve strekking werd Ensor sinds het ‘Salon des XX’ van 1886 steeds vaker een voortrekkersrol toebedeeld, waarbij hij als voorbeeld werd bestempeld voor andere jonge impressionisten zoals Jan Toorop.⁵³ In *La Fédération Artistique* werd hij door Georges Verdavainne zelfs opgehemeld als ‘opperpriester’ van die ‘volgelingen’.⁵⁴ Niet enkel critici, maar ook het publiek kon

48 Resp. *Nature Morte* (s.d.), *Viandes* (1881), *Huîtres* (1882), *Paysage* (1880?), *L'Après-dinée* (1881) en *Poissons* (1880), zie: *Les XX. Catalogue des Dix Expositions Annuelles*, 48; Het is niet zeker om welk *Paysage* het gaat, maar waarschijnlijk gaat het om *Les Marais* uit 1880, zie: TRICOT, *James Ensor: Sa vie, son œuvre*, p. 64.

49 L. SOLVAY, ‘L’Exposition des XX’, in: *La Gazette* (10 februari 1885).

50 Zie verder in dit artikel onder ‘Meester in het sturen van zijn succes’.

51 In een brief aan zijn collega-Vingtist Dario De Regoyos gaf Ensor aan belust te zijn op het verkopen van één van zijn werken op het ‘Salon des XX’ van 1885, zie: J. ENSOR, ‘Ensor aan De Regoyos in december 1884’, in: X. TRICOT (red.), *Lettres*, Brussel, 1999, p. 155; op die tentoonstelling verkocht hij *Paysage* (1880?). Aan wie hij dit schilderij verkocht en in welke omstandigheden de transactie gebeurde valt helaas niet te achterhalen, zie: ‘Petite Chronique’, in: *L’Art Moderne* (15 februari 1885), p. 55.

52 H. VIGOUREUX, ‘Chronique Artistique: Les XX’, in: *L’Etudiant* (5 februari 1885); V. REDING, in: ‘Exposition des XX’, in: *La Fédération Artistique: Journal des Beaux-Arts* (14 februari 1885).

53 ‘Salons des XX II’, in: *Patriote* (8 februari 1886).

54 G. VERDAVINNE, ‘L’Exposition des XX’, in: *La Fédération Artistique: Journal des Beaux-Arts* (13 februari 1886).

Afbeelding 2: James Ensor, Russische Muziek, 1881 (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)

zijn tentoongestelde werken smaken, zo bleek. Achille Chainaye wees er in *La Réforme* op dat vooral *Musique Russe* (1881) en *Salon Bourgeois en 1881* (s.d.) de goedkeuring van het publiek verwierven, terwijl *Mangeuse d'Huîtres* (1882) en *Fanfare en Rouge* (1885) minder geapprecieerd werden.⁵⁵ [Afbeelding 2] Het was dan ook geen toeval dat net deze eerste twee werken op het salon werden verkocht. Collega-vingtiste Anna Boch bewees Ensor een vriendendienst door *Musique Russe* aan te kopen.⁵⁶ Van *Salon Bourgeois en 1881* is de koper niet bekend.

Een jaar later, in 1887, op het vierde salon van 'Les XX', bevond Ensor zich in het middelpunt van de belangstelling; nooit eerder was er zoveel aandacht voor zijn werken. De tendensen in de kritiek van zijn werk bereikten toen een hoogtepunt. Zijn *Visions* werden voortdurend tegenover *La Grande Jatte* (1886) van de Franse genodigde Georges Seurat geplaatst, waarbij Ensors afwijkende 'hernieuwde Vlaamse' stijl geprezen werd als 'echt origineel'.⁵⁷ Stilaan bereikten critici toen meer consensus ten opzichte van Ensor, maar er bleven nog steeds tegenstemmen.⁵⁸ Erg paradoxaal leek het erop dat Ensor net in 1887 geen enkel werk wist te verkopen, maar die stelling moet zeer voorzichtig worden benaderd, want in 1887 en 1888 werd er in *L'Art Moderne* geen lijst opgenomen van de verkochte werken. Waarom Maus de verkopen toen niet meedeelde blijft een raadsel. Er werden in die twee jaren immers wel degelijk werken verkocht, zo constateerde Goldman op basis van Maus' correspondentie.⁵⁹ In Ensors correspondentie met Maus is er geen melding van een eventuele verkoop van zijn werk, wat erop kan wijzen dat hij toen niets heeft verkocht, maar zeker is dat niet.

55 A. CHAINAYE, 'Salon des XX – Les Impressionistes', in: *La Réforme* (10 februari 1886).

56 J. ENSOR, 'Ensor aan Boch op 29 december 1927', in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 40-41.

57 A. CHAINAYE, *La Réforme* (6 februari 1887); MECOENAS, 'Les Apporteurs de Neuf', in: *La Chronique* (27 februari 1887).

58 Bijv. Een criticus van *L'Impartial* die op 9 februari 1887 de geschriften van Achille Chainaye afbreekt met de woorden: "Et dire qu'on appelle ce farceur d'Ensor 'le poteau indicateur de la peinture flamande régénérée'. Laissons-nous rire!", zie: 'L'Exposition des XX', in: *L'Impartial* (9 februari 1887).

59 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 150.

Vanaf 1888 maakte de kunstkritiek een ommezwaai en werden Ensors werken in de pers steeds vaker bevreemdend, maar tegelijk ook braver bevonden. Naar aanleiding van het ‘Salon des XX’ van 1888 was er zelfs opvallend weinig aandacht voor de Oostendse kunstenaar die het jaar voordien nog als opperpriester van de Vingtisten werd gelauwerd. Dat was vooral te wijten aan de buitengewone situatie die zich voordeed in de aanloop naar het salon, zo stelde de Amerikaanse historica Susan Canning.⁶⁰ Wegens maandenlange gezondheidsproblemen slaagde Ensor er niet in om de aan Maus beloofde vijftien schilderijen en zeven tekeningen op tijd af te leveren.⁶¹ Pas enkele dagen na de opening van het salon stuurde hij toch nog enkele werken in, maar op dat moment stonden de commentaren van de meeste critici al lang op papier.⁶² Op die manier ontsnapte Ensor dat jaar dus aan de aandacht, maar het jaar nadien zette die tendens zich gewoon voort. Maus en zijn mede-Vingtisten weigerden toen zijn meesterwerk *Entrée du Christ à Bruxelles en 1889* (1888-1889), waardoor hij slechts drie werken tentoonstelde en critici opnieuw weinig stof hadden om over te schrijven.⁶³ Zijn *Adam et Eva chassés du Paradis Terrestre* (1887) trok wel wat aandacht, maar de meningen waren sterk verdeeld.⁶⁴ Daarnaast focusten critici toen ook af en toe op zijn gravures en tekeningen, die positief ontvangen werden omwille van hun charme, zwierigheid en finesse.⁶⁵ Bovendien boekte Ensor met zijn ‘bravere’ werken weer succes en verkocht hij op het ‘Salon des XX’ één van zijn etsen.⁶⁶

Vanaf 1890 sloegen de kritieken opnieuw een volledig andere richting in. Het pointillisme nam stilaan de bovenhand als dominante

60 S. CANNING, *A History and Critical Review of the Salons of 'Les Vingt'*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Pennsylvania State University, 1980, p. 205-206.

61 J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus op 6 februari 1888’, in: X. TRICOT (red.), *Lettres*, Brussel, 1999.

62 Hij stelde uiteindelijk slechts enkele tekeningen en gravures tentoon, zie *Belgique* (10 februari 1888).

63 Biograaf Erik Min trok die weigering in twijfel en zag het als een leugentje om bestwil van Ensor, zie: MIN, *James Ensor: een biografie*, p. 115.

64 Zie bijv. ‘Chronique Artistique’, in: *Journal de Bruxelles* (10 februari 1889); *La Gazette* (2 februari 1889); *Le Soir* (5 februari 1889); *L’Escaut* (12 februari 1889).

65 *Moniteur des Arts* (8 maart 1889); zie ook: TODTS, *Ensor ontmaskerd*, p. 201.

66 ‘Petite Chronique’, in: *L’Art Moderne* (10 maart 1889), p. 79.

stroming binnen ‘Les XX’ en Ensor, die bleef vasthouden aan het ‘traditionelere’ impressionisme, werd steeds meer gezien als een zijfiguur binnen de groep die het qua kritiek moest stellen met slechts enkele regels op het einde van de artikels.⁶⁷ Ensor ging steeds meer zijn eigen weg en speelde met de grenzen van het mogelijke door een complete gedaantewisseling te ondergaan en zich te wijden aan wat critici het ‘genre macabre’ noemden.⁶⁸ Volgens een criticus van *La Nation* was Ensor ontspoord en nam hij een laatste toevlucht in het fantastische, het griezelige.⁶⁹ “Hoe meer tegenwind hij voelde, hoe grimmiger hij werd” schreef Gheeraert.⁷⁰ Uit Vlaamse hoek kwamen er wel positievere geluiden en werden zijn werken gelinkt aan de Vlaamse traditie.⁷¹ Op dat moment deed zich de paradoxale situatie voor dat net nu de lovende kritieken ten opzichte van Ensor sterk afzwakten, de verkoop van die werken toenam. Op het salon van 1890 verkocht hij *Jardin en plein soleil* (1885) en *Masquent scandalisés raillant la Mort* (1888).⁷² Op de jaarlijkse expositie van ‘Les XX’ in 1891 was de pas overleden Nederlandse schilder Vincent Van Gogh (1853-1890) de grote publiekstrekker. Hoewel Ensor in het *Journal de Bruxelles* met Van Gogh werd vergeleken, heerste in de andere kritieken toch veeleer een beeld van neergang.⁷³ Critici vroegen zich af waar zijn levendigheid en temperament waren gebleven en zochten naar een reden waarom hij zich met zijn griezelige, carnavaleske genre almaar meer van ‘Les XX’ vervreemde.⁷⁴ Ondanks de negatieve commentaren verkocht hij dubbel zoveel werken als het jaar voordien, nl. *Intérieur* (s.d.), *Fleurs et Fruits* (s.d.), *Squelettes* (1891) en de gravure *Triomphe Romain* (1890).⁷⁵ Naarmate zijn kritieken jaar na jaar minder lovend werden, nam de verkoop van zijn werken steeds meer toe.

67 Bijv. ‘Aux XX’, in: *La Gazette* (19 januari 1890) en *Moniteur des Arts* (15 januari 1890).

68 R. HOOZEE, ‘Inleiding: Belgische Kunst 1880-1900’, in: M. STEVENS & R. HOOZEE (red.), *Van Realisme tot Symbolisme: De Belgische Avant-Garde 1880-1900*, Londen, 1994, p. 21.

69 ‘L’Art Nouveau – Les XX’, in: *La Nation* (12 februari 1890).

70 GHEERAERT, *De geheime wereld van James Ensor*, p. 128.

71 *Het Land* (20 januari 1890).

72 ‘Petite Chronique’, in: *L’Art Moderne* (2 februari 1890), p. 39 en (16 februari 1890), p. 55.

73 ‘L’Exposition des XX’, in: *Journal de Bruxelles* (8 maart 1891).

74 Zie bijv. ‘Huitième Salon des Vingt, à Bruxelles’, in: *Journal des Artistes* (1891), maar ook CANNING, *A History and Critical Review*, p. 327-328.

75 ‘Petite Chronique’, in: *L’Art Moderne* (19 april 1891), p. 128.

De negende expositie van ‘Les XX’ in 1892 was zeer belangrijk voor de carrière van de inmiddels 31-jarige Ensor. Hij kreeg opnieuw heel wat kritiek op zijn carnavaleske werken, maar oogstte ook enkele positieve reacties op andere door hem tentoongestelde schilderijen. Volgens een criticus van *La Patriote* koos Ensor er doelbewust voor om zijn talent niet te gebruiken om zo de bourgeoisie te schandaliseren, wat inderdaad aansloot bij het beeld dat de kunstenaar van zichzelf uitdroeg.⁷⁶ Het *Journal de Bruxelles* had het ook steeds moeilijker om Ensor te categoriseren, aangezien hij tussen verschillende stijlen in zweefde. Zijn *Domaine d’Arnheim* (1890) en *L’Intrigue* (1890) werden er bovendien niet meteen goed ontvangen.⁷⁷ Nochtans vielen beide werken wel in de smaak bij de liefhebbers en werden ze verkocht aan resp. Emile Verhaeren en Ernest Rousseau.⁷⁸ 1892 werd Ensors topjaar bij ‘Les XX’ want hij verkocht maar liefst acht werken. Naast *L’Intrigue* (1890) en *Domaine d’Arnheim* (1890), vonden ook *Les Musiciens Terribles* (1891), *La Musique dans une Rue d’Ostende* (s.d.), *L’Auto-Da-Fé* (1891), *Les Bons Juges* (1891), *Les Choux* (1890) en *Fruits* (s.d.) hun weg naar de burgerlijke salons.⁷⁹ Het was frappant dat Ensor er pas op het einde van ‘Les XX’ in slaagde zijn commercieel hoogtepunt te bereiken. De kritiek was toen echter al wat afgezwakt en critici bereikten ook steeds meer een consensus over Ensors positie als de *einzelgänger* van het ‘genre macabre’. Die unieke reputatie zag hij in 1892 vertaald in de verkoop van acht werken aan een geïnteresseerdenpubliek. Zij vormden een stap in de weg naar de roem.⁸⁰ Tijdens het laatste ‘Salon des XX’ werd de teloorgang van ‘Les XX’, nog meer dan de voorbije jaren, verhaald in de pers. Niets aan de groep was nog vernieuwend, zo berichtte de *Moniteur des Arts* op 28 februari.⁸¹ Toch kon Ensor ook op deze laatste editie nog enkele werken verkopen, nl. *Les Mauvais Médecins* (1892) en *Fleurs* (1892).⁸²

76 ‘Arts, Sciences et Lettres – Aux XX’, in: *Le Patriote* (9 februari 1892).

77 *Journal de Bruxelles* (7 februari 1892).

78 ‘Clôture du Salon des XX’, in: *L’Art Moderne* (13 maart 1892), p. 81.

79 ‘Clôture du Salon des XX’, in: *L’Art Moderne* (13 maart 1892), p. 81; zie ook *Les XX. Catalogue des Dix Expositions Annuelles*, 259: het verkochte schilderij *La musique dans une rue d’Ostende* werd er niet in opgenomen.

80 BOWNESS, *The Conditions of Success*, p. 39.

81 *Moniteur des Arts* (28 februari 1893).

82 ‘Clôture du Salon des XX’, in: *L’Art Moderne* (2 april 1893), p. 107.

Ensor bouwde niet alleen een stevige reputatie op ten tijde van 'Les XX', maar ook een koperspubliek en, zoals al duidelijk werd, stonden beide evoluties niet los van elkaar. Op de tien salons van 'Les XX' verkocht Ensor in het totaal 20 van de circa 126 door hem ge-exposeerde werken (dus rond 16%). Hij kwam daarmee boven het gemiddelde van 'Les XX', dat zowat 10% bedroeg. Zo werd hij de best verkopende Vingtist en verkocht zelfs bijna tweemaal zoveel werken als de tweede in de rij, Guillaume Vogels. Op een totaal van 128 verkochte werken op de verschillende salons stond Ensor met zijn 20 werken bovendien in voor ruim 15% van de totale verkoop op die salons.⁸³ Dat Ensor de best verkopende Vingtist was, werd in eerste instantie duidelijk in de perscommentaren. Vaak waren het de door critici bestempelde 'bravere' werken die tegen het einde van het salon aan de verkooplijst werden toegevoegd. Tussen Ensors kritiek en verkoop valt bovendien een omgekeerde evenredigheid te constateren. In de beginjaren van 'Les XX' werd hij opgehemeld omwille van zijn vooruitstrevend karakter, maar was het publiek nog maar weinig in hem geïnteresseerd en verkocht hij slechts een drietal werken. Toen zijn werken daarna minder aandacht van critici trokken, nam de verkoop toe. Tussen 1889 en 1893 verkocht hij maar liefst zeventien stukken.⁸⁴ Die paradox had er waarschijnlijk mee te maken dat zelfs het publiek van geïnteresseerden van 'Les XX' aanvankelijk moest wennen aan de ophefmakende schilderijen van de jonge Ensor. Pas toen critici een grotere consensus bereikten, zou ook het publiek die mening gaan delen.

Ensor was bovendien zeer toegewijd aan 'Les XX' en exposeerde in die periode slechts sporadisch bij andere groepen of op andere plaatsen, zo stelde Goldman. De zekere exclusiviteit die bijgevolg heerste op de verkoop van zijn werken op de salons van 'Les XX' beschouwde ze als een belangrijke verklaring van zijn succes.⁸⁵ Het kon zelfs deel uitmaken van een bewuste strategie.⁸⁶ Het is een plausibele verklaring, maar ze vraagt toch enige nuancering. Ensors exclusiviteit bij 'Les XX' was namelijk helemaal niet zo groot als ze op het eerste ge-

83 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 178-180.

84 Zie bijlage (p. 171).

85 IDEM, *Un Monde pour les XX*, p. 181-182.

86 HARDEMAN, 'Niet het sentiment, maar de feiten', p. 42-43.

zicht lijkt. Tussen 1884 en 1893 profileerde hij zich buiten 'Les XX' wel degelijk op elf andere exposities, die op hun beurt ook bijdroegen tot zijn reputatie en tot de uitbouw van zijn koperspubliek. Zijn werken vonden niet alleen hun weg naar tentoonstellingen van collega-avant-gardegroepen in Antwerpen en Gent, maar ook naar dat andere ('nieuwe') medium, namelijk de galerie. De galerie was een recent fenomeen in het kunstlandschap, het gevolg van het stille verlangen van kunstenaars om over een plaats te beschikken waar ze hun kunst het hele jaar door konden exposeren en verkopen. In tegenstelling tot Parijs, Londen en Berlijn bleven die galerieën in de Brusselse artistieke wereld nog grotendeels afwezig.⁸⁷ De Galerie Dietrich in de Koningstraat aan de Hofberg was er één van de eerste. Hier hield Ensor in mei 1891 een eerste solotentoonstelling met enkele van zijn gravures, waaronder tien exemplaren van de lithografie *Hop-Trog*, die werden aangeboden voor de prijs van 20 frank per stuk. Ondanks de magere persaandacht trokken die werken er toch heel wat potentiële kopers aan. Twee jaar na de opening van zijn tentoonstelling onderhield Dietrich contact met August Vermeylen, die geïnteresseerd zou zijn geweest in één van Ensors lithografieën. De uiteindelijke transactie ging finaal niet door, zo vermeldde Eric Min.⁸⁸ Een jaar eerder kocht het prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België maar liefst 25 etsen van Ensor aan. Of Dietrich ook hier als tussenfiguur fungeerde is niet duidelijk.⁸⁹ Zeker is wel dat ook buiten 'Les XX' om de markt voor Ensor zich ontwikkelde in deze periode.

Volgens de traditie verwerfde de avant-gardekunstenaar nochtans pas roem na zijn dood, aldus An Paenhuysen. Typevoorbeeld van die mythologisering van het tijdens zijn leven miskende genie is de Nederlandse schilder Vincent van Gogh die tijdens zijn leven slechts één doek zou verkocht hebben.⁹⁰ Ook Ensor past

87 M. VAN KALCK, *De Koninklijke musea voor schone kunsten van België*, Tielt, 2003, p. 316-317.

88 MIN, *James Ensor: een biografie*, p. 134.

89 TRICOT, *James Ensor*, p. 110.

90 N. HEINICH, *Ce que l'art fait à la sociologie*, Parijs, 1998, p. 35; A. PAENHUYSEN, 'De avant-gardist als entrepreneur. Roem, geschiedenis en fictie van de Belgische avant-garde', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005), p. 1303; A. PAENHUYSEN & T. VERSCHAFFEL, 'De strategieën van de roem. Het publieke leven van de kunstenaar, 19^e-20^e eeuw. Bij wijze van inleiding', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005), p. 1208.

in die traditie en werd veelal, zowel tijdens zijn leven als ook na zijn dood, voorgesteld als een - zeker in zijn beginperiode - miskend kunstenaar. Zo schreef biograaf Roger Avermaete in 1947: "Il a été longtemps incompris, et bafoué."⁹¹ Biograaf Xavier Tricot zag daarentegen wel degelijk een zekere erkenning ontstaan voor Ensor, maar die kwam er volgens hem pas in de periode kort vòòr, en voornamelijk na de Eerste Wereldoorlog.⁹² In zekere zin klopt dit beeld, aangezien de gevestigde musea en de officiële salons aanvankelijk niet veel moesten weten van Ensors eigenzinnige kunst en zijn werk dan ook vaak weigerden. Toch bleek het verhaal niet zo rechtlijnig en is het duidelijk dat Ensor ten tijde van 'Les XX' wel degelijk van critici erkenning kreeg en bovendien heel wat werken kon verkopen. Dat de mythe van de 'onbegrepen', 'miskende' en 'tegengewerkte' Ensor zich toch vormde was dan ook vooral het resultaat van zijn *self-fashioning*.

MEESTER IN HET STUREN VAN ZIJN SUCCES

Ensor ontpopte zich ten tijde van 'Les XX' tot de onbetwiste meester in het sturen van zijn eigen succes. Dat kreeg niet enkel vorm 'van buitenaf', maar ook 'van binnenuit'. Naast de opbouw van een reputatie in de kunstkritiek speelden er ook – concrete – door de kunstenaar zelf ingezette strategieën een rol in zijn marktontwikkeling. Al in de beginfase van zijn carrière stipelde hij op kundige wijze zijn eigen weg naar erkenning en roem uit. In de eerste plaats hanteerde hij daarvoor persoonlijke middelen om zichzelf te promoten en te 'verkopen'. Daarnaast maakte hij ook gebruik van meer algemene ontwikkelingen, zowel binnen 'Les XX' alsook ruimer in het artistieke leven van het fin-de-siècle.

Negentiende-eeuwse kunstenaars streefden niet louter roem na via hun werk, maar ook via hun persoon en het imago dat ze voor zichzelf schiepen. Op het einde van de negentiende eeuw ruimde

91 R. AVERMAETE, *James Ensor*, Antwerpen, 1947, p. 5.

92 X. TRICOT, *Ensor*, Antwerpen, 2006, p. 7; ook bijv. psychoanalyticus Herman Piron zag Ensors vroege periode als één die gekenmerkt werd door spot en misprijzen door zowel critici als kunstenaars en anderen, zie: H.T. PIRON, *Ensor: een psychoanalytische studie*, Antwerpen, 1968, p. 8.

de interesse voor het werk van zowel beeldende kunstenaars als literatoren gedeeltelijk plaats voor een groeiende interesse in de *persoon* van de kunstenaar.⁹³ Ensor speelde daar gretig op in en profileerde zich in de media maar al te graag als een resolute avant-gardist. Hij hechtte veel belang aan perceptie en gaf het beeld van zichzelf als een onbegrepen genie bewust en zorgvuldig vorm.⁹⁴ Dat hij dit beeld van zichzelf uitdroeg, betekende echter niet dat hij niet tegelijk erkenning en succes nastreefde. Integendeel, door zich in de media 'onverschillig' op te stellen, kon hij de verdenking zijn avant-gardeprincipes opzij te hebben gezet en een aanhanger van het establishment te zijn geworden van zich afschudden.⁹⁵ Het was een welgekozen vorm van *self-fashioning* die hem de kans gaf zich achter de schermen wel degelijk ongegeneerd te focussen op de uitbouw van zijn (commercieel) succes.⁹⁶

In hoeverre ook het specifiek commerciële voor Ensor deel uitmaakte van zijn streven naar roem en prestige is hierbij een interessante maar complexe vraag. Roem en commercie staan immers niet los van elkaar, ze overlappen vaak en het ene kan op termijn leiden tot het andere. Toch valt er ook een onderscheid te maken tussen beide, want een commerciële ingesteldheid wijst op een rechtstreekse gerichtheid op het stimuleren van de verkoop en het opdrijven van prijzen. Het streven naar roem daarentegen is veel algemener en gaat niet noodzakelijk met commercie gepaard. Op het eerste zicht ging Ensors nood aan erkenning samen met een commerciële ingesteldheid, zo blijkt althans uit zijn briefwisseling met collega's en vrienden. Aan collega-Vingtist Dario De Regoyos liet hij in 1885 weten dat hij erop gebrand was om een

93 N. HEINICH, 'Entre oeuvre et personne: l'amour de l'art en régime de singularité', in: *Communications*, 64 (1997), p. 157-158; PAENHUYSEN & VERSCHAFFEL, 'De strategieën van de roem', p. 1208.

94 Ook zelfportretten speelden een grote rol in de vormgeving van zijn imago, zie: S. TAEVERNIER, 'Zelfportretten', in: <http://jamesensor.vlaamsekunstcollectie.be/nl/collectie/themas/zelfportretten>.

95 N. HEINICH, *Het Van Gogh-effect*, p. 54-55.

96 PAENHUYSEN, 'De avant-gardist als entrepreneur', p. 1307. Cf. het onderzoek van de Nederlandse kunsthistoricus Doede Hardeman naar Ensors receptie in Nederland. Ook Hardeman stelde dat Ensor veel belang hechtte aan zijn zelfperceptie en heel bewust het beeld van zichzelf als onbegrepen genie ging vormgeven, zie: HARDEMAN, 'Niet het sentiment, maar de feiten', p. 36-39.

werk te verkopen op het jaarlijkse Vingtisten-Salon. Maus verzocht hij in 1892 dan weer om een aanbevelingsbrief te schrijven naar de Londense Pranger om zijn kans te vergroten daar te mogen exposeren en in de hoop daar ook enkele werken te kunnen verkopen.⁹⁷ Om zijn avant-garde-imago niet te schaden hanteerde hij dat verkoopgerichte discours vanzelfsprekend louter achter de schermen en nooit in zijn publieke optreden.

Ensor mocht dan wel uitdrukkelijk bezig zijn geweest met de verkoop van zijn werken, eenduidig was zijn commerciële ingesteldheid allerminst. Aanvankelijk hechtte hij bijv. maar weinig belang aan geld. Slechts eenmaal, naar aanloop van het tweede salon van 'Les XX', schreef hij erover aan Maus en dan zelfs nog louter om te melden dat hij hem de prijzen van zijn werken pas in Brussel zou meedelen.⁹⁸ Met onderhandelen over specifieke transacties hield hij zich al helemaal niet bezig, of toch zeker niet in deze periode. Het zou echter al té voorbarig zijn om op basis hiervan Ensors commerciële ingesteldheid in twijfel te trekken. Geld en kunst waren bij modernistische kunstenaars vaak verbonden, ook als ze daar geen blijk van gaven in hun geschriften.⁹⁹ Toch zou Ensor zich na zijn periode bij 'Les XX', vanaf 1893, intenser bezighouden met de transacties van zijn schilderijen. Met een grote kundigheid speelde hij toen in op de wensen van zijn kopers.¹⁰⁰

Met het oog op het uitlokken van reacties bij zowel critici als publiek, en algemener, het streven naar erkenning bij beide groepen was Ensor altijd en overal bezig met het in de schijnwerpers zetten van zijn werken. Toen naar aanloop van de jaarlijkse tentoonstellingen van 'Les XX' telkens via een lotingssysteem werd bepaald hoeveel wandruimte een kunstenaar ter beschikking kreeg en welke kunstenaar daarbij welk stuk muur toegewezen kreeg, zat

97 J. ENSOR, 'Ensor aan De Regoyos (december 1884)', in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 155; J. ENSOR, 'Ensor aan Maus (14 november 1892)', in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 40.

98 J. ENSOR, 'Ensor aan Maus (begin 1885)', in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 23.

99 JENSEN, *Marketing Modernism in Fin-de-Siècle Europe*, p. 11.

100 Zie bv. J. ENSOR, 'Ensor aan de Rousseaus (25 augustus 1893)', in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 431.

Ensor er niet om verlegen om Maus telkens te adviseren daar verandering in te brengen wanneer hij er zich niet in kon vinden. In 1888 wilde hij koste wat kost de ‘gunstigere’ plek van ‘genodigde’ Henri de Toulouse-Lautrec innemen, waarop hij Maus verzocht de werken van zijn buurman naar beneden te halen en die te vervangen door de zijne.¹⁰¹ Trouwens niet enkel de opstelling, maar ook de titels van zijn werken baarden hem geregeld zorgen. Op 14 januari 1888 schreef hij Maus ietwat gebiedenderwijs: “P.S. Inutile de vous dire que je ne tolérerai aucun changement, ni déplacement, ni coupure des titres.”¹⁰² Hij hechtte een enorm belang aan een accurate formulering van zijn bijschriften en stelde het helemaal niet op prijs wanneer daar ook maar iets aan werd veranderd.¹⁰³

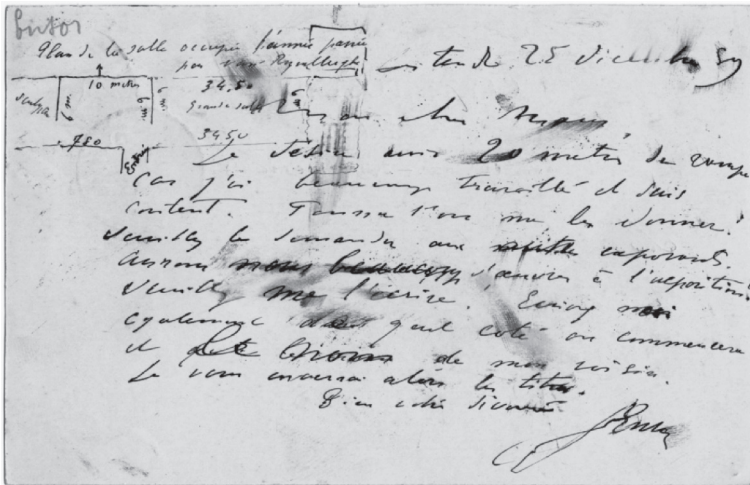
Via dat lotingsstelsel werd niet alleen bepaald van wie de werken waar werden opgehangen, maar ook hoeveel wandruimte elke kunstenaar ter beschikking kreeg, een principe waar Ensor eveneens geregeld zijn minachting over uitsprak. Zo pleitte hij naar aanleiding van de tentoonstelling van 1889 voor meer plaats, hetgeen hij ondersteunde door bovenaan zijn brief aan Maus zelfs een plattegrond te tekenen waarin hij verwees naar de ruimte die enkele collega-Vingtisten het jaar voordien hadden verkregen. Bijkomend verzocht hij Maus om hem de namen door te spelen van de kunstenaars met de werken die naast de zijne zouden worden opgehangen. Zo vroeg hij Maus op 25 december 1889: “Je désire avoir 20 mètres de rampe car j’ai beaucoup travaillé et suis content. Pourra-t-on me les donner? [...] Ecrivez-moi également de quel côté on commencera et le nom de mon voisin.”¹⁰⁴ [Afbeelding 3]

101 J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus (donderdag februari 1888)’, in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 33.

102 J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus (14 januari 1888)’, in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 31.

103 Zie bijv. J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus (14 januari 1888)’, in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 31.

104 J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus (25 december 1889)’, in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 34. Zijn bekommernis om de wandruimte was trouwens niet iets wat zich enkel voordeed bij ‘Les XX’. Ook toen hij later in Nederland ging exposeren, spoorde hij Toorop aan om meer wandruimte te verkrijgen dan wat hem oorspronkelijk werd gegeven, zie: HARDEMAN, ‘Niet het sentiment, maar de feiten’, p. 40.

Afbeelding 3: Postkaart van James Ensor aan Octave Maus, Oostende, 25 december 1889 (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Archief voor Hedendaagse Kunst in België)

Dat stelde hem in staat daarop in te spelen en zich rechtstreeks ten aanzien van zijn ‘concurrenten’ te profileren. Door zich op te stellen als een veeleisende perfectionist ten opzichte van de presentatie van zijn werken zocht hij letterlijk de spotlights op.

Niet alleen de presentatie van zijn eigen werken, maar ook die van zijn collega-Vingtisten baarde Ensor dikwijls zorgen. Vooral wanneer er beslissingen werden genomen in verband met nieuwe kandidaat-genodigden en -leden maakte Ensor zich druk. Al in 1884 verzette hij zich samen met zijn, binnen de groep progressieve collega’s Willy Finch en Guillaume Vogels tegen het eventuele lidmaatschap van Alfred Verwee (1838-1895) en Alfred Stevens (1823-1906). Het was Finch die Maus liet weten dat ze Verwee niet wilden uitnodigen omwille van het feit dat hij één van de juryleden was die hun werken had geweigerd op het Salon van Brussel.¹⁰⁵ Toen Maus twee jaar later, in 1886, Ensors advies vroeg in verband met het mogelijk lidmaatschap van James Whistler

¹⁰⁵ J. ENSOR, ‘Ensor aan Maus (tussen 12 en 19 oktober 1884)’, in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 21-22.

(1834-1903) verzette de kunstenaar zich opnieuw. Voor Ensor was de gerenommeerde kunstenaar James Whistler helemaal niet vernieuwend genoeg voor de groep. Maus beoogde met hem een groter publiek te bereiken, maar daar zag Ensor weinig heil in. In functie van zijn eigen strijd om erkenning verdedigde hij sterk het onafhankelijkheidsdiscours van 'Les XX' waarmee ze zich aan een specifiek publiek wisten te binden. Een lidmaatschap van Whistler was daarmee in strijd, zo meende hij.¹⁰⁶

Met het oog op het ontwikkelen van zijn markt stapte Ensor maar al te graag mee in het uniek onafhankelijkheidsverhaal van 'Les XX'. Door zich collectief te distantiëren van de officiële instanties en het academisme ontwikkelden de Vingtisten een groepsidentiteit die ook een commercieel nut kende. Ensor en kompanen zetten dit verhaal kracht bij met concrete middelen. Ze startten onder andere een portretcultuur waarbij ze model stonden voor elkaars werken. Op die manier werd hun collectieve identiteit duidelijk op de wanden van hun tentoonstellingen en streefden ze als groep naar prestige. Naast een puur institutionele groep werden ze op die manier ook een gemeenschap.¹⁰⁷ Op het 'Salon des XX' van 1886 stelde Isidore Verheyden een portret van Ensor tentoon en Willy Finch stond er op zijn beurt model voor Ensors *Musique Russe* (1881).¹⁰⁸ Die opvallende praktijk had ook een gunstig commercieel effect, want Ensor slaagde er bijv. in *Musique Russe* meteen te verkopen.¹⁰⁹

Binnen 'Les XX' ging Ensor persoonlijk ook nog enkele meer diepgaande contacten aan met collega's, vooral dan met Anna Boch

106 J. ENSOR, 'Ensor aan Maus (november 1886)', in: LEGRAND (red.), *Lettres de James Ensor à Octave Maus*, p. 25-26.

107 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 155-156.

108 Collega-Vingtist Willy Finch zou overigens meermaals opduiken in Ensors werken, zowel in zijn tekeningen als schilderijen. Finch werd geboren in Brussel, maar woonde sinds zijn vijfde in Oostende. In de vroege jaren 1880 raakten ze met elkaar bevriend en zouden ze ook vaak samen schilderen in Ensors manson-atelier in Oostende. Niet enkel Ensor portretteerde er Finch, maar ook Finch schetste en schilderde er Ensor, zie: TODTS, *Ensor ontmaskerd*, p. 55; N. HOSTYN, 'De Oostendse beeldende kunstenaars van zijn tijd', in: P. VAN DEN BOSSCHE e.a. (red.), *Bij Ensor op bezoek*, Brasschaat, 2010, p. 95-96.

109 'Petite Chronique', in: *L'Art Moderne* (7 maart 1886), p. 78.

(1848-1936), zo blijkt uit hun correspondentie. Ensor had ongelooflijk veel respect voor haar, omwille van de steun die ze hem gaf. Zo schreef hij haar op 29 december 1927: “Je me souviens des luttes des XX de 1884 à 1893. Vous défendiez alors certaines oeuvres refusées par mes confrères des XX [...] et votre sympathie me donna force et vaillance et maintenant encore.”¹¹⁰ Ensor gaf hier blijk van het grote belang dat hij hechtte aan status en erkenning ten tijde van ‘Les XX’. Op de momenten dat die erkenning uitbleef was Boch er altijd voor hem geweest. Zij steunde hem niet enkel met woorden, maar ook financieel: zo kocht ze *Musique Russe* (1881) op het salon van 1886. Ook met de Vingtisten Vogels en Toorop ging Ensor vriendschappelijke relaties aan en maakte hij af en toe plezierreisjes.¹¹¹ Zij waren samen met Finch de meest progressieve figuren uit de groep. Zo versterkten ze zelf het door critici gemaakte onderscheid tussen de progressieven en conservatieven bij de groep.¹¹² Door zich sterk met elkaar te identificeren vormden ze een groep binnen de groep.

Dat ook netwerken een sleutel tot succes kon zijn realiseerde de jonge Ensor zich al snel. Zowel binnen als buiten ‘Les XX’ zocht hij in burgerlijke als artistieke kringen contacten en verbond hij zich met verschillende *animateurs d’arts*. Een *animateur d’art* was een polyvalent kunstliefhebber die actief kunst verdedigde door als tussenpersoon op verschillende manieren bruggen te bouwen tussen kunstenaars en het eigen milieu.¹¹³ Vanzelfsprekend kon Ensor hier binnen ‘Les XX’ voor rekenen op de steun van secretaris en kunst animator Maus die - vaak indirect - als tussenfiguur optrad bij het promoten en verhandelen van zijn werken. Van Maus bleven een dertigtal brieven bewaard die handelen over transacties van werken van Vingtisten. Geen enkele ervan heeft betrekking op Ensor, wat wel opmerkelijk is, want Ensor was net de best verkopende Vingtist. Dit wijst erop dat Ensor en Maus een toch ietwat ambigue relatie kenden. Enerzijds aanzag Ensor Maus wel als een

110 J. ENSOR, ‘Ensor aan Boch (29 december 1927)’, in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 40-41.

111 X. TRICOT, *James Ensor: Catalogue raisonné of the paintings*, Keulen, 1992, p. 14-17; S. DE BODT & H. TODTS, ‘Met Gragapança naar Zeeland: Het schetsboek ‘Voyage en Hollande’’, in: S. DE BODT, e.a. (red.), *James Ensor: Universum van een fantast*, Antwerpen, 2011, p. 57-59.

112 Cf. H. VIGOUREUX, ‘Chronique Artistique: Les XX’, in: *L’Etudiant* (5 februari 1885).

113 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 161-162.

mecenas en hechte hij een groot belang aan zijn opinie. Zo gaf Maus Ensor bijv. goede referenties mee toen deze in 1892 in Londen wilde exposeren en las hij in 1884 ook een door Ensor geschreven artikel over de *Académie des Beaux-Arts* na alvorens deze het instuurde voor publicatie.¹¹⁴ Anderzijds gingen de twee ook vaak in de clinch en was Ensor het dikwijls oneens met beslissingen van Maus.¹¹⁵ Die strubbelingen kunnen een reden geweest zijn voor Maus' geringe tussenkomsten bij de transacties van Ensors werken. Toch valt het rechtstreeks optreden van Maus als intermediair niet helemaal uit te sluiten. Ensor verkocht bijv. op het salon van 1892 drie werken aan de Brusselse advocaat Felix Fuchs. Terwijl hij persoonlijk niet correspondeerde met Fuchs, bleek die figuur wel iemand uit het dichte netwerk van Maus te zijn.¹¹⁶

Buiten 'Les XX' knoopte Ensor een opmerkelijke relatie aan met fysicus Ernest Rousseau (1831-1908) en diens vrouw Mariette (1850-1926), de zus van kunstenaar Théo Hannon (1851-1916). Beiden wierpen zich op als managers, 'pleegouders', mecenasen en kunsthandelaars voor de jonge kunstenaar. Na hun eerste ontmoeting op de laatste expositie van *La Chrysalide* in 1881 nodigden de Rousseaus Ensor regelmatig uit op intellectuele (netwerk) bijeenkomsten in hun huis in de Vautierstraat 20 te Brussel. Ensor kwam er onder meer in contact met sociaal-activistische schrijvers en critici als Edmond Picard (1836-1924) en Emile Verhaeren (1855-1916), maar ook met schrijvers als Eugène Demolder (1862-1919) en Camille Lemonnier (1844-1913), en kunstenaars als Félicien Rops (1833-1898). Het huis van de Rousseaus fungeerde voor Ensor al snel als een soort van tweede thuis. Hij voelde zich op zijn gemak in dat milieu waar hij werd gesteund door personen met gelijke opvattingen en denkbeelden. Na een tijd kreeg hij er ook onderdak aangeboden en verbleef er af en toe enkele weken tot zelfs maanden.¹¹⁷ Net als Anna Boch sprak ook Mariette Rousseau

114 J. ENSOR, 'Brief van Ensor aan Maus (1884)', in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 503-506.

115 Bijv. Ensors protest tegen de ontbinding van de groep in 1893, zie o.a. BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*, p. 77.

116 GOLDMAN, *Un Monde pour les XX*, p. 158.

117 TRICOT (red.), *Lettres*, p. 422; HAESAERTS, *James Ensor*, p. 60-64; P. BERMAN, *James Ensor: Christ's Entry Into Brussels in 1889*, Los Angeles, 2002, p. 44; U. BECKSMALORNY, *James Ensor 1860-1949: De maskers, de dood, de zee*, Keulen, 2007, p. 15.

Ensor moest in op de momenten dat hij het moeilijk had. De twee hadden een zeer intense relatie. Kunsthistoricus Herwig Todts sprak zelfs over een ‘onbereikbare liefde’ die Ensor zou gekoesterd hebben voor Mariette Rousseau.¹¹⁸ De Rousseaus steunden Ensor ook financieel en kochten verschillende van zijn werken aan. Hun rol ging overigens nog verder toen ze in die jaren ook zijn gravurecollectie bij hen thuis onderbrachten, deze voor het publiek openstelden, en zelfs onderhandelden met potentiële kopers.¹¹⁹

Binnen die kringen wist Ensor zich ook met de rijke Brusselse industrieel, kunstverzamelaar en mecenas Henri Van Cutsem te verbinden. Hij was een belangrijke pion in Ensors vroege marktontwikkeling, weliswaar buiten ‘Les XX’ om. In 1885 bracht Van Cutsem een bezoek aan Ensors atelier in Oostende en kocht hij twee van zijn werken aan, *Le Marais* (1880) en *Nature Morte au Canard* (1885).¹²⁰ Voordien was Ensors mansarde-atelier louter zijn werk- en meditatieplaats geweest, maar voortaan werd het ook een plek van handel. Na de Galerie Dietrich en de tentoonstellingsruimte van ‘Les XX’ werd zijn atelier zo een derde plaats waar hij werken verkocht. Dit sluit aan bij een algemene trend waarbij op het einde van de negentiende eeuw het atelier ook dienst deed als plek van sociabiliteit, handel en *self-fashioning*.¹²¹ Van Cutsem was overigens niet alleen belangrijk omdat hij enkele van Ensors werken aankocht, maar meer nog omdat hij dienst deed als tussenfiguur en Ensor de kans gaf zijn netwerk ook in de Oostendse kringen verder uit te breiden.¹²²

Naast die burgerlijke figuren verbond Ensor zich ook met personen uit het artistieke milieu zoals schrijver en kunstcriticus Emile Verhaeren. Ensor en Verhaeren leerden elkaar kennen op de bij-

118 TODTS, *Ensor ontmaskerd*, p. 141.

119 Bijv. Valère Gille ging bij de Rousseaus één van Ensors gravures uitkiezen: J. ENSOR, ‘Ensor aan Gille (4 december 1890)’, in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 422-423.

120 S. PIERRON, *Collection Henri Van Cutsem: Catalogue descriptif des peintures et sculptures*, Parijs, 1926, p. 20-21; TRICOT, *James Ensor*, p. 64.

121 HAESAERTS, *James Ensor*, p. 52.

122 Van Cutsem nodigde Ensor bijv. regelmatig uit op artistieke bijeenkomsten in zijn buitenverblijf te Blankenberge, zie: J. ENSOR, ‘Ensor aan Van Cutsem (juni 1885)’, in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 677-678.

eenkomsten ten huize Rousseau en ontwikkelden gedurende de jaren een hechte band.¹²³ Verhaeren betuigde niet enkel publiek via kritieken zijn steun aan Ensor, maar deed dat ook op privévlak door de aankoop van enkele werken. In eerste instantie schilderde Ensor in 1890 een portret van Verhaeren dat tentoongesteld werd op het Vingtisten-salon van 1892. Op diezelfde expositie kocht Verhaeren ook *Domaine d'Arnheim* (1890), zo berichtte *L'Art Moderne*.¹²⁴ Net als aan Anna Boch, Mariette Rousseau en Henri Van Cutsem gaf Ensor ook ten aanzien van Verhaeren af en toe blijk van zijn pessimisme en angst om af te gaan bij het publiek. Aan Verhaeren schreef hij bijv. in 1892 in de aanloop naar het Vingtistensalon van dat jaar: “Mais avec cela je ne pourrai frapper un grand coup. Je n'ai pas de chance. J'ai été pris par le mal quand je travaillais bien avec l'angoisse de l'exposition et j'ai dû abandonner tout travail.”¹²⁵ Hier werd nogmaals duidelijk hoeveel belang Ensor hechtte aan zijn reputatie. Hij wilde een grote slag slaan door het publiek te verbluffen en zijn grote angst bestond er dan ook in dat er geen aandacht aan hem besteed zou worden. Net omdat hij zoveel belang hechtte aan die reputatie manifesteerde hij zich in de pers (strategisch) zelfzeker, terwijl hij achter de schermen zeer onzeker was.

Ten slotte plaatste Ensor zichzelf ook in de markt door zijn naam-bekendheid te vergroten in de geschreven pers. Enerzijds deed hij dat door eigen artikels en afbeeldingen van zijn schilderijen, gravures en tekeningen in verschillende avant-gardetijdschriften. Anderzijds verbond hij zich met allerhande literatoren en critici die op hun beurt over hem schreven. Vanuit contacten die hij zelf opbouwde schreven zowel schrijver Eugène Demolder (1862-1919) als criticus Pol De Mont (1857-1931) een biografische studie over de jonge kunstenaar. Deze vroege kunstenaarsbiografieën hadden een grote invloed op de perceptie rond de negentiende-eeuwse avant-gardeartiest. De boeken van Demolder en De Mont gaven Ensor een grote naambekendheid en het verschijnen ervan ging vaak gepaard met de nodige media-aandacht. Zo werd er bijv.

123 TRICOT, *Ensor*, p. 12.

124 *L'Art Moderne* (1892).

125 J. ENSOR, 'Ensor aan Verhaeren (begin 1892)', in: TRICOT (red.), *Lettres*, p. 756.

VIENT DE PARAÎTRE CHEZ LACOMBLEZ

JAMES ENSOR

PAR EUGÈNE DEMOLDER

Une plaquette in-8° carré avec un dessin de J. Ensor : *Mort mystique d'un théologien*. Tirage : 5 exemp. numérotés sur japon impérial, à 12 francs; 95 exemp. numérotés sur hollande Van Gelder, à 3 francs.

Pour paraître au commencement du mois d'août prochain

CHEZ LE MÊME ÉDITEUR

L'ENVOI DES RÊVES

PAR M. ARTHUR DUPONT

Afbeelding 4: Aankondiging van het verschijnen van Eugène Demolders biografie van James Ensor, in: *L'Art Moderne*, 11 september 1892, p.296.

op de achterflap van *L'Art Moderne* van 11 september 1892 reclame gemaakt voor Demolders *James Ensor: Mort mystique d'un théologien*. [Afbeelding 4] De sterkte van dit soort studies schuilt in het feit dat in tegenstelling tot recensies van critici over de kunstwerken de kunstenaar hier zelf in zekere zin mee bepaalde wat over hem geschreven werd.¹²⁶ Ensor bespeelde dan ook zijn biografen en spoorde hen aan om zijn miskenning en gebrek aan waardering ten tijde van 'Les XX' in de verf te zetten.¹²⁷ De idee van Ensor als miskend genie bleef overigens lange tijd standhouden in de

126 C. DUPONT, 'La vie avant l'oeuvre? Notes sur les biographies de peintres et de sculpteurs en Belgique au XIXe siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005), p. 1224-1232; PAENHUYSEN & VERSCHAFFEL, 'De strategieën van de roem', p. 1209; HEINICH, *Het Van Gogh-effect*, p. 106.

127 Echte goede kunstenaars verwierven geen roem in hun eigen tijd omdat ze te vernieuwend waren. Ensor was zich zeer bewust van het effect van die stereotypering en gebruikte dat ook, zie: HARDEMAN, 'Niet het sentiment, maar de feiten', p. 52-53.

Ensorliteratuur. Hierbij mag Ensors eigen aandeel in die beeldvorming niet onderschat worden.¹²⁸

CONCLUSIE

Dit artikel toonde aan dat Ensor al van bij de start van zijn carrière een beginnende markt en reputatie wist op te bouwen. Bij 'Les XX' (1883-1893) schopte hij het zelfs tot best verkopende lid van de groep. Dat succes kwam er natuurlijk niet zomaar en steunde op heel wat verschillende oorzaken en factoren.

In eerste instantie was het vrije fin-de-siècle Brussel met zijn gunstig klimaat voor avant-gardekunstenaars en -groepen een uitgelezen plek voor Ensors vroege streven naar roem. Bij de avant-gardegroep 'Les XX' stapte de jonge Oostendse kunstenaar gedurende tien jaar mee in een uniek, tegen het academisme gericht systeem waarbij door middel van een sterk onafhankelijkheidsdiscours een specifiek publiek van kenners en geïnteresseerden werd bereikt.

Vervolgens speelden ook pers en kunstcritici een belangrijke rol in Ensors marktontwikkeling. De traditie van de miskende kunstenaar was niet van toepassing op Ensor, want al in de vroege periode van zijn carrière wist hij een beginnende reputatie op te bouwen. Het is daarbij niet zo dat die miskenning helemaal afwezig was, al was die er zeker wel bij een traditioneel publiek. Niettemin vergt het beeld enige nuance. Tijdens de eerste jaren van het bestaan van 'Les XX' (1884-1887) werd hij door verschillende critici en journalisten opgehemeld omwille van zijn vernieuwende, vooruitstrevende stijl en werd hij zelfs bestempeld als opperpriester van de Vingtisten. In het midden en naar het einde toe van 'Les XX' (1888-1893) maakte de kunstkritiek weliswaar een omme-zwaai en hadden zijn meer griezelige en carnavaleske taferelen een wat vervreemdend effect op zijn critici. De kritieken waren

128 B. VERSCHAFFEL, "Siffler les vices et les laideurs de la civilisation..." Het groteske oeuvre van James Ensor en de *Encyclopedie de la caricature* van Jules Champfleury', in: *De Witte Raaf*, 181 (2016), 14-21.

toen minder krachtig, maar de critici bereikten wel stilaan meer een consensus. Naarmate die persaandacht toen afzwakte, kwam Ensor beter in de markt te liggen. Van de twintig werken die hij op de salons van 'Les XX' verkocht, werden er drie vòòr en zeventien na 1889 verhandeld. Ook het publiek van geïnteresseerden moest wennen aan Ensors vooruitstrevende kunst, maar naarmate critici meer tot een overeenstemming kwamen, bleek dit ook een gunstig effect te hebben op zijn verkoop. Logischerwijze verkocht hij bovendien ook voornamelijk net die werken die door zowel critici als het publiek positief werden ontvangen.

Naast die erkenning 'van buitenaf' streefde Ensor zijn succes ook zelf 'van binnenuit' na. Hij ontpopte zich ten tijde van 'Les XX' tot de onbetwiste meester in het sturen van zijn eigen succes en gebruikte verschillende strategieën om de weg naar roem uit te zetten. In de media droeg hij het beeld van zichzelf uit als overtuigde avant-gardist voor wie erkenning en succes niets betekenden, maar net dat verleende hem de kans om zich achter de schermen ongegeneerd te richten op het uitbouwen van zijn succes. Zo besteedde hij ongelooflijk veel aandacht aan het in de schijnwerpers plaatsen van zijn werken om erkenning na te streven bij zowel critici als publiek. Hij hechtte daarbij aandacht aan het commerciële aspect, al stond dat wel hoofdzakelijk in functie van zijn streven naar roem. Om naambekendheid te verwerven en zijn publiek imago kracht bij te zetten liet hij biografische studies over zichzelf schrijven en via de portretcultuur van de Vingtisten stapte hij mee in hun verhaal van individualisme. Die strijd naar roem was echter geen individuele strijd en Ensor ontpopte zich als een uitstekend netwerker, waarbij hij zowel binnen als buiten 'Les XX' steun kreeg van enkele burgerlijke en artistieke figuren.

**Bijlage: Lijst met verkochte Ensors op de tentoonstellingen van
'Les XX' (1883-1893)**

Jaar:	Naam:	Koper:
1885	<i>Paysage</i> (s.d.)	/
1886	<i>Salon Bourgeois en 1881</i> (1881)	/
1886	<i>Musique Russe</i> (1881)	A. Boch
1889	<i>Eaux-fortes</i> (s.d.)	/
1890	<i>Jardin en Plein Soleil</i> (1885)	/
1890	<i>Masques raillant la mort</i> (1888)	/
1891	<i>Squelettes voulant se chauffer</i> (s.d.)	/
1891	<i>Fleurs et fruits</i> (s.d.)	/
1891	<i>Intérieur</i> (s.d.)	/
1891	<i>Triomphe Romain</i> (1890)	/
1892	<i>L'Intrigue</i> (1890)	E. Rousseau
1892	<i>Le Domaine d'Arnheim</i> (1890)	E. Verhaeren
1892	<i>Masque regardant des crustacés</i> (1891)	F. Fuchs
1892	<i>L'Auto-Da-Fé</i> (1891)	F. Fuchs
1892	<i>Les Bons Juges</i> (1891)	C. Laurent
1892	<i>Les Choux</i> (1890)	E. Labarre
1892	<i>Fruits</i> (s.d.)	J. Cordewener
1892	<i>La musique dans la rue d'Ostende</i> (s.d.)	M. Bivort
1893	<i>Les mauvais médecins</i> (1892)	/
1893	<i>Fleurs</i> (1892)	/

De strafrechtelijke vervolging van het activisme in West-Vlaanderen, 1918-1921

HET BEGRIP ACTIVISME EN ZIJN STRAFRECHTELIJKE GEVOLGEN

Het activisme is een omstreden begrip in de Vlaamse geschiedschrijving.¹ Waar sommige historici dit begrip beperken tot de politieke beweging die tijdens de Eerste Wereldoorlog op initiatief van de Duitse bezetter in het bezette deel van België streefde naar Vlaams zelfbestuur, wijzen andere historici er op dat dit ijveren toen in het bezette gebied ook geheel onafhankelijk van de Duitse bezetter gebeurde en net zo goed voorkwam aan het Belgische front (de Frontbeweging) en in de Duitse krijgs- en burgerlijke gevangenenkampen.²

Ook in het Belgische Parlement was men het kort na de Eerste Wereldoorlog niet altijd eens over het begrip ‘activisme’. Zo definieerde de Waalse socialist Georges Hubin het activisme in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 12 februari 1920 als de strekking in de Vlaamse beweging die sinds het uitbreken van de oorlog streefde naar het verminderen van de macht van de Belgische natie ten voordele van en met de hulp van Duitsland en Nederland. Volgens hem waren niet alleen de Vlamingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog met de Duitsers in het bezette gebied ijverden voor zelfbestuur, activisten, maar ook al wie dit tijdens de oorlog aan het Belgische front deed en zelfs al wie dit nog na de oorlog in het bevrijde België deed. Allen moesten zij strafrechtelijk worden aangepakt. Vlaamse volksvertegenwoordigers keerden

- 1 Antoon Jacob gebruikte voor het eerste het woord ‘activist’ in een artikel in ‘De Vlaamsche Stem’ van 4 november 1915 toen hij de actieve tegenover de passieve, loyale Vlamingen stelde: P. VAN HEES, ‘Activisme’, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, Tielt, 1998, p. 205.
- 2 L. WILS, ‘De geschiedschrijving van het activisme’, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 52 (1992), p. 68-74 en IDEM, *Onverfranst, onverduits? Flamenpolitik, activisme, Frontbeweging*, Kalmthout, 2014, p. 10-12.

zich tegen die anti-Vlaamse begripsbepaling. Volgens hen moest men het activisme strikt beperken tot de politieke beweging die tijdens de oorlog met de hulp van de Duitsers de Belgische staat wilde hervormen in een federale staat met een Vlaamse en Waalse deelstaat of deze wilde opdelen in een onafhankelijke Vlaamse en Waalse staat. Zij wezen er verder op dat er tijdens de oorlog ook Waalse activisten waren.³

Bij de Belgische strafrechtelijke instanties van kort na de Eerste Wereldoorlog kreeg het activisme nog een andere inhoud. Daar gebruikte men de term vanaf oktober 1918 systematisch om het misdrijf aan te duiden dat gepleegd was als iemand tijdens de Eerste Wereldoorlog een inbreuk maakte op de artikelen 104, 115, lid 5 of 118bis van het Belgische strafwetboek. Artikel 104 strafte met een levenslange hechtenis de ‘aanslag die tot doel heeft, hetzij de regeringsvorm of de orde van troonsopvolging te vernietigen of te veranderen, hetzij de burgers of inwoners de wapens tegen het koninklijk gezag, de wetgevende kamers of een van deze te doen opnemen’. In de toenmalige context had men daarbij alleen de woorden ‘De aanslag die tot doel heeft (...) de regeringsvorm (...) te vernietigen of te veranderen’ op het oog.⁴ Artikel 115, lid 5 strafte met een levenslange hechtenis ‘diegene die de voortgang van de vijandelijke wapens op het grondgebied van het koninkrijk of tegen de Belgische land- of zeemacht in de hand werkte door de getrouwheid der officieren, soldaten, matrozen of andere burgers ten aanzien van de koning en de Staat aan het wankelen te brengen’.⁵ Voorwaarden voor de toepassing van dit artikel waren dat ‘de dader effectief de voortgang van de vijandelijke wapens in

3 *Annales parlementaires*, Chambre, 17 février 1920, p. 359-367; 24 février 1920, p. 378-392; 2 mars 1920, p. 437-455; 4 mars 1920, p. 478-480; 9 mars 1920, p. 501-535.

4 Het gerecht combineerde artikel 104 veelal met de artikelen 105, 109 en 110 van datzelfde strafwetboek. Artikel 105 bepaalde dat de (in artikel 104 omschreven) aanslag bestond zodra er een strafbare poging tot die misdaad was. Artikel 109 stelde dat de samenspanning, gesmeed met het oogmerk om één van de bij artikel 104 gemelde doeleinden te bereiken, werd bestraft met een hechtenis van tien tot vijftien jaar indien een daad was gesteld om de uitvoering ervan voor te bereiden en met een hechtenis van vijf tot tien jaar in het tegenovergestelde geval. Artikel 110 bepaalde dat de samenspanning bestond van zodra meerdere personen het besluit hadden genomen om te handelen.

5 P. BELLEFROID, *Verzameling van Belgische strafwetten*, Hasselt, 1908, p. 34.

de hand had gewerkt en een verraderlijk inzicht had, dit wil zeggen dat hij in een voorafgaande verstandhouding met de (Duitse) vijand de bedoeling had om de Belgische Staat te ondermijnen of schade toe te brengen'.⁶ Een besluitwet van 11 oktober 1916 verhoogde de straf voor dit misdrijf tot de doodstraf en volgens een besluitwet van 14 september 1918 moest men die straf uitvoeren met de dood door de kogel.⁷

Omdat het in de hand werken van de voortgang van de Duitse wapens sinds de stellingenoorlog vanaf november 1914 zo goed als niet meer te bewijzen was, voerde een besluitwet van 8 april 1917 een nieuw artikel 118bis in het Belgische strafwetboek van 1867 in. Dat artikel strafte met een dwangarbeid van 15 tot 20 jaar 'al wie met een kwaad opzet de vijandelijke politiek of plannen in de hand had gewerkt, had deelgenomen aan het vervormen door den vijand van de wettelijke instellingen of inrichtingen of de getrouwheid van de burgers ten aanzien van de koning en de Staat in oorlogstijd aan het wankelen had gebracht'.⁸ Voor een bestrafing was er voortaan geen bijdrage meer nodig in de voortgang van de vijandelijk wapens en volstond het dat de dader een inbreuk pleegde op één van de drie zinssneden van dat artikel. In overeenstemming met het beginsel van de niet-retroactiviteit van de strafwet, kon men dit artikel wel pas invoeren voor feiten die zich na 13 april 1917 - datum van de verschijning in het *Staatsblad* en de in-

6 A. LOUSBERG, 'Propos démoralisant', in: C. DEJONGH & V. YSEUX (ed.), *Le droit et la guerre. Législation, doctrine et jurisprudence belges en matière de droit pénal militaire*, 2 (1918), p. 1035; Krijgshof 26 augustus 1916 en Krijgshof 25 oktober 1916, *Ibidem*, p. 231-232 en 1 (1917), p. 580-582.

7 *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, Brussel, 1916, p. 444-447 en artikel 5 van de besluitwet van 14 september 1918, *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1918, p. 410-411. Voor het toepassen van de doodstraf moesten de feiten zich hebben voorgedaan na 21 oktober 1916, datum van de bekendmaking en de inwerkingtreding van de besluitwet van 11 oktober 1916.

8 Besluitwet van 8 april 1917 over de misdaden en de wanbedrijven tegen de veiligheid van den Staat, *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1917, p. 195. Indien er verzachtende omstandigheden waren kon de rechter de dwangarbeid van vijftien tot twintig jaar vervangen door een dwangarbeid van tien tot vijftien jaar of door een opsluiting (artikel 80 van het strafwetboek van 1867). Nadat een wet van 23 augustus 1919 dit artikel had gewijzigd, kon de rechter de dwangarbeid van vijftien tot twintig jaar bij verzachtende omstandigheden vervangen door een dwangarbeid van tien tot vijftien jaar, een opsluiting of een gevangenis van tenminste twee jaar.

werkingtreding van de besluitwet - hadden voorgedaan. Volgens een tweede besluitwet van 8 april 1917 gold artikel 118bis zowel in het bezette als het onbezette Belgische grondgebied, maar moesten de Belgische strafrechtelijke autoriteiten de inbreuken die sinds 13 april 1917 in het bezette grondgebied gepleegd waren, alleen vervolgen nadat en naarmate dat grondgebied van de Duitse bezetter was bevrijd.⁹

Omdat de strafrechtelijke vervolging van het activisme kort na de bevrijding nogal arbitrair gebeurde, bepaalde een geheime instructie van minister van Justitie Emile Vandervelde van 30 december 1919¹⁰ dat de Belgische rechtsmachten nog alleen de volgende personen voor activisme mochten vervolgen:

1° De echte daders van een activistische redevoering, pamflet of krantenartikel. Bij een activistische meeting waren dit de voorzitter en de spreker(s) op de meeting. Hun helpers, de organisatoren van het tweede plan, diegene die het lokaal openhielden waar de meeting plaatsvond en diegenen die er de orde handhaafden, mocht het gerecht niet vervolgen. Van een activistisch pamflet mocht het gerecht alleen de echte auteur vervolgen, niet de drukker als de auteur gekend was en ook niet de medeondertekenaars van een pamflet dat door meerdere personen was ondertekend. Van een activistische of defaitistisch krantenartikel mocht het gerecht alleen de echte auteur vervolgen, niet de eigenaar, de uitgever of de drukker van de krant.

2° De gevolmachtigden en de leden van de (tweede) Raad van Vlaanderen en al wie zich voor die functies kandidaat stelde; niet de deelnemers aan de verkiezingen voor de Raad van Vlaanderen of voor de gowraden. De leden van de gowraden en de bestuur-

9 *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1917, p. 198-205.

10 Deze geheime instructie was bestemd voor de auditeur-generaal, de procureur-generaal van het Hof van Cassatie en de drie procureurs-generaal van de hoven ven beroep in België. Auditeur-generaal Van Zuylen van Nyevelt nam ze integraal over in een eigen circulaire van 7 januari 1919: J. MONBALLYU, *Inventaris van het archief van de krijgsauditeurs en de krijgsraden te veld tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919)*, Brussel, 2014, p. 61-62.

ders van ‘Volksopbeuring’ mocht men niet vervolgen ... indien zijn geen andere activistische feiten hadden gepleegd.

3° De professoren, docenten en werkleiders van de in 1916 verneerlandste Universiteit van Gent; niet hun ondergeschikt personeel of hun studenten.

4° De ambtenaren die door de Duitsers waren benoemd en met de Duitsers effectief hadden meegewerkt. Die laatste voorwaarde was van rechtswege vervuld voor de secretarissen-generaal, directeurs-generaal of inspecteurs-generaal bij de ministeries en voor de ambtenaren die een diploma hadden van doctor in de rechten.

Het is in deze derde gerechtelijke betekenis dat het activisme in dit artikel wordt behandeld, en dan alleen voor zover het voorkwam in het bezette gedeelte van West-Vlaanderen of omdat het daar na de oorlog gerechtelijk werd vervolgd.¹¹

DE STRAFRECHTELIJKE GEVOLGEN VAN HET WEST-VLAAMSE ACTIVISME DOOR DE MILITAIRE RECHTSMACHTEN

Volgens een besluitwet van 11 oktober 1916 waren alleen de militaire rechtsmachten bevoegd om misdrijven tegen de veiligheid van de Staat (met inbegrip van de inbreuken op de artikelen 104, 115, lid 5 en 118bis van het Strafwetboek) te vervolgen en te berechten, ook al waren die misdrijven door een gewone burger gepleegd.¹² Een besluitwet van 16 juni 1916, aangevuld door een besluitwet van 18 november 1918, verleende de krijgssauditeurs en krijggraden een onbeperkte territoriale bevoegdheid, waardoor zij ongeacht de plaats van het misdrijf of de woon- of verblijfplaats van de verdachte kennis konden nemen van alle misdrijven tegen

11 Wij zullen het dus in deze bijdrage niet hebben over personen die in West-Vlaanderen geboren zijn en tijdens de oorlog alleen buiten West-Vlaanderen als activist werkzaam waren (Ferdinand Brulez, Lucien Brulez, René De Clercq, Albéric Dejaegere, Camiel Libbrecht, Julius Libbrecht, Arthur Mulier, Jules Spincemaille) en ook niet over de West-Vlaamse burgers en militairen die in het onbezette gedeelte van België of in de gevangenenkampen als activist optraden.

12 Besluitwet van 11 oktober 1916 over de staat van oorlog en de staat van beleg, artikel 7, *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1916, p. 431.

de veiligheid van de Staat. Praktisch gezien betekende het dat de auditeur-generaal de strafdossiers gelijkmatig kon verdelen over de krijgsauditeurs en krijgsraden.¹³

Auditeur-generaal Durutte deed dit na de Eerste Wereldoorlog in twee stappen. In een circulaire van 19 november 1918 bepaalde hij eerst dat het krijgsauditoraat en de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier van het leger alle misdrijven tegen de veiligheid van de Staat moesten behandelen. In een circulaire van 6 december 1918 bevestigde hij deze regeling, maar maakte hierop nu een uitzondering voor de inbreuken op artikel 115, lid 4 (het verschaffen van hulp aan de vijand), artikel 121bis (kwaadwillige verklaring aan de vijand) en artikel 121, lid 2 (het verbergen van vijandelijke militairen). De vaste of bestendige provinciale krijgsauditeurs en krijgsraden moesten die voortaan behandelen.¹⁴ Voor het vervolgen en berechten van de activistenzaken maakte deze tweede regeling geen verschil met de eerste: het krijgsauditoraat en de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier bleven na 6 december 1918 exclusief bevoegd voor het vervolgen en berechten van deze strafzaken.

Op het einde van de oorlog was er bij elk van de zes legerdivisies en de twee ruitrijdivisies van het Belgische leger een krijgsauditeur en een krijgsraad, met daarnaast een krijgsauditeur en krijgsraad bij het Groot Hoofdkwartier van het leger en een krijgsauditeur en krijgsraad bij de Geallieerde (Frans-Britse) legers.¹⁵ Elke krijgsauditeur beschikte over een eigen Militaire Veiligheidsdienst, waarvan de commissarissen en inspecteurs bevoegd waren om misdrijven tegen de veiligheid van de Staat op te sporen en vast te stellen, en daarbij konden optreden als officieren van de gerechtelijke politie. Concreet betekende dit dat zij klachten en aangiften in verband

13 *Pasinomie*, 1916, p. 21 en *Pasinomie*, 1918, p. 99.

14 Zoals het krijgsauditoraat en de krijgsraad van West-Vlaanderen, zetelend in Brugge: J. MONBALLYU, *Inventaris*, p. 11-12 met een uitgave van die twee circularies op p. 61.

15 Daarnaast waren er nog afzonderlijke krijgsauditeurs en krijgsraden voor het instructiekorps, voor de opleidingscentra, voor de bevoorradingsbasis in Calais en voor het Territoriaal Commando in Le Havre, maar die speelden in het hierna volgende verhaal geen rol: J. MONBALLYU, *Inventaris*, p. 8.

met deze misdrijven in ontvangst mochten nemen, op eigen initiatief getuigen en verdachten ondervragen en huiszoekingen, inbeslagnemingen en aanhoudingen verrichten. Van dit alles moesten zij processen-verbaal opstellen die zij zo vlug als mogelijk moesten overmaken aan de krijgsauditeur bij wie zij tewerkgesteld waren.¹⁶

Van zodra het noorden van de provincie West-Vlaanderen door het Belgische leger was bevrijd¹⁷, maakten de Militaire Veiligheidsdienst en de krijgsauditeur van de 5de Legerdivisie en van het Hoofdkwartier van het leger gebruik van deze bevoegdheden. Zo stelde de Militaire Veiligheidsdienst van de 5de Legerdivisie al op 25 oktober 1918 een proces-verbaal op tegen de Brugse arts Émile Dumon en maakte dit twee dagen later over aan de krijgsauditeur van de 5de Legerdivisie. Op grond van artikel 115 van het Strafwetboek opende die krijgsauditeur meteen een strafdossier tegen Dumon.¹⁸ Of het daarbij alleen om (economische) hulp aan de vijand (artikel 115, lid 4) of ook om activisme (artikel 115, lid 5) ging, is niet duidelijk, maar in ieder geval was dit het begin van een strafrechtelijke vervolging die op 28 februari 1920 eindigde met de veroordeling van Dumon tot de doodstraf.

In de daaropvolgende dagen opende de krijgsauditeur van de 5de Legerdivisie op grond van artikel 118bis van het Strafwetboek ook strafdossiers¹⁹ tegen atheneumprefect Julius Péé²⁰, drukker Camiel Moeyaert, schoenmaker Arthur Bossier²¹ en boekhandelaar Albert Maene, allen Bruggelingen. Moeyaert en Bossier werden onmid-

16 Besluitwet van 11 oktober 1916 tot instelling van een Militaire Veiligheidsdienst, *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1916, p. 457 en Besluitwet van 11 oktober 1916 over de staat van oorlog en de staat van beleg, artikel 4, *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1916, p. 431.

17 Die bevrijding gebeurde tussen 28 september en 20 oktober 1918: T. SIMOENS, *De chaos van het slagveld. Het Belgische leger in de loopgraven 1914-1918*, Antwerpen-Amsterdam, 2016, p. 479, 492-495 en bijlage 32. Zo werd Oostende bevrijd op 17 oktober, Brugge op 18 oktober en Kortrijk op 19 oktober 1918.

18 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 372, notitie 5169.

19 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 372, notitie 5228, 5233, 5261 en 5280.

20 K. FREMOUT, 'Péé, Julius (Gent 19 april 1871-Lokeren 12 maart 1951)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 2494-2495.

21 G. DURNEZ, 'Bossier, Arthur (Brugge 3 december 1869-Oostkamp 2 augustus 1951)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 568.

dellijk aangehouden en zaten nog in april 1919 opgesloten in de Brugse gevangenis.²² Dumon en Maene konden naar het buitenland vluchten.

Het Britse leger bevrijdde het zuiden van de provincie en daarom startten de Militaire Veiligheidsdienst en de krijgsauditeur bij de Geallieerde legers daar de strafrechtelijke vervolging tegen de West-Vlaamse activisten. Zo opende de krijgsauditeur bij de Geallieerde legers al op 7 november 1918 een strafdossier tegen Lodewijk Oudkerk, belastingontvanger uit Sint-Denijs wegens een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek. In de daaropvolgende dagen deed hij dit ook voor de Izegemse notarislerk Georges Vandeputte, de Kortrijkse arts Alfons Depla, de Harelbeekse onderwijzers Joseph De Vos en Leon Brijs, de Kortrijkse schilder Ernest Van Wetteren en een zekere Gabriel Dujardin uit Outrijve.²³

In uitvoering van de circulaire van de auditeur-generaal Durutte van 19 november 1918 en 6 december 1918 maakten de krijgsauditeur van de 5de legerdivisie en de krijgsauditeur van de Geallieerde legers kort daarna hun activistendossiers over aan het krijgsauditoraat van het Groot Hoofdkwartier van het Belgische leger.²⁴ Zoals minister van Justitie Emile Vandervelde het bepaalde in een geheime instructie van 30 december 1918, delegeerde dit krijgsauditoraat vervolgens het gerechtelijk onderzoek in deze activistenzaken aan een onderzoeksrechter van de woonplaats van de verdachte. Pas wanneer dit gerechtelijk onderzoek was afgelopen, maakte de onderzoeksrechter het strafdossier opnieuw over aan het krijgsauditoraat van het Groot Hoofdkwartier. Dat krijgsau-

22 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1209, dossier 878 en 883.

23 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1067, notitie 12.421, 12.452, 12.539, 12.548, 12.780 en 13.008; *Ibidem*, 1063, dossier 12.421, 12.452, 12.539, 12.548 en 1064, dossier 12.780 en 13.008. Voor meer gegevens over de Kortrijkse activisten: J. MONBALLYU, 'De strafrechtelijke repressie van het incivisme in het Kortrijkse na de Eerste Wereldoorlog (1918-1925)', in: *De Leiegouw*, 56 (2014), p. 62-70.

24 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1168, notitie 873, 878, 879, 883, 1079, 1166, 1167, 1552, 2098, 2104.

ditoraat besliste dan zelfstandig om de strafzaak te seponeren of om ze voor berechting door te verwijzen naar de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier. Tegen de uitspraken van die krijgsraad kon men hoger beroep instellen bij het Krijgshof in Brussel en tegen de uitspraken van dat Krijgshof was cassatieberoep mogelijk bij het Hof van Cassatie in Brussel. Wanneer het Hof van Cassatie een arrest van het Krijgshof verbrak, zond deze daarna de strafzaak terug naar het Krijgshof, dat dan oordeelde in een andere samenstelling.

Het krijgsauditoraat van het Groot Hoofdkwartier opende ook op eigen initiatief strafdossiers tegen West-Vlamingen die verdacht waren van activisme. In oktober 1918 was dit het geval met de artsen Aloïs Bruwier (Ichtegem) en Vandercruyssen (Lissewege), en in november 1918 met politie-inspecteur Désiré Cayman (Blankenberge), Robert Deveen (Brugge), arts Eugène Van Oye, stadsbibliothecaris Eugene Everaerts, verzekeringsagent Lode Lefèvre, de atheneumleraren Marie-Joseph Grauls, Jérôme Decroos en Pierre Vandebossche, de bankbedienden August Quarin en Edouard Vroome, de klerk eerste klas bij het Zeewezen Jacques L'Abbé, en de hoteluitbaters Gerard Verhulst en Marc Verhulst (allen uit Oostende).²⁵ In december 1918 volgden strafdossiers tegen de Kortrijkse ordeklerek bij de Spoorwegen Raf Waeterloos, de Kortrijkse hoofdtreinwachter Emiel T'Sjoen en de Harelbeekse veearts Emeric Tanghe²⁶, en in februari 1919 tegen de Kortrijkse bediende Karel Berland en de Wevelgemse vlashandelaar Constant Van Steenkiste.²⁷ In maart 1919 volgden strafdossiers tegen de Blankenbergenaar Hendrik Cayman²⁸ en de Kortrijkse student Arthur Mulier, en in april 1919 tegen de Zwevegense handelaar Jérôme Baert, de Brugse bierhandelaar Alfons De Meester²⁹, de Heestertse handelsbediende Octave Debeurne, de Zwevegense

25 Biografische gegevens over deze Oostendse activisten zijn te vinden in: J. ASPE-SLAGH, 'De activistische beweging in Oostende', in: *Biekorf*, 116 (2016), p. 163-193 en 275-302 en IDEM, 'Het Oostendse activisme in de Raad van Vlaanderen', in: *Biekorf*, 117 (2017), p. 266-303.

26 Woonde vanaf 1 september 1917 wel in Vorst.

27 Woonde op het einde van de oorlog in Kortrijk.

28 Broer van de overloper Urbain Cayman die een administratieve functie had bij de Raad van Vlaanderen: J. MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak. Over Vlaamsgezinden militairen die naar de vijand overliepen*, Brugge, 2012, p. 112.

29 Woonde op het einde van de oorlog in Laken.

wever Leopold Verschuere, de Kortrijkse schilder Jef Lesaffre, de Harelbeekse onderwijzer Richard Debus, de Harelbekenaar Marcel Claus en de Deerlijkse Rachel De Clercq.³⁰ Emile Dumon, Albert Maene, Eugeen Everaerts, Jérôme Decroos, Alfons Depla, Emeric Tanghe, Constant Van Steenkiste en Alfons De Meester waren lid van de (tweede) Raad van Vlaanderen en vertegenwoordigden er de provincie West-Vlaanderen. Raf Waeterloos, Emiel Ceoen, Karel Berland, Marcel Claus en Rachel Declercq waren lid van de eerste Gouwraad van West-Vlaanderen en Jérôme Baert, Emiel T'Sjoen, Octave De Beurne, Jef Lesaffre, Lodewijk Oudkerk en August Quarin van de tweede Gouwraad van West-Vlaanderen.³¹

Intussen was ook de provinciale of bestendige krijgsauditeur van West-Vlaanderen opnieuw actief geworden.³² Op 14 december 1918 opende hij een strafdossier tegen de Kortrijkse apotheker Albert Descamps en op 18 december 1918 tegen de Oostendse atheneumleraar Jan-Frans Vande Weghe wegens 'services rendus à la politique de l'ennemi'.³³ Wegens 'activisme' opende hij op 20 december 1918 een strafdossier tegen Augusta Casteleyn uit Sint-Michiels, maar klasseerde dit dossier al kort daarna wegens gebrek aan bewijzen. Dat laatste gebeurde ook met het dossier dat op 2 januari 1919 was geopend tegen Edouard Vervaecke³⁴, Lucien Vervaecke en Julien Van den Abeele, allen uit Sijsele. Op 25 december 1918 opende hij een strafdossier tegen Emeric Tanghe we-

30 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgswaarden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1168, notities 931, 1044, 1109, 1315, 2104, 2112, 2115, 2143, 2650, 2896, 3007, 3208, 3432, 3912, 3960, 3968, 3974, 3980 en 3981. Voor meer gegevens over de Kortrijkse activisten, zie: MONBALLYU, 'De strafrechtelijke repressie', p. 62-102.

31 De eerste Gouwraad van West-Vlaanderen werd opgericht op 17 oktober 1917; de tweede op 3 februari 1918: *Les archives du Conseil de Flandre (Raad van Vlaanderen) publiées par la Ligue nationale pour l'unité Belge*, Brussel, s.d., p. 227 en 235.

32 Tijdens de oorlog staakte deze krijgsauditeur noodgedwongen zijn activiteiten.

33 De correctionele rechtbank van Kortrijk strafte uiteindelijk Descamps op 6 september 1919 wegens kwaadwillige verklikking aan de vijand (artikel 121bis van het Strafwetboek). *De Leiewacht*, 1 september 1919, p. 2; *Het Kortrijkse Volk*, 23 januari 1920, p. 3.

34 Edouard Vervaecke trad tijdens het proces tegen de Groeningerwacht (zie verder) op als getuige en verklaarde dat hij aanwezig was bij de stichting van de Groeningerwacht in 'Den Nieuwen Tijger' in Brugge, maar daarna de vergaderingen niet meer bijwoonde omdat hij buiten Brugge woonde: *Burgerwelzijn*, 30 oktober 1920, p. 2.

gens ‘propagande antipatriotique au profit de l’ennemi’ en op 29 januari 1919 een straf dossier wegens ‘activisme’ tegen de Brugse bediende Pieter-Ernest Verschuere. Op 27 februari 1919 opende hij tegen de Kortrijkse brouwer Arthur Pollet en de Kortrijkse arts Alfons Depla een straf dossier wegens ‘activisme en goudhandel’ en op 30 maart 1919 straf dossiers wegens ‘activisme’ tegen Eugène Van Oye, Pierre Vandebossche en Jérôme Baert.³⁵ Of de provinciale krijgsauditeur van West-Vlaanderen in deze straf dossiers zelf op zoek ging naar bijkomende informatie is niet te achterhalen. Vast staat wel dat geen enkele van die straf dossiers bij de krijgsraad van West-Vlaanderen belandde.³⁶

Het krijgsauditoraat van het Groot Hoofdkwartier van het leger trad niet daadkrachtig op bij het vervolgen van activisten. Van de 737 activisten voor wie een straf dossier aangelegd werd, moesten er zich maar 28 verantwoorden voor de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier van het leger.³⁷ Daarbij was er maar één West-Vlaming, nl. de 62-jarige Ichtegemse arts Aloïs Bruwier.³⁸

Substituut-krijgsauditeur René Herssens beschuldigde Bruwier op 1 april 1919 ervan dat hij lid was geweest van de (tweede) Raad van Vlaanderen en zijn twee dienstmeiden de brochure ‘Vlaanderens Weezang aan den IJzer’ van Karel De Schaepdrijver en Jules Charpentier had laten uitdelen aan de kerk in Ichtegem. Volgens de substituut pleegde Bruwier hiermee een inbreuk op

35 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Archief auditeur-generaal, Notitieregister West-Vlaanderen 14 tot 31 december 1918, notitie 45 (en 592), 109 (en 3007), 541 en 1060; *Ibidem*, Notitieregister 1 januari tot 21 februari 1919, notitie 121 en 992; *Ibidem*, Notitieregister 22 februari tot 2 mei 1919, notitie 1954, 2763, 3008 en 3009.

36 Zie daarvoor: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Archief auditeur-generaal, *Conseil de Guerre de la Flandre occidentale. Jugements*, register 1 en 2 (19 februari 1919 tot 17 juni 1919).

37 J. MONBALLYU, ‘Een buitengewone rechtbank voor politieke misdrijven. De krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier van het leger (1 januari 1919-30 september 1919)’, in: B. DELBECKE & B. DEBAENST (ed.), *Malcontenten van de moderniteit. Het politiek misdrijf en de bescherming van de politieke structuren in België (1831-2015)*, Gent, 2015, p. 131.

38 Geboren op 25 januari 1857 in Ichtegem en wonende in Ichtegem. L. GEVERS & M. DE BRUYNE, ‘Bruwier, Aloïs (Ichtegem 27 januari 1857-Ichtegem 24 juli 1939)’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 656. Deze auteurs vermelden ten onrechte dat Bruwier lid was van de Gouwraad van West-Vlaanderen.

artikel 118bis van het Strafwetboek en moest de krijgsraad hem hiervoor straffen met een dwangarbeid van tien jaar.

Tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van de krijgsraad wees Bruwier erop dat hij zich geen kandidaat had gesteld voor de Raad van Vlaanderen en dat hij van zodra hij vernomen had dat hij verkozen was een brief had geschreven aan die Raad waarin hij meedeelde dat hij niet op de hoogte was van de onderwerpen die daar besproken werden. Omdat hij in het Etappegebied woonde, had hij die brief afgegeven in de plaatselijke *Kommandantur* die deze aan de Duitse censuur onderworpen had. Daar was hem meegedeeld dat hij zijn standpunt persoonlijk in Brussel moest uiteenzetten. Meteen kreeg hij een reispas naar Brussel. Omdat hij benieuwd was naar wat er zich buiten het Etappegebied afspeelde, aanvaardde hij die reispas en trok naar Brussel. Daar woonde hij maar één vergadering van de Raad van Vlaanderen bij. De brochure van De Schaepdrijver en Charpentier liet hij inderdaad uitdelen, maar dan zonder dat hij de inhoud ervan had gelezen. Van zodra hij dat wel had gedaan, verbood hij zijn meiden om deze nog verder uit te delen. De twee meiden getuigden dit gewillig tijdens zijn proces.

Bij de verdediging betoogde de Brusselse katholieke volksvertegenwoordiger Charles-Xavier De Bue³⁹, die als zijn advocaat optrad, dat Bruwier er tijdens de oorlog op geen enkel moment aan dacht dat hij iets verkeerd deed. In het andere geval zou hij onmiddellijk naar Nederland gevlucht zijn, waar zijn vrouw, zijn broers en andere familieleden al sinds het begin van de oorlog verbleven. Volgens De Bue speelde Bruwier ook geen belangrijke rol in de Raad van Vlaanderen. Hij woonde maar één zitting van die Raad bij en zei daar toen heel duidelijk dat de inwoners van het Etappegebied nooit een gunst van de Duitse bezetter zouden aannemen omdat die hen al te veel schade had toegebracht. Hij vertrok toen uit Brussel zonder dat hij een zitpenning of een vergoeding voor zijn reiskosten kreeg. Latere uitnodigingen voor de Raad gooide hij weg en in zijn dorp had hij nooit propaganda

39 François Xavier Marie De Bue (Ukkel, 4 januari 1860-30 september 1925).

gemaakt voor de Duitsers. Integendeel, de Duitsers hadden hem persoonlijk vervolgd en een deel van zijn bezittingen afgepakt. Verder had Bruwier nooit meegewerkt aan de politiek of aan de plannen van de Duitsers en was dan ook niet strafbaar volgens artikel 118bis van het Strafwetboek. De krijgsraad moest hem vrijspreken.

Bij de uitspraak van 1 april 1919 hield de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier rekening met dat betoog, maar strafte niettemin Bruwier met een opsluiting van vijf jaar en een ontzetting uit al de titels, graden, functies, betrekkingen en ambten waarmee hij bekleed was. Het Krijgshof bekrachtigde dit vonnis op 9 augustus 1919, maar een koninklijk besluit (nr. 3111) van 3 maart 1920 verminderde zijn straf tot een gevangenisstraf van twee jaar⁴⁰, waardoor hij onmiddellijk vrij kwam.

WEST-VLAAMSE ACTIVISTEN VOOR HET HOF VAN ASSISEN VAN BRABANT

Een wet van 30 april 1919 bepaalde dat de gewone rechtbanken (correctionele rechtbanken en hoven van assisen) opnieuw de misdrijven tegen de veiligheid van de Staat die door gewone burgers waren gepleegd, moesten berechten.⁴¹ In uitvoering van die wet maakten het krijgsauditoraat van het Groot Hoofdkwartier en het krijgsauditoraat van West-Vlaanderen in de tweede helft van de maand mei 1919 alle strafdossiers tegen West-Vlaamse activisten over aan de parketten van de laatste woonplaats van deze activisten. Deze parketten seponeerden het grootste deel van die strafdossiers omdat zij van oordeel waren dat er tegen de verdachten niet voldoende bezwaren waren. De rest van die strafdossiers maakten zij over aan de raadkamer van de rechtbank van eerste aanleg onder wiens bevoegdheid zij vielen. Die raadkamers stelden

40 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1271, vonnis 54; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Minutes des arrêts de la Cour militaire 1849-1940, 118 (1919, III), arrest 574; *Gazette van Brugge en West-Vlaanderen*, 9 april 1919, p. 2; *De Standaard*, 3 april 1919, p. 3; *Burgerwelzijn*, 5 april 1919, p. 3.

41 *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1919, p. 481-483.

op hun beurt veel van de verdachten buiten vervolging omdat zij van oordeel waren dat er tegen hen onvoldoende bezwaren waren. Wat nog restte aan strafdossiers maakten zij via de procureurs-generaal over aan de Kamer van Inbeschuldigingstelling waaronder zij ressorteerden. Die kamers gingen nog eens na of er tegen de verdachten voldoende bezwaren waren om hen te vervolgen en stelden hen buiten vervolging wanneer dit niet het geval was. In het andere geval maakten zij het strafdossier en de verdachte over aan het Hof van Assisen, waar deze dan uiteindelijk als beschuldigde terechtstond.

Omdat de leden van de tweede Raad van Vlaanderen hun activistische werkzaamheden meestal in Brussel uitvoerden, maakten de drie Belgische procureurs-generaal de afspraak dat de 89 nog niet berechte leden van de Raad van Vlaanderen⁴² zouden terechtstaan voor het Hof van Assisen van Brussel.⁴³ Bij die 89 leden waren er dertien West-Vlamingen die gevlucht waren naar het buitenland en daarom ook alleen bij verstek veroordeeld konden worden. De strafrechtelijke berechting van zes van hen - Alfons Depla, Gustaaf Doussy, Victor Lambrecht, Emeric Tanghe, Hendrik D'Hooghe en Richard Callens - hebben wij al uiteengezet in een ander artikel.⁴⁴ De strafrechtelijke berechting van de zeven andere West-Vlamingen volgt hierna.

De Brugse arts Émile Dumon⁴⁵ was de eerste West-Vlaming die het Hof van Assisen van Brabant strafte wegens activisme. Het Parket-generaal van Brussel beschuldigde Dumon ervan dat hij lid geweest was van de eerste Raad van Vlaanderen, deel uitmaakte van de zevenkoppige delegatie van de eerste Raad die rijkskanselier Theobald von Bethmann-Hollweg op 3 maart 1917 ontmoette in Berlijn, en lid was van de tweede Raad van Vlaanderen. Daarnaast legde het hem ten laste dat hij in Brugge activistische meetings or-

42 Behalve Alois Bruwier was ook al Robert De Waele veroordeeld door de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier van het leger.

43 J. MONBALLYU, *Slechte Belgen! De repressie van het incivismisme na de Eerste Wereldoorlog door het Hof van Assisen van Brabant (1919-1927)*, Brussel, 2011, p. 49-72.

44 MONBALLYU, 'De strafrechtelijke repressie', p. 80-92.

45 K. ROTSAERT, 'Dumon, Emile (Brugge 8 juni 1862-Munsbach 19 januari 1948)', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 1014-1015.

ganiseerde waarop hij soms zelf het woord nam en zich keerde tegen de Belgische koning.⁴⁶ In Brugge zou hij op 23 februari 1918 de Vlaamsche Vaderlandsche partij hebben opgericht die een afdeling was van Jong-Vlaanderen en in datzelfde jaar zou hij onder de titel ‘Weeral bommen in Brugge!’ plakbrieven hebben laten aanbrengen waarin hij de Engelsen verweet dat zij met hun bombardementen in Brugge veel schade aanrichtten. Hij zou dat gedaan hebben met het doel om de Brugse bevolking tegen de Belgische bondgenoten op te hitsen. In Brugge zou hij ook activistische brochures, vlugschriften en kranten hebben laten verspreiden, die hij ofwel zelf opstelde en liet drukken, ofwel kreeg van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau van de Raad van Vlaanderen in Brussel.⁴⁷ Hij zou er ook voor gezorgd hebben dat het Centraal Vlaamsch Propagandabureau de Guldensporenvieringen en de viering van de IJzerhelden op 8 september 1918⁴⁸ in Brugge bekostigde en zou zich hard hebben ingezet om de overlopers Karel De Schaepdrijver, Jules Charpentier, Vital Haesaert en Carlos Van Sante vriendelijk te ontvangen en ze ervan te overtuigen om propaganda te maken voor het activisme.⁴⁹ Dumon vluchtte op het einde van de oorlog met zijn familie naar Duitsland en keerde nooit naar België terug. Het Hof van Assisen van Brabant veroordeelde hem daarom op 28 februari 1920 bij verstek⁵⁰ tot de doodstraf en deed dat niet alleen omwille van zijn activisme, maar ook voor zijn grootschalige handel in vis, tabak, koffie, thee, wijn en andere verfijnde eetwaren met de Duitsers in het Marinegebied

46 Wij gebruiken in de beschuldigingen de voorwaardelijke wijs omdat die beschuldigingen eenzijdig uitgingen van het Parket-generaal zonder dat Dumon zich kon verdedigen en zonder dat wij hiervan bewijzen konden vinden in een strafprocesdossier dat verloren is gegaan. Dit doen wij ook in de verdere tekst voor diegenen die verstek lieten gaan - n.v.d.r.: Dumon zou ook een rol gespeeld hebben bij de overgave van de stad Brugge in 1914 (cfr. P. VERBEKE, ‘De inname van Brugge op woensdag 14 oktober 1914’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014), p.179-180).

47 Bureau in Brussel dat tijdens de Eerste Wereldoorlog het centrum en het secretariaat vormde van de activistische propaganda: L. VANDEWEYER, ‘Centraal Vlaamsch Propagandabureau’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 705-706.

48 Over deze viering: MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 66.

49 Meer hierover bij: *Ibidem*, p. 31.

50 Juridisch-technisch gezien sprak men toen niet van verstek maar van een weerspanning aan de wet (artikel 465-476, wetboek van strafvordering).

(artikel 115, §4 van het Strafwetboek)⁵¹ Omdat zij aan die handel met de Duitsers hadden meegewerkt, veroordeelde het Hof van Assisen van West-Vlaanderen op 25 maart 1921 ook zijn 40-jarige Duitse echtgenote Ida Schüller en zijn 80-jarige moeder Louise Verriest tot een buitengewone hechtenis van vijftien jaar en een gewone hechtenis van tien jaar. Zij moesten de Belgische Staat ook een schadevergoeding van 500.000 frank betalen.⁵²

Oostende was in de Raad van Vlaanderen vertegenwoordigd door de atheneumleraar Eugeen Everaerts.⁵³ Behalve van het feit dat hij lid was van de (tweede) Raad van Vlaanderen, beschuldigde het Parket-generaal van Brussel Everaerts er ook van dat hij in 1915 in het hotel *Osborne* deelnam aan een banket dat de plaatselijke Duitse kommandant Bissinger voorzat en dat men afsloot met een telegram aan de Duitse keizer waarin hij gelukgewenst werd bij zijn verjaardag. Het Parket-generaal van Brussel legde Everaerts daarnaast ten laste dat hij, eerst in de stadsbibliotheek en vanaf het einde van 1917 in het *Vlaams Huis* in de Christinastraat, 23 in Oostende, de propaganda voor het activisme in Oostende en omstreken organiseerde. Hij zou correspondent geweest zijn van de activistische krant *De Vlaamse Post* en publiekelijk hebben verklaard dat hij hoopte dat de Duitsers de oorlog zouden winnen. Hij zou meerdere personen in de activistische beweging hebben meegesleept door voor hen bij de Duitsers allerlei voordelen te verkrijgen, zoals reispassen en vrijstellingen van verplichte tewerkstelling. Hij zou activistische plakbrieven en vlugschriften

51 *Assisenhof der provincie Brabant. Tack, Pieter-Lodewijk. Lambrichts, Jacob-Hubertus. Verhees, Emiel-Hendrik. Vernieuwe, Telesphor-Eleutherius-Canutus-Juliaan-Agathe-Cornelius. Vanden Broeck, Frans-Cornelius-Josef. Dumon, Emiel-Eduard-Maria. Akte van beschuldiging*, Brussel, 1920, p. 3, 7 en 35-40, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/32*; L. SCHEPENS, *1914/1918 Brugge bezet 1940/1944. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985, p. 175.

52 Assisen West-Vlaanderen 25 maart 1921 (bij verstek), BRUGGE, *Rijksarchieff*, R 82. Archief van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (jaar III (1794/95)-1929), 71, nr. 14.

53 Eugeen Karel Pieter Everaerts, geboren in Oostende op 17 november 1880 en wonende in Oostende, Van Iseghemlaan, 116. L. BUNNING & P. VAN HEES, 'Everaerts, Eugène (eigenlijk Eugenius) C. (Oostende 17 november 1880-Rotterdam 29 oktober 1976)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 1994; ASPESLAGH, 'De activistische beweging', p. 175-177. IDEM, 'Het Oostendse activisme', p. 277-303 (passim).

hebben opgesteld en die in Oostende hebben laten drukken, aanplakken of uitdelen. Hij zou op meetings in Oostende en omgeving hebben gesproken en op 15 september 1918 de viering van de IJzerhelden in Oostende⁵⁴ hebben georganiseerd. Hij zou ook lid geweest zijn van het hoofdbestuur van de 'Jong-Vlamingen' en van de activistische René Declercq's Kring in Oostende. De Duitsers zouden hem op 8 augustus 1918 benoemd hebben tot lid van de 'Hooger Raad der Instellingen van Vooruitzicht' en hij zou het Oostendse stadsbestuur hebben bedreigd met een tussenkomst van de Duitsers als hij geen aanplakbrieven mocht aanbrengen aan het stadhuis. Hij zou ten slotte Oostendenaars verklikt hebben bij de Duitsers, waardoor ze aan huiszoekingen werden onderworpen, werden aangehouden, in de gevangenis werden opgesloten of nog voor een Duitse rechter werden gebracht. Everaerts vluchtte op het einde van de oorlog naar Nederland en keerde nooit terug naar België. Het Hof van Assisen van Brabant veroordeelde hem daarom op 17 juli 1920 bij verstek tot de doodstraf.⁵⁵

Jérôme Decroos⁵⁶ was volgens het Parket-generaal van Brussel geboren in Pollinkhove en studeerde Germaanse filologie in Leuven (1909-1913). Na zijn studie was hij benoemd tot leraar aan de rijksmiddelbare jongensschool in Diest, waar hij zich tijdens de oorlog sterk inzette voor het activisme. In het Leuvense zou hij op meerdere activistische meetings hebben gesproken en zich daarbij hebben gekeerd tegen koning Albert. Hij zou toen ook gezegd hebben dat hij hoopte dat de Duitsers de oorlog zouden winnen. Op 3 februari 1918 verkoos het arrondissement Leuven hem tot lid van de Raad van Vlaanderen, maar enkele dagen daarna moest hij verhuizen naar Oostende omdat hij daar benoemd was tot athe-neumleraar. In Oostende zou hij zich ook meteen hebben ingezet voor het activisme. Samen met Everaerts zou hij er de viering van

54 Over deze viering: MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 66-70.

55 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts en anderen. Akte van beschuldiging*, Brussel, 1920, p. 3-7; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier, Hof van Assisen van Brabant*, 371, 1920/88; *De Duinengalm*, 23 juli 1920, p. 1-2; *L'Echo d'Ostende*, 5 augustus 1920, p. 1.

56 G. DE SMET, 'Decroos, Jérôme C. (Pollinkhove 6 december 1890-Münster 1 april 1956)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 884; ASPESLAGH, 'De activistische beweging', p. 180-181.

de IJzerhelden op 15 september 1918 hebben georganiseerd, waar de René De Clercq's kring tot tweemaal toe zijn 'Strijdlid' zong. Behoudens van activisme beschuldigde het Parket-generaal van Brussel hem nog van het verklikken bij de Duitsers van een collega-leraar van de rijksmiddelbare school in Diest, waardoor die was ontslagen. Op het einde van de oorlog vluchtte Decroos naar Duitsland, waar hij tot Duitser werd genaturaliseerd. Het Hof van Assisen van Brabant veroordeelde hem op 17 juli 1920 bij verstek tot vijftien jaar hechtenis en deed dat niet alleen wegens activisme maar ook wegens kwaadwillige verklikking aan de Duitse vijand (artikel 121bis van het Strafwetboek) tijdens de oorlog.⁵⁷

Over Alfons De Meester⁵⁸ is niet veel geweten. Deze vroegere agent van een Franse verzekeringsmaatschappij startte volgens het Parket-generaal van Brussel in 1917 een bierhandel en liet daarvoor per spoor of per boot grote hoeveelheden bier vanuit Brussel naar Brugge overkomen die hij dan hoofdzakelijk aan de Duitsers verkocht. Hij zou ook afgevaardigde geweest zijn van het 'Korps-Proviantambt' van Brugge. Hij liet zich in februari 1918 verkiezen tot vertegenwoordiger van de provincie West-Vlaanderen in de Raad van Vlaanderen. De Meester vluchtte op het einde van de oorlog naar het buitenland en het Hof van Assisen veroordeelde hem op 17 juli 1920 bij verstek wegens activisme en handel met de vijand (artikel 115, §4 van het Strafwetboek) tot achttien jaar hechtenis.⁵⁹

De Brugse boekhandelaar Albert Maene⁶⁰ was volgens het Parket-generaal van Brussel een activist die in Brugge vele activistische plakbrieven liet aanbrengen en in 1918 het Vlaamsch Secretariaat oprichtte dat op kosten van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau in Brussel en in samenwerking met de overloper Urbain Cayman uit

57 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts*, p. 3 en 7-8, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/88; *De Dui-nengalm*, 23 juli 1920, p. 1-2.

58 Alphonsus Maria Daniel Euphrasia De Meester, geboren in Roeselare op 3 augustus 1877, wonende in Brugge, Vulderstraat, 31. Woonde op het einde van de oorlog in Laken.

59 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts*, p. 3 en 8-9, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/88.

60 Albrecht (Albert) Josef Modeste Maene, geboren in Brugge op 19 september 1891 en wonende in Brugge, Biezenstraat, 2.

Blankenberge⁶¹, de propaganda voor het activisme in het Brugse organiseerde.⁶² Volgens datzelfde Parket-generaal organiseerde Maene ook meetings in Brugge waarop hij soms het woord nam. Samen met Dumon zou hij in juli 1918 de opvoering van het toneelstuk 'Breydel en De Coninck' en de daaropvolgende optocht naar hun standbeeld op de Grote Markt van Brugge hebben georganiseerd. Tijdens een meeting op 1 september 1918 in Brugge, waar ook de sublieme overloper Carlos Van Sante sprak, zou hij verklaard hebben dat het door zijn toedoen was dat de ouders van soldaten aan het Belgische front met hun kinderen konden corresponderen. Met Dumon zou Maene er ook voor gezorgd hebben dat de Vlaamse krijgsgevangenen uit het kamp in Kortrijk het activistische toneelstuk 'Waarom,' in Brugge opvoerden.⁶³ In Brugge zou hij allerlei activistische brochures, zoals 'Vlaanderens Weezang aan de IJzer', hebben laten uitdelen. Voor zijn propaganda-activiteiten zou het Centraal Vlaamsch Propagandabureau hem een maandelijks wedde van 300 frank hebben uitbetaald. In februari 1918 liet hij zich verkiezen tot vertegenwoordiger van de provincie West-Vlaanderen in de Raad van Vlaanderen en op het einde van de oorlog vluchtte hij naar het buitenland. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen veroordeelde hem op 17 juli 1920 bij verstek tot een levenslange hechtenis. Eind 1924-begin 1925 keerde hij terug naar België, waar men hem onmiddellijk in een Brusselse gevangenis opsloot en waar het Parket-generaal van Brussel zijn strafzaak opnieuw voor het Hof van Assisen van Brabant bracht. Dat Hof verminderde zijn straf op 10 maart 1925 tot een hechtenis van tien jaar. Maene vroeg hiervoor genade bij de koning, maar die weigerde dat op 5 februari 1926 om een onbekende reden.⁶⁴

Het Hof van Assisen van Brabant strafte bij verstek op 17 juli 1920 ook de Wevelgemse vlashandelaar Constant Van Steenkiste.⁶⁵

61 MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 155.

62 ASPESLAGH, 'Het Oostendse activisme', p. 282.

63 Over deze opvoering: MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 66.

64 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts*, p. 9-10, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/88; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Ministerie van Justitie. Strafstellingen. Dienst genadeverleningen, 759; *Journal de Bruges*, 16 oktober 1924, p. 3; *La Patrie*, 22 november 1924, p. 3.

65 Constant Hilarius Van Steenkiste, geboren in Wevelgem op 7 oktober 1869 en wonende in Kortrijk, Vandenpeereboomlaan, 44. N. MADDENS, 'Vansteenkiste,

Behalve voor zijn deelname aan de werkzaamheden van de Raad van Vlaanderen, beschuldigde het Parket-generaal van Brussel hem ervan dat hij de spilfiguur was van het activisme in Wevelgem en er zo voor zorgde dat de Vlaamse krijgsgevangenen uit het kamp van Kortrijk op 22 september 1918 het toneelstuk 'De Spaanse vlieg' in Wevelgem opvoerden.⁶⁶ Van Steenkiste zou die voorstelling met heel zijn familie hebben bijgewoond. Hij zou er ook voor gezorgd hebben dat men in Wevelgem activistische vlugschriften uitdeelde, die hij soms zelf zou hebben opgesteld en ondertekend met 'De Vlaamse propaganda'. Van de Duitsers zou hij veel vrijstellingen voor opgeëiste werklieden hebben verkregen. Daarbij zou hij de werklieden voorafgaandelijk een briefje hebben laten ondertekenen waarin stond dat zij de politiek van de activisten steunden. Hij zou ook grote hoeveelheden vlas hebben geleverd aan de Duitsers. Verder zou hij een schoolmeester uit Wevelgem hebben verklikt bij de Duitsers. Het Parket-generaal van Brussel vervolgde hem voor activisme (artikel 118bis van het Strafwetboek), handel met de vijand (artikel 115, lid 4 van het Strafwetboek) en kwaadwillige verklipping aan de vijand (artikel 121bis van het Strafwetboek). Het Hof van Assisen van Brabant veroordeelde hem op 17 juli 1920 bij verstek tot een buitengewone hechtenis van twintig jaar.⁶⁷

De Roeselaarse handelaar Jozef Verhelst⁶⁸ was de laatste West-Vlaming die het Hof van Assisen van Brabant bestrafte wegens activisme. Behalve van het feit dat hij lid was geweest van de tweede Raad van Vlaanderen en daarin de provincie West-Vlaanderen vertegenwoordigde, beschuldigde het Parket-generaal van Brussel hem van propaganda voor het activisme in Wetteren, waarheen hij met veel andere Roeselarenaars gevlucht was na een bombardement in Roeselare. In Wetteren zou hij ook activistische mee-

Constant H. (Wevelgem 7 oktober 1869-leper 19 september 1948)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 3169.

66 Over deze opvoering: MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 75.

67 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts en anderen. Akte van beschuldiging*, Brussel, 1920, p. 3 en p. 12-13, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/88.

68 Josef-Amand-Firmin-Maria Verhelst, geboren in Hoogdele op 6 april 1888 en wonende in Roeselare, Sint-Amandstraat, 97.

tings hebben bijgewoond en zelfs met de hulp van de Duitsers een zaal hebben opgeëist voor het houden van een meeting. Hij zou er ook heel goede betrekkingen hebben onderhouden met de plaatselijke *Kommandantur* en hierdoor veel reispassen en vrijstellingen van verplichte tewerkstelling hebben verkregen voor Roeselaarse vluchtelingen. Van activisme in Roeselare is in de akte van beschuldiging geen sprake, maar het is duidelijk dat toen men Verhelst in februari 1918 verkoos tot één van de West-Vlaamse vertegenwoordigers in de Raad van Vlaanderen, dat alleen gebeurde omdat hij al eerder veel sympathie voor het activisme had vertoond. Op het einde van de oorlog vluchtte Verhelst naar Nederland en het Hof van Assisen van Brabant veroordeelde hem daarom op 17 juli 1920 bij verstek tot een hechtenis van tien jaar. Eind 1924-begin 1925 keerde Verhelst terug naar België waar men hem onmiddellijk in een Brusselse gevangenis opsloot. Het Parket-generaal van Brussel bracht zijn strafzaak opnieuw voor het Hof van Assisen van Brabant. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen verminderde uiteindelijk zijn straf op 10 maart 1925 tot vijf jaar hechtenis.⁶⁹

ACTIVISTENPROCESSEN VOOR HET HOF VAN ASSISEN VAN WEST-VLAANDEREN

Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen, dat in Brugge zetelde, behandelde zeven activistenprocessen. De 66-jarige Jean-Adrien Vandervelden⁷⁰ uit Sint-Joost-ten-Node kreeg daarbij de primeur. Dat hij voor het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en niet voor het Hof van Assisen van Brabant moest verschijnen, kwam doordat het Hof van Cassatie op 10 februari 1920 een arrest van de Kamer van Inbeschuldigingstelling van Brussel verbrak dat Vandervelden verzond naar het Hof van Assisen van Brabant, en daarbij bepaalde dat dit Hof moest uitmaken of Vandervelden ‘met kwaad opzet’ een inbreuk had gepleegd op de

69 *Assisenhof der provincie Brabant. Zaak Everaerts en anderen. Akte van beschuldiging*, Brussel, 1920, p. 3 en p. 13-14, BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Hof van Assisen van Brabant, 371, 1920/88.

70 Jean Adrien Vandervelden, geboren in Achel op 29 mei 1854 en wonende in Sint-Joost-ten-Node.

eerste, de tweede of de derde zinssnede van artikel 118bis van het Strafwetboek. Volgens het Hof van Cassatie moest alleen de eerste zinsnede van dit artikel 'met kwaad opzet' (= een wetens en willens handelen met het bijzonder motief om de Belgische Staat schade toe te brengen) gepleegd zijn om strafbaar te zijn en volstond voor de twee andere zinssneden een algemeen opzet (= een louter wetens en willens handelen). Na die verbreking zond het Hof van Cassatie de strafzaak tegen Vandervelden naar de Kamer van Inbeschuldigingstelling van Gent en die verwees de strafzaak meteen door naar het Hof van Assisen van West-Vlaanderen.⁷¹

Volgens de akte van beschuldiging liet Vandervelden zich door de Duitse bezetter op 13 september 1917 benoemen tot algemeen directeur van de Post in het Vlaams Ministerie van Zeewezen, Post en Telegraaf en maakte hij zich hierdoor schuldig aan een inbreuk op de tweede en derde zinsnede van artikel 118bis van het Strafwetboek (deelname aan het vervormen door den vijand van wettelijke instellingen of inrichtingen of het aan het wankelen brengen van de getrouwheid van burgers ten aanzien van de koning en de Staat in oorlogstijd). Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen was het daarmee eens en veroordeelde Vandervelden op 27 mei 1920 tot een gevangenisstraf van twee jaar. Op vraag van zijn advocaat Edmond Van Dieren⁷² hield het Hof daarbij rekening met verzachtende omstandigheden.⁷³

Nog geen maand later startte in Brugge op maandag 14 juni 1920 het proces tegen vier Oostendse activisten: de 80-jarige Eugène Van Oye⁷⁴, de 30-jarige Joseph Grauls⁷⁵, de 43-jarige August Quarin⁷⁶ en de 37-ja-

71 Cassatie 10 februari 1920, *Pasicrisie*, 1920, I, p. 51-54.

72 G. DURNEZ, 'Dieren, Edmond van (Gent 11 november 1879-Brussel 29 januari 1961)', in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 940-941.

73 BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82. Archief van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (Jaar III (1794/95)-1929), 71, arrest 1920/14; *Het Kortrijkse volk*, 30 mei 1919, p. 3; *Journal de Bruges*, 27 mei 1920, p. 3.

74 L. BUNNING & P. VAN HEES, 'Oye, Eugeen Van (Torhout 3 juni 1840-Gistel 4 juni 1926)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 2371-2372.

75 Marie Joseph Grauls, geboren in Kortesseem op 1 januari 1890 en wonende in Oostende.

76 August Albert Quarin, geboren in Oostende op 29 september 1877 en wonende in Oostende.

rige Lode Lefèvre⁷⁷. Al in november 1918 had de Militaire Veiligheid bij hen huiszoekingen gehouden en kort voor hun proces voor het Hof van Assisen had men Grauls, Lefèvre en Quarin aangehouden.⁷⁸

Volgens het Parket-generaal van Gent was Van Oye, die getrouwd was met een Duitse vrouw wiens broer generaal was in het Duitse leger, al van in het begin van de oorlog sterk Duitsgezind. Deze Duitsgezindheid zou hij in 1915 duidelijk hebben laten blijken door de uitspraak toe te juichen van een Duitse officier die luid verkondigde dat de Vlaamse kust altijd in handen van de Duitsers moest blijven. In datzelfde jaar zou hij (met Everaerts) in het hotel *Osborne* hebben deelgenomen aan het banket met Duitse officieren dat we eerder in dit artikel reeds aanhaalden. Van Oye zou ook lid geweest zijn van Jong-Vlaanderen en van de activistische René De Clercq's Kring in Oostende. Hij zou op 26 en 27 april 1918 erevoorzitter geweest zijn van het congres van Jong-Vlaanderen in Gent dat tot doel had België af te schaffen en een koninkrijk Vlaanderen op te richten. Dat congres zou een door Van Oye ondertekende bedankingsbrief hebben gezonden aan de Nederlanders die tot hoogleraar of docent waren benoemd aan de vernederlandste Universiteit van Gent en hen hebben gevraagd om mee te werken aan een losmaking van Vlaanderen uit België 'tot groot heil van de Nederlandse stam en tot uitbreiding van een groot Germania'. Zijn verzen zouden verschenen zijn in Duitse kranten en Van Oye zou zich persoonlijk hebben ingezet voor het verzamelen van inschrijvingen voor de vernederlandste Universiteit van Gent. Hij zou er ook voor gezorgd hebben dat er voor een activistische meeting in Stene een lokaal beschikbaar was en in 1918 zou hij in het huis *Ganshof* te Brugge een vergadering met Duitse journalisten hebben bijgewoond, waar er was gesproken over Duitse propaganda. Volgens de akte van beschuldiging maakte Van Oye zich hierdoor schuldig aan een inbreuk op artikel 104, 115 lid 5 en 118bis van het Strafwetboek en moest het Hof van Assisen hem passend straffen.

77 Ludovicus Aloysius Lefèvre, geboren in Antwerpen op 25 juni 1883 en wonende in Oostende.

78 *De Duinengalm*, 4 juni 1919, p. 1.

De 43-jarige bankbediende August Quarin was volgens het Parket-generaal de rechterarm van Everaerts en werkte bijna dagelijks voor hem. Hij zou de stichter en voorzitter geweest zijn van de activistische René De Clercq's Kring en aan meerdere activistische meetings hebben deelgenomen. Hij zou daar nu en dan zelf gesproken hebben en op 10 februari 1918 zou hij in het hotel *Saint-Georges* in de Sint-Jozefstraat in Oostende verkozen zijn tot lid van de tweede Gouwraad van West-Vlaanderen. Samen met Everaerts en Lefèvre zou hij activistische meetings hebben georganiseerd in Oostende, Aatrijke, Bredene, Gistel, Heist, Jabbeke, Oudenburg, Stalhille, Stene, Westkerke, Zandvoorde en Zerkegem. De redevoeringen die er waren uitgesproken en de drukwerken die er waren uitgedeeld hadden tot doel gehad om de politiek en de werking van de Raad van Vlaanderen te ondersteunen, de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van Vlaanderen als hoogstnodig voor te stellen en de minachting en het misprijzen voor de Belgische Regering in Le Havre op te wekken. Volgens het Parket-generaal maakte Quarin zich hierdoor schuldig aan een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek en moest het Hof van Assisen hem een passende straf geven.

De 30-jarige atheneumleraar Joseph Grauls had volgens het Parket-generaal onder zijn leerlingen propaganda gemaakt voor het activisme en had samen met hen de activistische jongerenkring De Rodenbachzonen opgericht. Grauls was volgens dat Parket-generaal ook lid van Jong-Vlaanderen en van de René De Clercq's Kring, en woonde activistische meetings bij in Oostende en omgeving. Op 15 september 1918 zou hij aanwezig geweest zijn op de viering van de IJzerhelden in Oostende, waar hij een huldebetoon zou hebben uitgesproken voor de Raad van Vlaanderen. Daarbij zou hij onder andere gezegd hebben dat de Vlamingen van Oostende alleen de leden van die Raad erkenden als de vertegenwoordigers van het Vlaamse volk en meer dan ooit de onafhankelijkheid van Vlaanderen en zelfbestuur eisten. Volgens het Parket-generaal was Grauls wel pas heel laat in de activistische beweging gestapt. Hij zou hierbij ook nooit financieel gewin of ander voordeel hebben gehad. Maar niettemin maakte Grauls zich volgens het Parket-generaal schuldig aan een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek en moest hij een passende straf krijgen.

Volgens datzelfde Parket-generaal was de 37-jarige verzekerings-agent en boekhandelaar Lode Lefèvre de secretaris van Eugene Everaerts geweest. Tijdens de oorlog zou hij bijna dagelijks met Everaerts vergaderd hebben over de propaganda voor het activisme en zouden zij samen activistische meetings in en buiten Oostende hebben georganiseerd. Op die meetings zou Lefèvre regelmatig het woord hebben gevoerd en activistische boekjes hebben uitgedeeld. Op de benedenverdieping van het *Vlaams Huis* in de Christinastraat, 23 in Oostende zou hij een boekhandel hebben opgehouden met Vlaamse boeken en brochures. Op de verkoop van die boeken en brochures zou hij een percentage hebben verkregen. Volgens het Parket-generaal maakte Lefèvre zich hierdoor schuldig aan een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek en moest het Hof van Assisen hem een passende straf geven.

Tijdens de zittingen van het Hof van Assisen ondervroeg de voorzitter eerst de vier beschuldigen. Van Oye ontkende dat hij de uitspraak toejuichte van de Duitse militair die de Belgische kust in Duitse handen wilde houden, alsook dat er in zijn naam een telegram was gezonden aan de Duitse keizer om hem geluk te wensen bij zijn verjaardag. Hij ontkende ook dat hij lid was van de René De Clercq's Kring, dat hij erevoorzitter was van het Congres van Jong-Vlamingen in Gent en dat hij inschrijvingen verzamelde voor de Universiteit van Gent. Hij gaf wel toe dat hij al heel zijn leven Vlaamsgezind was en dat hij, op vraag van Émile Dumon, een brief ondertekende die de Nederlanders benoemd tot hoogleraar of docent aan de Universiteit van Gent, gelukwensde en hen vroeg om mee te werken aan de losmaking van Vlaanderen uit België. Maar hij voegde er onmiddellijk aan toe dat hij toen niet goed besefte wat hij ondertekende omdat Dumon hem de brief liet ondertekenen op een ogenblik dat hij gehaast was en de brief niet goed had kunnen lezen. Hij zag dit al kort na het signeren in en schreef over die vergissing een lange brief aan Hugo Verriest, die dit als getuige voor het Hof van Assisen bevestigde. Hij gaf ook toe dat hij in het hotel *Osborne* een activiteit bijwoonde waar er Duitse officieren waren, maar zei dat het toen helemaal niet om een banket ging, maar om een kunstvoordracht door doctor Hermann

Wirth,⁷⁹ die hij al van voor de oorlog kende. Na die voordracht rookte hij met Wirth en de plaatselijke Duitse commandant een sigaar en dronk een glas wijn. Meer gebeurde er toen niet. Hij woonde inderdaad in het huis *Ganshof* in Brugge een vergadering bij van Duitse hoogleraren die hem daarvoor hadden uitgenodigd. Omdat dit hem in staat stelde om zijn familie in Brugge te bezoeken, aanvaardde hij de uitnodiging en gebruikte hij de reispas die de Duitsers hem voor die activiteit gaven. Op die vergadering was er toen gesproken over allerlei culturele onderwerpen en helemaal niet over het maken van activistische propaganda. Het publiceren van sommige van zijn gedichten in Duitse kranten gebeurde zonder zijn toestemming en dat was ook het geval voor het vermelden van zijn naam op het propagandaboekje ‘Vlaanderen’s Weezang’ van Claudius Severus (Lodewijk Severeijns⁸⁰).

Quarin gaf tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van het Hof van Assisen toe dat hij altijd voorstander was geweest van een bestuurlijke scheiding en de stichter en voorzitter was van de René De Clercq’s Kring. Deze kring was volgens hem geen activistische propagandawerkgroep, maar een liefdadigheidsvereniging die de geestelijke ontwikkeling van zijn leden en het organiseren van Vlaamse reizen tot doel had. In februari 1918 was hij inderdaad in het hotel *Saint-Georges* verkozen tot lid van de (tweede) Gouwraad van West-Vlaanderen, maar dit gebeurde zonder dat hij dit had gevraagd en zonder dat hij zich hierover enthousiast had getoond. Hij protesteerde niet schriftelijk tegen deze verkiezing omdat hij wist dat de Duitsers dergelijke protestbrieven toch niet verzonden. Maar hij woonde wel nooit een vergadering van de Gouwraad bij. Hij sprak slechts éénmaal op een meeting, nl. in Zandvoorde, en had het daarbij over de slavenketting waaraan het Vlaamse volk was gekluisterd. Hij zei toen dat hij voorstander was van een bestuurlijke scheiding, omdat een dergelijke scheiding die slavenketting kon verbreken. Hij woonde in Oostende op 15 september 1918 de viering van de IJzerhelden bij, maar alleen als eenvoudige toeschouwer.

79 W. DOLDERER, ‘Wirth, Hermann F. (Utrecht 6 mei 1885–Küsel 16 februari 1981)’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 3762-3762.

80 L. VANDEWEYER, ‘Severeijns, Lodewijk (Antwerpen 23 februari 1872–Schaarbeek 17 maart 1957)’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 2738-2739.

Grauls protesteerde tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van het Hof tegen de bewering in de akte van beschuldiging dat hij na de oorlog als leraar was ontslagen omdat hij door het Vlaamse Ministerie (van Kunsten en Wetenschappen) was benoemd. De Belgische administratie had hem immers al vòòr de oorlog in Hasselt benoemd en hij was daarna wettelijk overgeplaatst naar Doornik en Oostende. Tijdens de viering van de IJzerhelden op 15 september 1918 las hij inderdaad een huldebetoon voor, maar in plaats van de tekst die Decroos had opgesteld en die daarna in de 'Gazet van Brussel' was verschenen, had hij toen een door hem gecorrigeerde en afgezwakte tekst voorgelezen waarin de loftrumpet was gestoken voor de vaderlandslievende Vlaamse soldaten aan het front. Bij zijn leerlingen maakte hij nooit propaganda voor de Gentse Universiteit. Integendeel, hij raadde hen aan om niet naar Gent te gaan omdat hij overtuigd was dat de Belgische regering na de oorlog 'zou afbreken wat er tijdens de oorlog was opgebouwd'. Hij was lid van de René De Clercq's Kring, maar in die kring werd toen vooral gezongen en was er nooit aan politiek gedaan. Die kring was door zijn stichter Quarin zo genoemd omdat men op die manier hulde wilde brengen aan de 'dichter' De Clercq en niet aan De Clercq als 'lid van de Raad van Vlaanderen'. Grauls gaf ook toe dat hij deelnam aan drie meetings, maar hij luisterde toen alleen naar de sprekers en gaf er zelf geen spreekbeurt. Hij was inderdaad erevoorzitter van de kring Rodenbachzonen die door zijn leerlingen was gesticht, maar ook dit was een wetenschappelijke en letterkundige kring en geen politieke vereniging. Leden van die kring bevestigden dit later voor het Hof van Assisen.

Lefèvre maakte tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van het Hof de opmerking dat de officier van de Militaire Veiligheid die hem in februari 1919 ondervroeg, in zijn proces-verbaal ten onrechte de kwalificatie van secretaris van Everaerts opnam. Everaerts zou hem pas in maart 1918 gevraagd hebben wat te helpen met administratief werk. Dit werk bestond alleen uit het schrijven van brieven naar de Duitse *Kommandantur* om strafvermindering te verkrijgen voor personen die van de Duitsers een geldboete hadden gekregen of om reispassen aan te vragen, waarbij hij dan systematisch als reden 'het maken van Vlaamse

propaganda' opgaf. Zelfs een Waal had om die reden een reispass verkregen. Hij nam nooit het woord op een meeting, maar hij deelde er wel nu en dan activistische propagandaboekjes uit zoals de brochure 'Vlaanderens Weezang' van Claudius Severus.

In de daaropvolgende dagen verhoorde het Hof van Assisen de getuigen ten laste en ten onlaste van de beschuldigen. Onder deze laatsten bevond zich de 80-jarige Hugo Verriest, die al met Van Oye bevriend was sinds diens collegetijd. Op een pakkende manier schetste hij daarbij het wereldvreemde, kinderlijk-naïeve karakter van Eugène Van Oye.

In zijn *requisitorium* zette substituut-procureur des konings Vervaeke, die in deze strafzaak het Openbaar Ministerie waarnam, uiteen wat het verschil was tussen flamingantisme en activisme, en definieerde het eerste als de strijd om meer Vlaamse taal in België en het tweede als een middel dat door de Duitsers was uitgedacht om België te verdelen en te verzwakken. De substituut wees er ook op dat er twee soorten activisten waren: de gematigde of unionistische activisten die nog een bondstaat België verdedigden, en de extremistische activisten die een volledig onafhankelijke Vlaamse staat wilden. De vier beschuldigen hoorden volgens hem tot de extremistische strekking. Tot slot overliep de substituut opnieuw de feiten die aan elk van de beschuldigen ten laste waren gelegd en voegde er voor Van Oye aan toe dat hij bij het plegen van deze feiten bij zijn volle verstand was, voor Quarin dat hij in zijn strijd voor de Vlaamse zaak desnoods bij de duivel te biecht zou gaan en voor Grauls en Lefèvre dat zij de Vlaamse krijgsgevangenen uit het kamp van Kortrijk op 15 september 1918 verwelkomden aan het station van Oostende.

De Brugse advocaat Alphonse Geûens⁸¹ verdedigde Van Oye en wees daarbij op zijn grote verdiensten als arts en kunstenaar. In aansluiting op wat Verriest over hem zei, beklemtoonde hij dat Van Oye een dichter was die regelmatig wegdroomde en dan

81 Alphonse Geûens (Brugge, 26 juli 1847-Brugge, 12 oktober 1925), zie: A. VAN DEN ABEELE, *De balie van Brugge. Geschiedenis van de Orde van advocaten in het gerechtelijk arrondissement Brugge (1810-1950)*, Brugge, 2009, p. 145-146.

blind en doof was voor de werkelijkheid, niet goed beseffend wat er rondom hem gebeurde. In een dergelijke situatie was Van Oye zo onvoorzichtig geweest om de brief te tekenen die Dumon hem bedrieglijk had voorgelegd. Van kwaad opzet, nodig voor de toepassing van artikel 118bis van het Strafwetboek, was er volgens de advocaat geen sprake. Verder wees hij erop dat de 80-jarige Van Oye, die aan een hartziekte leed, onlangs zwaar was beproefd omdat zijn zoon aan het Belgische front was gesneuveld. Na de bevrijding van Oostende was hij samen met enkele hoeren op een kar naar Brugge weggevoerd en de Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde had hem na de oorlog uit haar rangen gesloten zonder dat een rechtbank zich over zijn schuld of onschuld had uitgesproken. Volgens Geuens was Van Oye hierdoor al genoeg gestraft. Hij vroeg dan ook zijn vrijspraak.

De Brugse advocaat Leonce De Schepper⁸² verdedigde Quarin, Grauls en Lefèvre, en benadrukte vooreerst dat zij alle drie grote idealisten waren die met hun activistische inzet tijdens de oorlog geen financieel of ander voordeel hadden gekregen. Quarin was inderdaad verkozen tot lid van de Gouwraad van West-Vlaanderen, maar hij had dat nooit gevraagd en had ook nooit een vergadering van die raad bijgewoond. Het enige wat hij verkeerd deed was een spreekbeurt bijwonen van Everaerts in Stene en meelopen in de stoet die voorafging aan de viering van de IJzerhelden op 15 september 1918. Dat hij het niet zo goed deed met de Duitsers, bleek uit het feit dat zij hem verplicht tewerkstelden. De Schepper vroeg de jury om er ook rekening mee te houden dat het huis van Quarin, waarvoor hij jaren had gespaard, in september 1918 door de Engelsen was platgebombardeerd en dat hij daarbij twee kinderen had verloren.

Grauls was volgens De Schepper een goede leraar die zijn leerlingen nooit onder druk zette voor de activistische zaak en zelfs aan de Waalse atheneumleerlingen gratis lessen in het Frans gaf. Hij was geen lid van Jong-Vlaanderen en alleen erevoorzitter van de

82 Leonce De Schepper (Brugge, 1870-29 december 1952), zie: A. VAN DEN ABEELE, *De balie van Brugge*, p. 133.

Rodenbachszonen, kring die niet door hem maar door de athe-neumleerlingen was opgericht met het doel de literatuur te bestu-deren en de geestelijke ontwikkeling van de leden te bevorderen. Nooit woonde hij een activistische meeting bij en nooit deelde hij activistische brochures uit. Hij beging wel de onvoorzichtigheid om tijdens de viering van de IJzerhelden op 15 september 1918 een huldebetoon voor te lezen, maar hij las toen de tekst die Decroos had opgesteld en die deze daarna in de ‘Gazet van Brussel’ liet verschijnen, niet letterlijk voor en wijzigde hem zo dat hij ook de Vlaamse soldaten aan het front loofde en aanzette om hun vader-landsliefde vol te houden. Zijn huldebetoon zond hij uiteindelijk niet naar de Raad van Vlaanderen, maar naar de Belgische regering in Le Havre. Ten slotte benadrukte advocaat De Schepper dat in-dien Grauls zijn huldeadres op 15 september 1918 niet had voorge-lezen, hij nooit vervolgd zou zijn.

Lefèvre was volgens De Schepper tijdens de oorlog altijd bereid om iemand te helpen. Hij werkte kosteloos als bediende bij het Hulp-en Voedingscomité, dat hulp verschaftte aan de vluchtelingen en aan alle medeburgers die in nood waren. Hij leverde ook gratis ad-ministratieve hulp aan de Oostendse activisten, omdat hij al van vòòr de oorlog flamingant was en hij had geen enkel geldgewin met de Vlaamsche boekhandel die hij openhield in de Christinastraat, nr. 23 in Oostende. Hij was alleen onvoorzichtig geweest door een aantal liedjes mee te zingen en meetings bij te wonen, maar van enig kwaad opzet, zoals vereist voor de toepassing van artikel 118bis van het Strafwetboek, was er bij hem geen sprake. In plaats van zich met dergelijke idealistische kleine lieden bezig te houden, betoogde de advocaat, zou het gerecht beter diegenen oppakken die zich tijdens de oorlog systematisch verrijkt hadden!

De jury kreeg voor elk van de beschuldigten drie vragen voorge-legd: of zij zich schuldig hadden gemaakt aan inbreuken op het eerste, op het tweede en/of op het derde lid van artikel 118bis van het Strafwetboek. De jury antwoordde op de drie vragen negatief voor Van Oye en Grauls. Voor Quarin antwoordde de jury negatief op de eerste en de tweede vraag, maar positief op de derde vraag. Voor Lefèvre antwoordde de jury negatief op de eerste en de derde

vraag, maar positief op de tweede vraag. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen sprak nog diezelfde dag Van Oye en Grauls vrij, en veroordeelde Quarin en Lefèvre elk tot een gevangenisstraf van twee jaar. Een koninklijk besluit verleende Quarin hiervoor op 9 juli 1929 eerherstel.⁸³

De 52-jarige atheneumleraar Jan-Frans Vande Weghe⁸⁴ liet op 14 juni 1920 verstek gaan en het Hof van Assisen verdaagde daarom zijn strafzaak naar 30 juni 1920. Volgens het Parket-generaal deelde Vande Weghe van in het begin van de oorlog de Duitsgezinde gevoelens van Eugène Van Oye en maakte hij ook propaganda voor de vernederlandste Universiteit in Gent. Hij zou zelfs de openingszitting van die Universiteit in 1916 hebben bijgewoond. Daarnaast zou hij het activistisch gedachtegoed heel gedreven verspreid hebben onder zijn collega's en leerlingen, activistische meetings hebben ingericht en bijgewoond, en op sommige daarvan zelf het woord hebben genomen. Hij zou ook lid geweest zijn van René de Clercq's Kring en de viering van de IJzerhelden op 15 september 1918 hebben bijgewoond. Hij zou ervoor gezorgd hebben dat men in Oostende allerlei activistische drukwerken uitdeelde en de Duitsers zouden hem hiervoor beloond hebben met een benoeming tot prefect van het atheneum van Oostende. In dat atheneum zou hij ervoor hebben gezorgd dat de leraren in een vaderlandslievende en in een activistische groep verdeeld raakten, en onder elkaar ruzie maakten. Op de zitting van 30 juni 1920 las de voorzitter van het Hof van Assisen een (in het Frans geschreven!) brief voor van Vande Weghe. Hierin beweerde hij het slachtoffer geweest te zijn van politieke drijfverijen in Oostende en van kuiperijen van medeleraren in het onderwijs. Omdat het Parket-generaal getuigen had opgeroepen die van zijn zaak niets afwisten, vroeg hij een herziening van het gerechtelijk onderzoek. Het Hof van Assisen besliste op 30 juni 1921 (zonder verdediging van een advocaat en

83 BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82, Archief van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (Jaar III (1794/95)-1929), 71, arrest 1920/16 en 17; *De Duinengalm*, 4 juni 1920, p. 1, 11 juni 1919, p. 1, en 25 juni 1920, p. 1-2; *De Zeewacht*, 12 juni 1919, p. 2, 19 juni 1920, p. 1 en 26 juni 1920, p. 1; *Le Carillon*, 13 juni 1919, p. 1; *Burgerwelzijn*, 13 juni 1919, p. 2, 16 juni 1919, p. 3 en 19 juni 1919, p. 3.

84 Jan-Frans-Emiel Vande Weghe, geboren in Sint-Jans-Molenbeek op 8 maart 1868 en wonende in Oostende (J. ASPESLAGH, 'De activistische beweging', p. 183-184).

zonder jury) dat Van de Weghe schuldig was aan inbreuken op de drie zinsdelen van artikel 118bis van het Strafwetboek. Rekening houdend met verzachtende omstandigheden, veroordeelde het Hof hem bij verstek tot tien jaar dwangarbeid.⁸⁵

Het vierde activistenproces voor het Hof van Assisen van West-Vlaanderen vond plaats van 27 oktober tot 30 oktober 1920, en was gericht tegen de 28-jarige elektricien Pieter-Ernest Verschuere⁸⁶, de 23-jarige student Etienne Mengé⁸⁷, de 21-jarige student Antoon Maene⁸⁸, de 35-jarige bediende Hippolyte Trösch⁸⁹ en de 33-jarige tekenaar Firmin Koentges.⁹⁰ Samen vormden deze Bruggelingen het bestuur⁹¹ van de Groeningerwacht die door Émile Dumon in 1917 was opgericht.⁹² De pers betitelde hun assisenproces daarom als ‘De zaak der Groeningerwacht’.

Volgens de akte van beschuldiging lieten de vijf Bruggelingen zich in 1918 door Émile Dumon, Albert Maene en de sublieme deserter Vital Haesaert op sleeptouw nemen bij het voeren van propaganda voor het activisme in Brugge. Samen zouden zij activistische meetings hebben georganiseerd, waarop Lodewijk Dosfel, Hector Planquaert, August Borms, Jan Wannyn, Achiel Brys en Victor Lambrecht, en de overlopers Vital Haesaert en Carlos Van Sante het woord voerden. Op 8 september 1918 zouden zij een viering hebben georganiseerd waarop Vlaamse krijgsgevangenen uit het kamp in Kortrijk het activistisch toneelstuk ‘Waarom?’ van René Maes opvoerden.⁹³ Zij zouden in Brugge ook activistische boeken,

85 BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82. Archief van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (Jaar III (1794/95)-1929), 71, arrest 1920/20; *De Duinengalm*, 11 juni 1919, p. 1; *De Zeewacht*, 12 juni 1920, p. 2 en 30 juni 1920, p. 2.

86 Geboren in Brugge op 15 juli 1892 en wonende in Brugge.

87 Geboren in Brugge op 25 december 1897 en wonende in Brugge.

88 Geboren in Brugge op 9 september 1899 en wonende in Brugge.

89 Geboren in Gent op 12 december 1885 en wonende in Brugge.

90 Geboren in Brugge op 22 november 1887 en wonende in Brugge.

91 Verschuere was voorzitter, Maene secretaris, Koentges schatbewaarder, Trösch verslaggever en Mengé gewoon bestuurslid van de Groeningerwacht.

92 Vlaamsgezinde jongemannenbeweging, opgericht op 11 juli 1909 te Antwerpen en genoemd naar Groeninge, de locatie bij Kortrijk waar in 1302 de Guldensporenslag plaatsvond: M. BOEY & P. VAN HEES, ‘Groeningerwacht’, in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 1358.

93 Meer over deze viering bij: MONBALLYU, *Deserteurs voor de Vlaamse zaak*, p. 66.

brochures en strooibriefjes hebben uitgedeeld en activistische aanplakbrieven hebben aangebracht die rechtstreeks kwamen van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau in Brussel. De redevoeringen op de meetings en de uitgedeelde drukwerken zouden de klassieke activistische thema's, zoals de noodzaak van een vernederlandste Universiteit, hebben behandeld. Hiermee zouden zij de politiek van de Raad van Vlaanderen actief hebben ondersteund en het vertrouwen in de Belgische Staat hebben willen ondermijnen. Zij zouden de bevolking ook hebben willen doen geloven dat de Vlamingen in het Belgische leger aan de IJzer deze politiek steunden en bereid waren om de gevolmachtigden van de Raad van Vlaanderen als hun wettige regering te erkennen. Het geld dat zij daarbij uitgaven kwam van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau.

Verschuere zou ook voorzitter geweest zijn van de toneelkring Jong Brugge en zou de zaal voor de activistische meetings in de 'Trappistenbrau' op zijn naam hebben gehuurd. Hij zou ook sommige meetings zelf hebben voorgezeten. Om de viering van de IJzerhelden op 8 september 1918 voor te bereiden zou hij naar Kortrijk gereisd zijn en er contact hebben opgenomen met de Vlaamse overlopers. Hij zou in Brugge het aanbrengen van aanplakbrieven hebben georganiseerd en de plakkers betaald hebben. Hij zou lid geweest zijn van het propagandacomité dat de aanplakbrieven en de vlugschriften in Brugge opstelde en liet drukken.

Etienne Mengé zou ook deel genomen hebben aan activistische meetings en aan de verkoop en het uitdelen van activistische propagandaboekjes en aanplakbriefjes. Tijdens een huiszoeking in zijn woning zou men dergelijke boekjes en briefjes gevonden hebben. Koentges zou belast geweest zijn met het financieel beheer van de Groeningewacht en met de betaling van de verenigingsuitgaven. Hij zou hiervoor geld van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau hebben gekregen. Antoon Maene (broer van Albert) zou gezorgd hebben voor de uitnodigingen van de sprekers, hun ontvangst en verblijf in Brugge. Hij zou ook hun optreden hebben aangekondigd. Hippolyte Trösch zou één van de hevigste activisten geweest zijn en bijna alle meetings hebben

bijgewoond. Van elke meeting zou hij een verslag hebben opge-
maakt. Samen hadden deze vijf Groeningewachters de politiek
van de vijand gediend en zich schuldig gemaakt aan een inbreuk
op artikel 118bis van het Strafwetboek. Bij de bevrijding vluchtten
Verschuere en Koentges naar het buitenland, maar keerden nader-
hand terug.

Nadat de voorzitter van het Hof van Assisen de vijf beschuldigen
één na één had ondervraagd, vatte onderzoeksrechter Haus zijn
gerechtelijk onderzoek samen. De Brugse Groeningewacht was
volgens hem ontstaan uit de letterkundige studentenkring Vrij
Vlaanderen. De Brugse bevolking verwoestte na de bevrijding het
lokaal van de Groeningewacht in de 'Trappistenbrau', waardoor
het gerecht er geen papieren over de werking van de vereniging
had gevonden. De Brugse Groeningewacht hield zijn eerste mee-
ting in januari 1918 en liet Lodewijk Dosfel optreden als spreker.
Emile Dumon en Albert Maene nodigden de volgende sprekers
uit of lieten een voordracht houden op voorstel van het Centraal
Vlaamsch Propagandabureau. De propaganda voor het activisme
was in Brugge vooral in handen van Albert Maene, die het geld
hiervoor kreeg uit Brussel. Alle andere propagandisten dansten
naar zijn pijpen. Het toneelstuk 'Breydel en De Coninck' was
op bevel van Émile Dumon met geld uit Brussel opgevoerd. De
Brugse Groeningewacht bracht ook de kandidaturen van Émile
Dumon, Albert Maene en Alfons De Meester voor de Raad van
Vlaanderen aan. Onderzoeksrechter Haus verklaarde ten slotte
dat Trösch in 1918 het ontslag van Dumon in de Groeningewacht
eiste.

Na de onderzoeksrechter legden meerdere getuigen een verklaring
af ten laste of ten ontlaste van de vijf beschuldigen. Interessant
daarbij was dat getuigen verklaarden dat zij er weet van hadden
dat er binnen de Groeningewacht allengs aversie ontstond tegen
Dumon, en dat eerst Trösch en later de andere beschuldigen zijn
ontslag eisten en uiteindelijk verkregen. Twee getuigen wezen er
nog op dat de Duitsers Verschuere zes maanden verplicht lieten
werken en naar een strafcompagnie verwezen toen hij zich hier-
tegen verzette.

Het Openbaar Ministerie, vertegenwoordigd door substituut-procureur Beeckman, had het in zijn *requisitorium* opnieuw over de strekkingen binnen de Vlaamse beweging en probeerde daarna te bewijzen dat de Brugse Groeningerwachters activisten waren die ten voordele van de Duitsers werkten.

De beschuldigten hadden elk een eigen advocaat. Georges Boedt⁹⁴ verdedigde Verschuere en zei dat deze, net zoals de andere beschuldigten, een groot idealist was die aan zijn inzet voor de Vlaamse zaak tijdens de oorlog financieel niets had overgehouden. Integendeel, de Duitsers hadden hem verplicht tewerkgesteld, mishandeld en beboet. Verschuere verspreidde volgens de advocaat nooit activistische propagandaboekjes of aanplakbrieven en van zijn medewerking aan een Brugs propagandacomité had het parket geen enkel bewijs geleverd. Tijdens de meetings had Verschuere zich beperkt tot het beleefd openen en sluiten van de zitting, en was nooit tussengekomen in de discussies. De advocaat had het ook over de jonge leeftijd van de beschuldigten die door hun onervarenheid niet goed beseften waarmee zij bezig waren en waarover er op de meetings was gesproken. Voor hun dwaasheden volstond volgens hem een opsluiting op water en brood gedurende acht dagen op een zolder. Om de voorliggende beuzelarijen te beoordelen hoefde men volgens hem geen Hof van Assisen bijeen te roepen. Hij vroeg dan ook de vrijspraak van zijn cliënt.

Alphonse Geûens verdedigde Etienne Mengé en betwistte dat zijn cliënt met kwaad opzet handelde. Volgens de advocaat had de Groeningerwacht, en dus ook zijn cliënt, niets te maken met de activistische aanplakbiljetten, de viering van de IJzerhelden in Brugge en het activistisch propagandamateriaal dat in Brugge was uitgedeeld. Alleen Émile Dumon en Albert Maene waren hiervoor verantwoordelijk. Binnen de Brugse Groeningerwacht speelde Mengé trouwens maar een zeer beperkte rol. Het Hof moest hem dan ook vrijspreken.

94 Georges Boedt (Brugge, 3 juli 1884-Beernem, 22 oktober 1964), zie: VAN DEN ABEELE, *De balie van Brugge*, p. 108.

Leonce De Schepper verdedigde Antoon Maene en stelde daarbij dat deze niets essentieels had mispeuterd en alleen een paar - vlug te vergeten en te vergeven - dwaasheden had gepleegd. Meteen deed hij aan het gerecht opnieuw een oproep om zich met ernstiger zaken bezig te houden, zoals in verband met diegenen die zich tijdens de oorlog door handel met de Duitsers schandalig hadden verrijkt.

De jonge Brugse advocaat Émile Thiers⁹⁵ verdedigde Hippolyte Trösch en de Brusselse advocaat Albéric De Swarte⁹⁶ Firmin Koentges. Ook zij wezen op het gebrek aan bewijzen tegen hun cliënten en de onbeduidendheid van hun strafzaak die nooit voor een Hof van Assisen had mogen komen. Een dergelijk Hof moest zich volgens hen alleen bezig houden met zware feiten, zoals moorden en brandstichtingen.

In zijn repliek bleef het parket bij zijn standpunt dat de vijf schuldig waren aan een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek en het Hof van Assisen hen moest straffen. De jury beraadslaagde en oordeelde dat de vijf beschuldigen niet schuldig waren aan enige inbreuk op artikel 118bis. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen sprak hen daarom alle vijf vrij op 30 oktober 1920.⁹⁷

Het assisenproces tegen de 52-jarige Brugse drukker Camiel Moeyaert⁹⁸ vond plaats van donderdag 4 tot zaterdag 6 november 1920. Volgens de akte van beschuldiging drukte Moeyaert in 1918 voor de Duitsers plakkatens en voor de activisten bijeenroepingsbrieven voor meetings en aanplakbrieven, zoals 'Weeral bommen

95 Émile Thiers (Gullegem, 12 september 1890-Antwerpen 13 juli 1981), zie: VAN DEN ABEELE, *De balie van Brugge*, p. 176.

96 P. BENTEIN & L. PEIREN, 'Deswarte, Albéric (Nieuwpoort 28 augustus 1875-Brussel 19 juli 1928)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 922-923.

97 BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82 (Arresten Hof van Assisen van West-Vlaanderen 1794-1929), register 71, arrest 1920/25; *Gazette van Brugge*, 5 februari 1919, p. 2; *Journal de Bruges*, 21 oktober 1920, p. 3; *La Patrie*, 19 oktober 1920, p. 3, 28 oktober 1920, p. 2 en 3 november 1920, p. 2; *Burgerwelzijn*, 30 oktober 1920, p. 2-3; L.SCHEPENS, *1914/1918 Brugge bezet 1940/1944*, p. 177-179.

98 Camiel Louis Pieter Moeyaert, geboren in Brugge op 23 januari 1868 en tijdens de oorlog wonende in Brugge, Coupure, 18. F. VAN CAMPENHOUT, 'Moeyaert, Camiel (Brugge 5 maart 1868-Brugge 25 oktober 1946)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 2069-2070.

op Brugge!'. Albert Maene of Émile Dumon bestelden bij hem de bijeenroepingsbrieven en aanplakbrieven. Om de idee van een zelfstandige Vlaamse staat bij de Brugse bevolking ingang te doen vinden, vielen zij hierin voortdurend de Belgische regering en haar Belgische bondgenoten aan.

Tijdens zijn ondervragingen door onderzoeksrechter Haus zei Moeyaert dat hij die stukken alleen maar drukte op bevel van de Duitse *Zivilverwaltung* en uit vrees dat die anders zijn drukpersen verbeurd zou verklaren. Maar uit later onderzoek was gebleken dat de Duitsers en de activisten ook aan andere Brugse drukkers vroegen om voor hen te drukken en hun drukpersen niet in beslag waren genomen toen zij dit weigerden. Vanaf september 1918 gaf Moeyaert opnieuw 'Het Brugsch Dagblad' uit dat weliswaar de koning en de Belgische regering niet aanviel, maar toch sterk activistisch was omdat het de Duitse politiek verdedigde. Moeyaert zou ook activistische meetings hebben bijgewoond en toen Hector Plancquaert in Brugge kwam spreken, bleef hij bij Moeyaert slapen. Samen met Van Oye, Everaerts en Dumon zou Moeyaert in 1918 in het huis *Ganshof* in Brugge een vergadering met Duitse officieren en dagbladschrijvers hebben bijgewoond. Daar zou er toen gesproken zijn over propaganda voor de Duitse zaak. Volgens het Parket-generaal had Moeyaert hiermee inbreuken gemaakt tegen de drie alinea's van artikel 118bis van het Strafwetboek en moest het Hof van Assisen hem passend straffen.

Tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van het Hof van Assisen verklaarde Moeyaert dat hij in september 1918 inderdaad opnieuw begon met de uitgave van 'Het Brugsch Dagblad'. Hij deed dat omdat het Duitse *Pressebüro* onder de leiding van de Duitser Blum gedreigd had anders zelf een Vlaams-katholiek blad uit te geven. De aanplakbrieven voor de meetings van de Groeningerwacht had hij gedrukt omdat Dumon hem onder druk zette nadat hij in januari 1918 geweigerd had om lid te worden van de Raad van Vlaanderen of van de Gouwraad van West-Vlaanderen. In het huis *Ganshof* waren, behalve hijzelf, Van Oye, Everaerts, Dumon en de Duitse journalist Wirth, alleen personeelsleden van de Duitse *Zivilverwaltung*. Er was toen helemaal niet gesproken over Duitse propaganda.

Na de ondervraging bracht onderzoeksrechter Haus verslag uit over zijn gerechtelijk onderzoek in deze strafzaak. Volgens de onderzoeksrechter drukte Moeyaert alle activistische publicaties in Brugge. Zijn bewering dat hij vreesde dat de Duitsers zijn drukpersen in beslag zouden nemen, ging niet op. Alle andere Brugse drukkers hadden geweigerd om dergelijke stukken te drukken en bij niemand waren daarna de drukpersen in beslag genomen. 'Het Brugs Dagblad' verscheen opnieuw vanaf 25 september 1918 en was volgens de onderzoeksrechter inderdaad onpartijdig. Over zijn ontvangst in het huis *Ganshof* had Moeyaert aan de onderzoeksrechter verklaard dat het een vergadering van journalisten was en er gesproken was over de Duitse politiek en de Duitse propaganda. Toen het militair gerecht nog zijn strafzaak behandelde, gebruikte Moeyaert de Franse taal. Hij verklaarde toen ook dat hij de activistische meetings alleen bijwoonde als journalist.

Na de onderzoeksrechter verhoorde het Hof meerdere getuigen ten laste en ten onlaste van Moeyaert. Feitelijk brachten ze niets nieuws bij. Onder hen was Julius Pée, die beweerde dat hij Moeyaert al twintig jaar kende en nooit anders had geweten dan dat deze Vlaamsgezind, maar ook heel vaderlandslievend was en de activistische propaganda altijd had bestreden.

In zijn *requisitorium* zette substituut-procureur Vervaeke opnieuw het onderscheid uiteen tussen flamingantisme en activisme, en stelde dat Moeyaert een activist was omdat Dumon hem had aangeboden lid te worden van de Raad van Vlaanderen en van de Gouwraad van West-Vlaanderen, omdat hij een uitnodiging kreeg voor een bieravond met de Duitsers en omdat hij goed bevriend was met Hector Planquaert. Volgens de substituut stond Moeyaert helemaal niet onder dwang toen hij voor de Duitsers plakkaten en voor de activisten aanplakbrieven en vlugschriften drukte. Moeyaert had beter duizendmaal zijn drukpersen verlossen, dan één keer zijn vaderland te verraden. Zijn ware motief om te drukken was dat hij er veel geld mee verdiende! Op grond van al deze feiten vroeg de substituut de veroordeling van Moeyaert tot een exemplarische straf.

Leonce De Schepper en de ervaren Antwerpse advocaat Hector Lebon⁹⁹ verdedigden Moeyaert. Volgens De Schepper beweerden veel getuigen tijdens het proces dat Moeyaert meer een anti-activist dan een activist was. Daarnaast stond hij heel lang stil bij de dwang die de Duitsers op Moeyaert uitoefenden om stukken te drukken. De bieravond in het huis *Ganshof* woonde Moeyaert volgens hem bij zonder dat hij wist wie er zou zijn en waarover het zou gaan. Tot slot verwees hij naar de instructie van minister van Justitie Vandervelde van 30 december 1918 die bepaalde dat het gerecht een drukker zoals Moeyaert niet mocht vervolgen wanneer de auteur van een bepaald drukwerk gekend was.¹⁰⁰ Lebon herhaalde dat laatste argument en wees er het Hof verder op dat een drukker ook volgens de Belgische grondwet daarbij niet strafbaar kon gesteld worden. Bij Moeyaert was er ook geen sprake van een kwaad of verraderlijk opzet en was artikel 118bis van het Strafwetboek dus niet van toepassing.

De jury beraadslaagde op 6 november 1920 een uur over de vraag of Moeyaert schuldig was aan een inbreuk op één van de drie zinssneden van artikel 118bis en besliste uiteindelijk bij meerderheid dat dit niet het geval was. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen sprak Moeyaert nog dezelfde dag vrij.¹⁰¹

Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen behandelde zijn zesde activistenproces op 23 december 1920. De 42-jarige Lodewijk Oudkerk, vroeger ontvanger van de belastingen in Sint-Denijs en op dat ogenblik gevlucht naar Nederland, was er het voorwerp van. Volgens het Parket-generaal bereidde Oudkerk in 1917, toen de Duitsers besloten

99 H. LANDUYT & N. WILDETERS, 'Lebon, Hector (Zottegem 22 november 1863-Antwerpen 27 oktober 1935)', in: *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, p. 1808-1809.

100 Zie hoger onder 'Het begrip activisme en zijn strafrechtelijke grondslagen'. De Schepper had het daarbij verkeerdelijk over een circulaire van de Procureur-generaal van het Hof van Cassatie.

101 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief 2. Depot J. Cuvelier*, Krijgsauditeurs en krijgsraden te velde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1919), 1209, dossier 878; BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82. Archief van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen en rechtsvoorgangers (jaar III (1794/95)-1929), 71, arrest 1920/27; *Gazette van Brugge*, 5 februari 1919, p. 2; *Burgerwelzijn*, 6 november 1920, p. 2 en 10 november 1920, p. 2; *La Patrie*, 19 oktober 1920, p. 3 en 6 november 1920, p. 2; *Journal de Bruges*, 7 november 1920, p. 2.

om de bestuurlijke scheiding in België door te voeren, deze scheiding in Brussel voor samen met de Duitse commissaris Köhler en de Duitser Pochhammer, en Lodewijk Severijns en Florent Peeters, afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen. In juni 1917 zou hij zich laten benoemen hebben tot ambtenaar in een Vlaams Ministerie (van Financiën?), waarna hij in het Brusselse ging wonen en zijn vroegere collega's ertoe aanzette om hetzelfde te doen. Tijdens een ondervraging kort nadat hij in november 1918 gevangen was genomen, verklaarde Oudkerk dat hij dat deed omdat hij anders vreesde zijn jaarwedde en pensioenrechten te verliezen. Maar later onderzoek toonde aan dat hij helemaal niet onder dwang had gehandeld en zijn benoeming zelf had aangevraagd. Oudkerk zou op 3 februari 1918 in Kortrijk de activistische meeting hebben bijgewoond waarop Victor Lambrechts en Hector Planquaert het woord voerden, en de verkiezingen voor de Raad van Vlaanderen en de Gouwraad van West-Vlaanderen plaatsvonden. In Sint-Denijs zou hij ook activistische vlugschriften en brochures hebben verspreid. Toen het in september 1918 duidelijk was dat de Duitsers de oorlog zouden verliezen, zou hij naar Sint-Denijs teruggekeerd zijn en er zijn ambt van ontvanger opnieuw hebben opgenomen. Een koninklijk besluit van augustus 1919 ontzette hem uit dat ambt. Volgens het Parketgeneraal pleegde hij hierdoor een inbreuk op artikel 118bis van het Strafwetboek en moest hij passend gestraft worden. Aangezien hij verstek liet gaan, werd hij voor het Hof niet verdedigd door een advocaat. Het Hof van Assisen van West-Vlaanderen behandelde zijn strafzaak op 23 december 1920 en veroordeelde hem (zonder jury) bij verstek tot een dwangarbeid van tien jaar en de levenslange ontzetting uit zijn burgerlijke rechten.¹⁰²

Het zevende en laatste activistenproces in West-Vlaanderen vond plaats op 23 maart 1921 en was gericht tegen de 27-jarige Jérôme Baert¹⁰³, handelaar uit Gent die tot augustus 1916 in Zwevegem woonde. Volgens de akte van beschuldiging verhuisde Baert in 1916 naar Gent waar hij een groothandelszaak in kruideniers- en

102 BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82 (Arresten Hof van Assisen van West-Vlaanderen 1794-1929), register 71, arrest 1920/31; *Journal de Bruges*, 4 november 1920, p. 2; *De Standaard*, 24 december 1920, p. 2; *Journal de Bruges*, 24 maart 1921, p. 3.

103 Jérôme-Camille Baert, geboren te Zwevegem op 1 juni 1894 en wonende in Kortrijk.

zeepwaren uitbaatte met een voornamelijk Duits cliënteel. Het parket van Gent vervolgde Baert eerst voor handel met de vijand (artikel 115, lid 5 van het Strafwetboek), maar een raadkamer van de rechtbank van eerste aanleg in Gent oordeelde dat er hiervoor niet genoeg bewijzen waren en stelde hem buiten vervolging. Omdat hij op een activistische verkiezingsmeeting in Zwevegem op 3 februari 1918 het woord had genomen en fel had gepleit voor de bestuurlijke scheiding van België, nadat hij eerst de Vlamingen tegen de Walen had opgehitst en de Belgische regering in Le Havre had geschoffeerd, vervolgde het Kortrijkse parket hem daarna voor activisme. Op diezelfde meeting zou hij zich ook tot lid van de Gouwraad van West-Vlaanderen en tot plaatsvervangend lid van de Raad van Vlaanderen hebben laten verkiezen. Tijdens die verkiezingsmeeting zou hij allerlei propagandamateriaal van het Centraal Vlaamsch Propagandabureau in Brussel hebben uitgedeeld met de bedoeling nieuwe aanhangers voor het activisme te werven.

Tijdens zijn ondervraging door de voorzitter van het Hof van Assisen wees Baert erop dat hij niet opzettelijk naar de verkiezingsbijeenkomst in Zwevegem was gegaan, maar daar toen toevallig was om er familiezaken te regelen. Hij zou niet akkoord gegaan zijn met zijn verkiezing tot lid van de Gouwraad van West-Vlaanderen en zou daarom nooit hebben deelgenomen aan een vergadering van die raad. Het Parket-generaal antwoordde dat er bij Baert helemaal geen sprake was van idealisme en dat dit goed bleek uit het feit dat hij tijdens de oorlog te Gent in het Duits reclame maakte voor zijn handelswaren en dat hij bij het terugtrekken van de Duitsers uit België met hen meetrok tot Luik, terwijl de Duitsers zijn koopwaren vervoerden op hun wagens. Het was dus uit pure geldzucht dat Baert zich aansloot bij de activistische beweging.

De Kortrijkse advocaat Robert Vermaut en de Antwerpse advocaat Frans Van Cauwelaert verdedigden Baert¹⁰⁴ en legden er de

104 Op 20 juni 1921 verdedigden zij ook samen de Kortrijkse activistische militair Georges De Vos voor het Krijgshof in Brussel en verkregen er zijn vrijspraak: J. MONBALLYU, 'Frans Van Cauwelaert als advocaat in strafprocessen tegen activisten', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 75 (2016), p. 224-225. In dat artikel is ten

nadruk op dat de beschuldigingen tegenover hun cliënt alleen op veronderstellingen, overdrijvingen en leugens berustten. Beiden vroegen dan ook dat hun cliënt zou worden vrijgesproken. De jury van het Hof van Assisen van West-Vlaanderen volgde hen in dat betoog en sprak Baert vrij op 23 maart 1921.¹⁰⁵

BESLUIT

In de provincie West-Vlaanderen zijn er na de Eerste Wereldoorlog 62 personen strafrechtelijk vervolgd voor activisme, maar slechts 28 hiervan stonden er terecht voor een strafrechtbank. Van deze 28 beschuldigden werden er negen vrijgesproken en negentien gestraft, waarvan één door de krijgsraad van het Groot Hoofdkwartier (en het Krijgshof), dertien door het Hof van Assisen van Brabant en vijf door het Hof van Assisen van West-Vlaanderen. Dit laatste Hof van Assisen was heel mild: naast zes vrijspraken werden gevangenisstraffen van twee jaar uitgesproken voor de activisten die in persoon verschenen. Voor wie verstek liet gaan, was het Hof strenger, maar zoals alle andere Hoven van Assisen, hield het rekening met het feit dat de veroordeelde opnieuw kon opduiken en het dan diens proces volledig moest overdoen. In West-Vlaanderen was de repressie van het activisme na de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk maar een mager beestje!

onrechte de zaak tegen Jérôme Baert niet opgenomen.

¹⁰⁵ Het strafdossier in deze zaak is verloren gegaan. Wat hierboven staat, komt uit BRUGGE, *Rijksarchief*, R 82, Arresten Hof van Assisen van West-Vlaanderen 1794-1929, register 71, arrest 1921/13; *Burgerwelzijn*, 1920, p. 2; *De Standaard*, 24 maart 1921, p. 2; *La Patrie*, 9 maart 1921, p. 4, 23 maart 1921, p. 3 en 26 maart 1921, p. 4; *Le Journal de Bruges*, 13 maart 1921, p. 2 en 24 maart 1921, p. 4.

August Reichensperger en
Jean-Baptiste Bethune

In verband met de studie van de neogotiek in West-Europa betekent de archivalische nalatenschap van baron Jean-Baptiste Bethune in het familiearchief de Bethune in Marke een onvoorstelbaar rijke schatkamer. Naast een uitgebreide verzameling architectuurplannen, schetsen en ontwerpen van onder meer beeldhouwwerk, meubelkunst en glasramen bewaart het familiearchief een bijzonder interessante collectie brieven van en aan J.B. Bethune. Deze verzameling brieven werd bovendien voorbeeldig geïnventariseerd. Daaruit mochten wij zelf een brieveneditie verzorgen betreffende de *Relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune*, uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis, Brugge, 1996. Vijftien jaar later verscheen dan deze publicatie met de briefwisseling tussen Jean-Baptiste Bethune en August Reichensperger, bezorgd door Wolfgang Cortjaens.

Over het leven en werk van Jean Bethune (1821-1894) zijn we goed ingelicht door zijn biograaf Jules Helbig (1910). Een herwaardering en vernieuwde belangstelling bracht de tentoonstelling over *De Sint-Lucasscholen en de Neogotiek 1862-1914* onder leiding van Jan De Maeyer in Gent 1988, met sindsdien een overvloed aan studies over het onderwerp, vooral onder de auspiciën van het KADOC en de Universitaire Pers in Leuven. De Universiteit Gent bleef niet achterwege en organiseerde in 1994 de tentoonstelling *Neogotiek in België* onder leiding van Jean van Cleven die, in afwachting van zijn doctoraatsthesis over Jean Bethune, belangrijke bijdragen in diverse tijdschriften leverde.

De Duitser August Reichensperger (1808-1895) is bij ons minder bekend. Een moderne biografie door de Amerikaan M.J. Lewis, *The Politics of the German Gothic Revival: August Reichensperger* (New York-Londen, 1993), biedt een goed portret van Reichensperger, vooral als politicus en centrale figuur van de neogotische beweging in Duitsland. Als jurist en magistraat was hij levenslang een begenadigd auteur en journalist, en een bevlogen redenaar van talrijke kritische betogen over de 19de-eeuwse bouwkunst en monumentenzorg. Geboren in Koblenz, werd hij een vurig pleitbezorger voor de voltooiing van de Keulse Dom, die hij aanzag

als een symbool van het rooms-katholieke Rijnland dat sedert 1816 door het protestantse Pruisen werd geregeerd. Hij werd de drijvende kracht van het *Dombauverein* in Koblenz (1837) en in Keulen (1840), gesticht om fondsen te verwerven voor het bouwwerk. Daarmee werd tegemoet gekomen aan Friedrich Wilhelm IV van Pruisen die een jaarlijkse subsidie voor de werken had vooropgesteld. Reichensperger betrachtte dat de Dom van Keulen niet alleen een symbool werd voor de cultuur en het katholicisme in het Rijnland, maar eveneens als een Duits nationaal monument kon worden aanzien. Sinds 1849 werd hij vertegenwoordiger van de katholieke zaak in het Pruisische Huis van Afgevaardigden. Hij werd tevens medeoprichter van de katholieke fractie in het Duits Parlement, namelijk de voorloper van de *Zentrumspartei*.

In 1845 leerde Reichensperger de Engelse architect George Gilbert Scott kennen ter gelegenheid van de architectuurwedstrijd voor de Nikolaikirche in Hamburg, waarbij Scott uiteindelijk de winnaar werd. Onder de impuls en met de steun van Reichensperger maakte G. Gilbert Scott in 1854 ook het ontwerp voor het Rathaus van Hamburg, geïnspireerd op de middeleeuwse lakenhalle van Ieper. Door G. Gilbert Scott werd de aandacht van Reichensperger gevestigd op de neogotische beweging en architectuur in Engeland met vooral de publicaties van A.W.N. Pugin. Pugins theorieën werden vervolgens in Duitsland bekend gemaakt door Reichensperger. Met introductiebriefven van Scott en naar diens aanwijzingen ondernam Reichensperger twee Engelandreizen, namelijk in 1846 en in 1851. In tegenstelling tot wat men soms beweert, heeft hij Pugin daarbij nooit ontmoet.

Reeds in 1845 had Reichensperger op het *Congrès archéologique* in Rijsel kennis gemaakt met de archeoloog Arcisse de Caumont en met A.N. Didron, stichter-uitgever van de *Annales Archéologiques* (1844-65), de Franse tegenvoeter van *The Ecclesiologist* in Engeland en het *Kölner Domblatt* in het Rijnland. Door hen werd Reichensperger gevraagd als jurylid in de architectuurwedstrijd voor Notre Dame de la Treille (1846) in Rijsel. Via Didron maakte hij ook kennis met Charles de Montalembert, 'pair de France', en auteur van onder meer *Du vandalisme et du catholicisme dans l'Art* (1839). Eveneens door Didron kwam hij in contact met Jozef A. Alberdingk Thijm en Victor de Steurs, voormannen van de rooms-katholieke emancipatiebeweging in Nederland. In zijn *Dietsche Warande* publiceerde Thijm zowel bijdragen van Didron als van Reichensperger.

Reichensperger leerde pas in de zomer van 1858 Jean Bethune kennen, die toen in gezelschap van de Engelse Baronet John Sutton een docu-

mentatiereis door Duitsland maakte. Deze reis werd ondernomen in het vooruitzicht van in Kiedrich(Rheingau) als glazenier en als bouwmeester opdrachten voor Sutton uit te voeren. In die zin was Bethune reeds bij naam bekend aan Reichensperger via een gemeenschappelijke vriend, de kunstschilder Jules Helbig in Luik, die van Duitse afkomst was. In de jaren 1850 had Reichensperger dus al contacten gelegd met verschillende vooraanstaande leiders van de neogotiek in West-Europa. Zijn relatie met Jean Bethune groeide uit tot een levenslange vriendschap waarbij Reichensperger ook ijverde om in Duitsland opdrachten voor ‘de Belgische Pugin’ te winnen.

De uitgave van Cortjaens bevat in het totaal 102 brieven, geschreven over een tijdspanne van 33 jaar (1858-1891). Daaronder bevinden zich 50 brieven van Reichensperger aan Bethune (1858-1888), 42 van Bethune aan Reichensperger (1862-1891) en 10 van of aan derden, namelijk August Martin, Ernest van Huele, Emilie Bethune, Jules Helbig, Broeder Marius-Pierre, Edward von Steinle en Eugène Viollet-le-Duc. De continuïteit van de brieven vertoont lacunes voor de jaren 1863, 1867, 1870 en 1872. Hoewel Bethune ongetwijfeld de Duitse spreektaal machtig was, schreef hij steeds in het Frans, wellicht omdat het hanteren van de Duitse schrijftaal hem te veel tijd en moeite kostte. Reichensperger schreef zowel in het Frans als in het Duits, hoewel hij met de jaren zijn moedertaal prefereerde. De toon van de scribenten is altijd hartelijk en respectvol. Een enkele keer schiet Bethune uit zijn sloffen, namelijk wanneer Reichensperger in een notitie over het Groot-Begijnhof van Sint-Amandsberg naar de grootvader van de architect Arthur Verhaegen verwijst, ‘als stichter van de vrije Universiteit van Brussel en notoir vrijmetselaar’ (brieven nrs. 63-64). Vooral echter blijkt Jean Bethune een goedhartig man, een idealist en diepgelovig christelijk kunstenaar die heel hard werkte ‘pour la cause (...) le sentiment du beau (...) du vrai reflèt fidèle de la divinité’ (nr. 59).

Bij Reichensperger komt vooral zijn politiek engagement dikwijls tot uiting. Hij volgt goed de politieke spanningen in België onder de liberaal-katholieke regering van Malou met onder meer de schoolstrijd. Via Bethune komt hij in contact met invloedrijke kringen rond Arthur Verhaegen en Joseph de Hemptinne (stichter van *Le Bien Public*). Allen zijn lid van de Sint-Vincentius-a-Paulo-beweging en veelal betrokken bij de Sint-Lucasscholen. Reichensperger laat niet na om voor Bethune te lobbyen in Duitsland, zoals bij de *Dommeister* van Keulen voor onder meer glasramen. Menigmaal komt de koepelmozaïek van de Dom van Aken ter sprake, waarvoor Bethune de cartons tekende. Verschillende

keren neemt Reichensperger deel aan de excursies van de *Gilde de St-Thomas et de St-Luc*, opgericht in 1863 onder impuls van James Weale met Bethune als voorzitter. Het internationale karakter van de vereniging was groot en daardoor interessant. Voor de rondreis in Noord-Duitsland (1888) verschaft Reichensperger een gedetailleerd reisplan met overvloedige inlichtingen en raadgevingen (nr. 87). Ook familiaal zijn er veelvuldige ontmoetingen in Keulen, Gent en zelfs in Blankenberge, waar Bethune een vakantiehuis bezat dat hij aan Reichensperger ter beschikking stelt (nr. 39). Op naam van laatstgenoemde staat de badstad niet zonder reden vermeld in de titel van *De Cologne à Blankenberge, Quelques notes sur l'art en Belgique* (1869). En door toedoen van de Bethunes gaan de twee dochters van Reichensperger op kostschool in het Engels klooster in Brugge (nr. 4).

Met zijn brievenuitgave biedt Wolfgang Cortjaens een breder perspectief aan de figuren van Bethune en Reichensperger en, in het algemeen, aan de neogotische beweging in West-Europa. Daarbij is de verwijzing naar Duits bronnenmateriaal een verrijking voor de bibliografie over het onderwerp en een belangrijke aanvulling van hoger vermelde biografie van M.J. Lewis. Afgezien van enkele kleine misvattingen, zoals Charles 'de Bethune van Outryve 'Ydewalle' (p. 146 noot 5) en de soms onlogisch lijkende rangorde van enkele brieven (onder meer nrs. 14,15-16) is de publicatie een toonbeeld van 'Deutsche Gründlichkeit'. Een overzichtelijke lijst van de brieven zou tot het gebruik van de bundel bijdragen.

Lori van Bierliet

Wolfgang CORTJAENS, *Amis Gothiques: der Briefwechsel von August Reichensperger und Jean-Baptiste Bethune (1858-1891)*. - Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2011. - XXII, 235 p.: ill. - ISBN 9782870440056

Kroniek

Tentoonstelling Pourbus en de vergeten meesters - In het Brugse Groeningemuseum liep van 12 oktober 2017 tot 21 januari 2018 een grote tentoonstelling getiteld 'Vergeten meesters. Pieter Pourbus en de Brugse schilderkunst van 1525 tot 1625'. Niet zozeer Pourbus zelf was 'vergeten', want in 1984 - 400 jaar na zijn overlijden - werd de schilder al grondig onder de loep genomen in een spraakmakende Pourbustentoonstelling met een wetenschappelijk hoogstaande catalogus van Paul Huvenne, die op dit onderwerp zijn doctoraat had behaald. Veertien jaar later, bij het vijfde eeuwfeest van de geboorte van Lanceloot Bondeel in 1998, bouwde een nieuwe expositie 'Brugge en de Renaissance: van Memling tot Pourbus' hierop voort. Toen was ook al sprake van een 'forgotten period'. Bij het huidige initiatief sloeg de kwalificatie 'vergeten' dan ook voornamelijk op de tijdgenoten en nakomers van Pieter Pourbus in Brugge in de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw. In haar geheel was deze periode vanuit kunsthistorisch en algemeen cultureel oogpunt nog onderbelicht, zodat een vervolg en een update van de vorige tentoonstellingen meer dan welkom waren.

In deze nieuwe tentoonstelling werd de artistieke productie van die tijd duidelijker gekaderd in het toenmalige economische en culturele klimaat, met de ingrijpende veranderingen teweeggebracht door het verlies van de commerciële toppositie van de Zwinstad, de sociale verarming en de politieke, religieuze en culturele omwentelingen van deze periode waarin de kunstenaars hun weg dienden te vinden na de hoogbloei van de Vlaamse Primitieven. Door de grote faam van kunstenaars als Van Eyck en Memling dreigden de schilders uit de 16de eeuw in de vergeethoek te belanden. Hoofdrolespeler in de sector van de schilderkunst was toen Pieter Pourbus, maar naast hem speelden ook Frans I en II Pourbus, Lanceloot Blondeel, Adriaan Isenbrant, Ambrosius Benson, Marcus Gerards en de 'familie' Claeissens met Pieter I en II, Gillis en Antonius een voorname rol. Zij zorgden voor een aanhoudende kunstproductie van meestal hoge kwaliteit, mede dankzij hun vermogen tot aanpassing aan de omstandigheden van het veranderende tijds-klimaat. Naarmate de welvaart verminderte werden ook de vermogende opdrachtgevers ter plaatse schaarser, waardoor de artistieke productie zich aanvankelijk ging richten op de export naar de commerciële concurrent Antwerpen en naar het moederland Spanje. Na 1540 verminderde ook deze afzet en werden de tijden voor

Zelf(?)portret van Pieter I Claessens, 1560 (Onbekende bewaarplaats)

de Brugse kunstenaars nog moeilijker. Toch was er hier een voldoende activiteit om ook in de Brugse schilderkunst de Renaissance-ideeën ingang te laten vinden, het eerst bij Lanceloot Blondeel, daarna ook bij zijn schoonzoon Pieter Pourbus. De doorbraak van het calvinisme en de erop volgende repressie waren een moeilijker te verteren evolutie, die er zelfs toe leidde dat een verdienstelijke ambachtsman als de schilder-graveur Marcus Gerards uitweek naar Noord-Nederland. Vanaf de reconciliatie in 1584, het jaar waarin ook Pieter Pourbus stierf, nam de familie Claeissens de artistieke productie tot in het eerste kwart van de 17de eeuw bijna volledig in handen.

Tevens werden in deze tentoonstelling verschillende (meester)werken exacter toegeschreven en toeschrijvingen gecorrigeerd. Vooral het oeuvre van de schildersfamilie Claeissens werd duidelijker bepaald. De signatuur 'Opus Petri Nicolai Morauli' was bekend maar is nu definitief aan Pieter I Claeissens toegekend. Dankzij doorgedreven studie van de ondertekeningen van zijn vijf gesigneerde werken met de intussen sterk geëvolueerde technische hulpmiddelen kon bijv. meer zekerheid worden verkregen omtrent het auteurschap van het schilderij De Heilige Ursula, dat niet langer aan Ambrosius Benson kan worden toegeschreven maar van Pieter I Claeissens moet zijn. De studie van de ondertekeningen helpt ook de relaties tussen de leden van de Claeissensfamilie te verhelderen. Over die leden en hun verwantschap weten we nu ook meer dankzij diepgaand onderzoek van archiefbronnen. Gillis, Antonius en Pieter II werden door hun vader Pieter I in het schildersvak gelanceerd. Gedurende enige tijd, zeker van 1560 tot 1576, kan van een echt familiebedrijf worden gesproken. Aan Gillis, van wie tot voor kort geen werk bekend was, kon thans een reeks van zes portretten worden toegewezen, die als hoogstaande portretkunst kunnen worden gekwalificeerd. Op de tentoonstelling wedijverden zij met de fijne en levensechte portretkunst waarin Pieter Pourbus uitblonk. Eén van Gillis' werken, een opmerkelijk portret van een jonge aristocraat, fungeerde als campagnebeeld voor de tentoonstelling, weliswaar een beetje gepimpt maar hierdoor nog opvallender. Van Frans II Pourbus, die de brug sloeg tussen de 16de-eeuwse Brugse schilderkunst en de Antwerpse barok van Rubens, werden op de tentoonstelling twee vroege portretten voor het eerst sinds lang herenigd.

De tentoonstelling ging vergezeld van een catalogus 'Vergeeten Meesters. Pieter Pourbus en de Brugse schilderkunst van 1525 tot 1625' (uitg. Snoeck, 350 p.), in redactie van Anne Van Oosterwijk en met bijdragen van diverse specialisten. Het eerste deel bestaat uit negen artikels waarin de

hoofdthema's van de tentoonstelling worden toegelicht: een historische schets van de stad in verval, de productie en verkoop van schilderijen in deze stad, de reconstructie van het oeuvre van de Claeissens, de ondertekeningen, de signatuur van Pieter Pourbus, zijn Brugse opdrachtgevers, schilders en rederijkers in Brugge, de afzet naar de Iberische wereld en de migratie van kunstenaars naar het buitenland. Daarna volgen 67 catalogusnotities, netjes opgedeeld volgens de schilders in chronologische volgorde en voor elke schilder voorafgegaan door een stand van de kennis desbetreffend. Elke notitie gaat vergezeld van één of meer illustraties en een technische beschrijving, waarbij de ruime aandacht voor de ondertekeningen opvalt. Achteraan volgt een uitgebreide bibliografie. In deze bibliografie zijn wel enkele mankementen te noteren. Het werk bedoeld in noot 62 op p. 29 ontbreekt in de bibliografie. Hetzelfde geldt voor de werken bedoeld in noot 5 p.151 en in noot 7 p. 310. De publicaties van d'Hulst gedateerd uit resp. 1951 en 1952 op p. 340 blijken om hetzelfde werk te gaan. Een ontbrekende verwijzing op p. 289 is die naar mijn catalogus 'Te Wapen! Heraldiek, teken van gezag en identiteit', Brugge, 2004. Elders in de catalogus, op p.163, wordt verwezen naar het 'vergierrecht van de hospitaalbroeders', waar 'vergierrecht' had moeten staan. De bron die voor dit gegeven wordt aangehaald in noot 5, 'Brugge 1994', komt overigens als zodanig ook niet in de bibliografie voor.

Globaal gezien kunnen we over deze tentoonstelling 'Vergeten meesters' niets anders dan positief oordelen. De tentoonstelling was uitstekend gedocumenteerd en uitermate goed doordacht en opgebouwd. Door haar specifieke inhoud kon ze niet het niveau van artistieke uitstraling bereiken dat we kennen van bepaalde vroegere tentoonstellingen rond schilders van de grote bloeiperiode. Haar grote waarde lag meer in het treffende beeld van de artistieke productie van een stad in zijn nabloei en in de grote vooruitgang in de kennis van de oeuvres van de betrokken kunstenaars. Dergelijke initiatieven, waarin de kunstwerken benaderd worden niet louter als esthetische objecten, maar ook als producten van een samenleving in een tijdsgewricht zijn zeer toe te juichen.

André Vandewalle

500 jaar Reformatie in Brugge - 2017 was een jubileumjaar voor de Protestanten wereldwijd en voor de vier Brugse protestantse gemeenten in het bijzonder, met name: de VPKB (de Verenigde Protestantse Kerk van België), de evangelische gemeente, de pinkstergemeente en de 7de Dag Adventisten.

Het was 500 jaar geleden dat Maarten Luther in oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de poort van de grafelijke kapel in Wittenberg spijkerde en daarmee een nieuwe tijd en vooral een nieuwe leer de wereld instuurde. Of dat voorval echt heeft plaats gevonden wordt door de hedendaagse geschiedkundigen sterk betwijfeld, maar dat Luther zijn 95 grieven tegen het Pausdom en de verkoop van aflaten heeft neergeschreven is een feit. De verzuchtingen van Luther tegen de wanpraktijken in de schoot van de katholieke kerk kenden in de kortste keren een nooit geziene verspreiding over Duitsland, de buurlanden en de rest van West-Europa tot in Engeland toe. Het succes van Luthers nieuwe leer was vooral te danken aan het gebruik van de opkomende boekdrukkunst, waarbij pamfletten, preken en boeken snel en in grote oplagen door rondtrekkende kooplieden in de steden aan de man werden gebracht. Vooral bij de begoede burgerij kende de nieuwe leer veel bijval. Rijke kooplieden hadden meestal een behoorlijke opleiding genoten, konden lezen en schrijven maar hadden ook vaak Latijn gestudeerd. Zij waren het dus die de dure, gedrukte Lutherteksten in hun bezit kregen en propageerden onder hun soortgenoten.

De eerste lutherse predikant, die in Brugge als dusdanig werd erkend, was Jacobus Sprenger (Ieper 1486-Bremen 1562). Hij trad in bij de kloosterorde van de augustijnen in Erfurt en studeerde theologie in Wittenberg bij Maarten Luther. Na zijn terugkeer in de Nederlanden in 1520, predikte hij lutherse opvattingen in de kloosterkerken van de augustijnen, o.a. in Antwerpen en Brugge. Al snel werd tegen hem een klacht ingediend en werd hij, na een onderzoek door twee Leuvense inquisiteurs, in Brussel gevangen gezet. Hij werd naar zijn geboortestad “verbannen”, maar daar werd hij voor dezelfde “ketterse dwalingen” opnieuw gearresteerd. Deze keer dreigde de brandstapel. Sprenger kon echter naar Wittenberg ontsnappen, verliet de kloosterorde en huwde met een verwante van Luthers echtgenote. Na zijn vertrek uit Brugge in 1521 werd de leiding van de lutherse gemeente alhier overgenomen door de mutsenmaker Hector Van Dommele. Bij een huiszoeking werd een groot aantal geschriften en reproducties van Luther gevonden. Van Dommele weigerde om de nieuwe leer af te zweren en stierf in 1527 op de brandstapel op de Burg. Na hem zouden, tussen 1527 en 1542, nog zeven Lutheranen worden geëxecuteerd, door verbranding of onthoofding.

B Y B E L,
D A T I S,
DE GANSCH E H. SCHRIFT,
Vervattende alle de Kanonyke Boeken des
OU DEN EN NIEUWEN
TESTAMENTS.

Door last van de Hoog-Mogende **HEEREN**
STATEN GENERAAL
Der Vereenigde Nederlanden, en volgens het Besluit der
Nationale Synode, gehouden te **DORDRECHT,**
in de Jaren 1618 en 1619,

*Uit de Dorsprengsle Taten in onze Nederlandsche spraak getrouwt overgezet: Met nieuwe
kytvoegde Verklaringsen op de diifers plaatsen, Aanteekeninge der
geheleide Texten, en nieuwe Registers op beide de*

T E S T A M E N T E N.

E N
Door geneene orde der Nederlandsche Kerken verbeterd van Druksluuten en
Mistellingen, die in den eerste Druk gevonden worden.

T e **G O R I N C H E M,**
By **NICOLAAS GOETZEE,** Ordinaris Stadsdrukker,
M D C C X L V I I I.

Frontispice van de garnizoensbijbel meegenomen door van Altena, een Statenbijbel gedrukt in Gorinchem in 1748 door Nicolaas Goetzee (Foto Riek ten Kate-van de Westeringh).

De meeste terdoodveroordeelden in Brugge - wellicht 42 - waren doopsgezinden of anabaptisten, volgelingen van de Fries Menno Simons, die de volwassenendoop predikte. Die werd pas toegediend als de bekeerling belijdenis van zijn geloof had gedaan. Doopsgezinden waren vaak werklieden en boeren, terwijl de lutheranen vooral uit de meer begoede middens van ambachtslieden en kooplui kwamen.

Toen het calvinisme vanaf de eerste helft van de 16de eeuw in Brugge opgang maakte, werden ook dan de eerste predikanten vervolgd en terechtgesteld, maar het tij keerde toen in 1578 de “Calvinistische Republiek” werd uitgeroepen, die zes jaren zou stand houden, tot de Prins van Chimay, de stadhouder van Vlaanderen, zich aan de zijde van de oprukkende Spanjaarden schaarde en in maart 1584 Brugge verraderlijk uitleverde aan de Hertog van Parma. De hervormde Brugse magistratuur werd terzijde geschoven, de burgemeester gevangen gezet en Chimay benoemde een nieuw bestuur dat de eed van trouwheid aan het katholieke Spanje aflegde. Vanaf dan werden de hervormden gedwongen om weer ondergronds te gaan (“De gemeenten onder het kruis”). Het werd heel stil in Brugge, tot Maria-Theresia in 1771 aan de protestanten de toestemming gaf om hun doden te begraven op een onopvallende plaats. Zo ontstond later in Brugge het “Protestants kerkhof” gelegen vooraan in het rechtergedeelte van de centrale begraafplaats. We moeten wachten tot 1817 toen, in het voormalig Theresianenklooster in de Ezelstraat, een garnizoenskerk annex hospitaal werden opgericht voor de soldaten van Willem I. De predikant van dienst was Ds. Robbert van Altena. In 1830, tijdens de woelige periode van de Belgische Omwenteling, vluchtte het gezin van Altena naar Vlissingen en vandaar naar Utrecht, waar de predikant stierf in 1851. De garnizoensbijbel, die van Altena in zijn vlucht meenam, bestaat nog altijd, is in privé-handen, maar werd vorig jaar in Brugge tentoongesteld tijdens de expositie “Maarten Luther - de stem die stenen breekt” in ’t Keerske (de kerk van de VPKB) en een tweede maal tijdens de tentoonstelling “500 jaar reformatie en protestantisme in Brugge” in het Stadsarchief.

De huidige stand van zaken binnen de protestantse gemeenten is er één van groei en doorzetting, van samenwerking met elkaar, maar vooral met de blik gericht naar de oecumene. Niet meer “elk voor zich” maar “samen sterker”. De VPKB, de pinkstergemeente, de oecumenische werkgroep “Samen rond de Bijbel”, het Stadsarchief, de stad Brugge en de Openbare Bibliotheek “De Biekorf” hebben, door intense samenwerking, het Lutherjaar 2017 in Brugge op onvergetelijke wijze op de kaart kunnen zetten.

Danielle Constant-Favorin

Academie Brugge 300 jaar - De Academie van Brugge behoort tot de oudste kunstacademies van Vlaanderen. Een stedelijk 'hallegebod' van 17 november 1717 betekende de start van de 'Vrije ende excempte Confrerie van de teecken- ende schilderkunst'. Hiermee werd gehoor gegeven aan een initiatief van een aantal vrijheidslievende 'beeldenmakers' om hun kunst te beoefenen buiten het keurslijf van de uit de middeleeuwen daterende ambachtsstructuren. Er werden onmiddellijk leergangen architectuur- en figuurtekenen opgestart en de academie kreeg een onderkomen in de Poortersloge. In 1881 werd ze tot stedelijke instelling omgevormd. In 1891 verhuisde de academie naar de voormalige Bogardenschool in de Katelijnestraat, waar ze nog steeds gevestigd is.

Een halve eeuw geleden werd het 250-jarige bestaan gevierd met onder meer een publicatie van stadsarchivaris Albert Schouteet '250 jaar Academie voor Schone Kunsten te Brugge 1717-1967' met een studie over directeur Jan Garemijn als kunstschilder (Brugge, 1970). Dezelfde inventariseerde het archief van de academie tot 1892 en publiceerde er in 1958 de inventaris van. Het nummer drie van jaargang 24 (2017) van de nieuwsbrief 'Archiefleven' geeft naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag een overzicht van dit archief (p.2-3).

De stedelijke academie zelf herdacht haar eerbiedwaardige verjaardag met een aantal tentoonstellingen, waarvan de voornaamste onder de titel '#ACA300' liep in de stadshallen van 11 november tot 3 december 2017. Een reeks tentoonstellingen van alumni vond plaats op diverse locaties in de stad. Een overzicht hiervan wordt geboden in het mooi verzorgde boekje '300 jaar Academie Brugge' (144 blz., Stad Brugge, Academie DKO & Kunsthumaniora).

G.

Verrijk je kijk op Brugge - Op 11 maart 2016 lanceerde Musea Brugge de reeks 'Brugge in 100 objecten' in aanloop naar de heropening van het Gruuthusemuseum. Aan de hand van 100 objecten werd gedurende twee jaar gegrasduind in de geschiedenis van Brugge. Het wekelijks artikel in het Brugsch Handelsblad en vooral op de blog *bruggein100objecten.wordpress.com* hadden veel volgers.

Om de lijst van 100 objecten samen te stellen deed Musea Brugge een oproep aan alle Brugse erfgoedbewaarders (archieven, bibliotheken, kloosters,

Het draakje van de Waterhalle, stenen overblijfsel van het laat 13de-eeuwse gebouw, wellicht basement van een zuil (Museum Brugge).

kerkfabrieken, heemkringen, ...). Iedereen mocht één of meer objecten nomineren. Enige voorwaarde: de objecten moesten bewaard worden op Brugs grondgebied. De schedel van de Brugse beer opende de reeks, het portret van Lodewijk van Gruuthuse sloot de serie af op 2 maart 2018.

Alle objecten samen overspannen een periode van de prehistorie tot eergisteren. Ze vertelden de Brugse geschiedenis op z'n breedst: op cultureel, economisch, politiek en religieus vlak, beleefd door de Bruggeling in de straat en op de troon, in uitzonderlijke tijden en in het dagelijks leven. De reeks 'Brugge in 100 objecten' werd feestelijk afgesloten op Erfgoeddag 2018 met een verkiezing van het meest populaire object.

De reeks 'Brugge in 100 objecten' krijgt een vervolg op een nieuwe blog, www.verrijkjekijkopbrugge.be, online vanaf 9 maart. Deze blog telt af naar de opening van het Gruuthusemuseum. Er zullen berichten verschijnen over de voortgang van de werken in en om het Gruuthusepaleis en over de activiteiten in het nieuwe museum. En de reeks van 100 objecten zal er maandelijks aangevuld worden met een object dat een plaats zal krijgen in het Gruuthusemuseum. Ook deze objecten zullen weer heel wat verhalen vertellen over de stad en haar bewoners.

Aleid Hemeryck

Provinciale erfgoedprijs 2017 - De erfgoedprijs van de provincie West-Vlaanderen ontstond in 2010 als vernieuwende vorm van de provinciale prijzen voor geschiedenis en volkskunde. De prijs voor publiekswerking is tweejaarlijks (start 2011). De prijs voor onderzoek is vierjaarlijks (start 2013); Zo kwamen beide prijzen aan bod in 2017, meteen de laatste maal want vanaf 2018 heeft Vlaanderen het cultuurbeleid geschrapt uit het provinciaal takenpakket. In de bijgaande, opnieuw zeer mooi gepresenteerde brochure merkt Jo Rombouts, voorzitter van de jury, terecht op dat hij hoopt dat er ‘via andere kanalen een blijvende aandacht zal gekoesterd worden voor erfgoedonderzoek’ (p. 5). Toch ziet noch hij, noch iemand anders de kandidaten om die regionaal zo motiverende initiatieven over te nemen.

Zoals voor de vorige prijzen werd ook nu weer een publieksoproep gedaan om kandidaturen in te sturen. Voor de prijs publiekswerking stuurden meer dan 400 mensen een voorstel in. Na een eerste selectie bleven er twaalf initiatieven over, die dan voorgelegd werden aan een erfgoedjury. Die ging, zoals bij vorige prijzen, op zoek naar vernieuwende initiatieven die een voorbeeldfunctie kunnen opnemen, maatschappelijk relevant zijn en verbindingen leggen met andere sectoren zoals de kunsten, jeugd, welzijn, onderwijs, toerisme, ...

De provinciale erfgoedprijs 2017, publiekswerking, (5.000 euro) werd toegekend aan het Wielermuseum uit Roeselare voor het project ‘Koers is religie’, één van de publieksprojecten (in de Paterskerk). Ondertussen is het Wielermuseum zelf gesloten voor een grondige renovatie van het gebouw en van de scenografie. De twee premies, telkens 2.500 euro, gingen naar het Ypermuseum dat een groot publieksproject opzette in de voorbereidingsfase van een nieuw stadsmuseum (Van stadhuis naar huis van de stad) en naar de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk voor het schitterend werk rond de ontsluiting van de zwikken (102 14^e-eeuwse beeldhouwwerkjes op 4 m hoogte) in de Kortrijkse Gravenkapel. Twee projecten kregen een eervolle vermelding: het Abdijmuseum Koksijde met ‘Idesbald leeft’ en de erfgoedcel Kusterfgoed voor ‘Strand in bloei’, over de populaire traditie van de strandbloemen. De zeven andere projecten op de longlist waren: de publiekswerking van het Stadsarchief Ieper; de erfgoedcel Brugge voor de lange en constante inzet voor de digitale ontsluiting van erfgoed; het vernieuwde Fransmansmuseum in Koekelare; de Musea Brugge voor het project ‘Brugge in 100 objecten’, de smaakmaker voor het ‘nieuwe’ Gruuthuuseum; ‘Breng

bij', een project van de stedelijke musea Kortrijk ook in functie van de museumvernieuwing; Eperon d'Or', de nieuwe en zeer mooie behuizing van het Izegemse borstel- en schoeiselmuseum en tenslotte het nieuwe streekbezoekerscentrum Heuvelland in Kemmel. Alles samen een schitterend palmares dank zij een rijke oogst die eens te meer bewijst dat de aanpak van geschiedenis, volkskunde en erfgoed de jongste decennia grondig veranderd en verrijkt is.

De vierjaarlijkse prijs voor onderzoek werd in 2017 voor de tweede (en laatste) keer toegekend. Er werden elf inzendingen onderzocht. Volgens de jury was het aanbod zeer divers, kwaliteitsvol, innovatief en vaak met een internationale allure. Ook het gebruik van nieuwe werkmethodes en de interdisciplinaire aanpak vielen op. De prijs werd toegekend aan Jan Trachet voor zijn werk 'Verlande voorhavens', een interdisciplinair onderzoek naar middeleeuwse havensites in de Zwinstreek. Hoe vernieuwend en boeiend het resultaat is konden we zelf vaststellen toen het Genootschap Jan Trachet aan het woord liet tijdens onze succesvolle jaarvergadering 2016. Een premie werd toegekend aan Bruno Forment voor zijn werk rond en aan de 'Dubosq-decorcollectie', één van 's werelds belangrijkste verzamelingen, bewaard in de Kortrijkse Stadsschouwburg. De Erfgoedcel Kortrijk kreeg in 2013 al een speciale vermelding voor de publiekswerking rond die collectie. Er waren ook drie eervolle vermeldingen, resp. voor: VZW Variaties, een vereniging die actief is rond dialecten en oraal erfgoed en die vrijwilligerswerk daarrond wil stimuleren; voor Texture 'Duiken in de machine' een zoektocht naar de mogelijkheden om 3D-modellen te gebruiken voor de bewaring en de ontsluiting van industrieel en agrarisch erfgoed; een derde eervolle vermelding arriveerde bij Harelbeke voor een totaalproject rond het rijke archeologisch verleden van de regio. Verder kwamen nog zes inzendingen in de brochure terecht: Vincent Debonne: Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen, 1200-1400; Pieterjan Deckers: Tussen land en zee. Macht en identiteit in de kustvlakte van Vlaanderen, Zeeland en Noord-Frankrijk tijdens de vroege middeleeuwen (500-1000 na C.); Jan Dumolyn: Bruges. A medieaval metropolis (ca 850-ca 1550); Maarten Van Alstein: Het onderzoek rond de herdenking van de Eerste Wereldoorlog en de IJzertoren; Memoriaal Museum Passchendaele: wetenschappelijk onderzoek omtrent landschappelijk en onroerend erfgoed WOI en Romain Vanlandschoot met een studie rond het Gazetje van Thielt.

Ook hier reageerde de jury zeer positief. Blijft de vraag waar de inspanningen van de provincies rond geschiedenis, volkskunde en erfgoed vandaag een nieuwe thuis gaan vinden. Of gaan ze gewoon verdwijnen?

De proclamatie van de prijs had plaats op 25 november 2017 in de beschermde gebouwen van de ‘Brugeoise’. De bijgaande brochure die toen werd voorgesteld loont de moeite, maar lijkt onbereikbaar geworden, vermits de makers ervan, de provinciale dienst voor cultuur, ook verdwenen zijn naar andere oorden.

Ludo Valcke

Redactieraad opgericht - Op 11 september 2017 besliste de Algemene Vergadering van het Genootschap een Redactieraad voor de Handelingen op te richten. Tot dan toe fungeerde de vergadering zelf als redactieraad, wat echter leidde tot te complexe besprekingen in combinatie met de organisatorische aspecten van de genootschapswerking. Een afzonderlijke redactieraad wordt geacht sneller en meer gestructureerd te kunnen werken en tot een vlottere samenstelling van de tijdschriftnummers te leiden. Bovendien biedt deze de gelegenheid aan de leden van de Algemene Vergadering die geen deel uitmaken van de Redactieraad, om als referent (beoordelaar) voor de ingediende artikels te fungeren. Elk artikel wordt inderdaad onderworpen aan een ‘peer review’, wat een beoordeling inhoudt door minstens twee beoordelaars, al dan niet extern aan het Genootschap.

De samenstelling van de Redactieraad is als volgt:

- Redactiesecretaris: Kurt Priem
- Redacteuren middeleeuwen: Lies Vervaeke en Paul Trio
- Redacteuren Nieuwe Tijd: Kurt Priem en Luc François
- Redacteuren Nieuwste Tijd: Ludo Valcke en Johan Vannieuwenhuysse
- Redacteur kunsthistorische bijdragen: Anne Van Oosterwijk
- Supervisor: André Vandewalle

Voor een goede gang van zaken werd een stappenplan opgesteld, dat in detail weergeeft welke weg een artikel aflegt vanaf het indienen tot de publicatie in het tijdschrift. Deze gang van zaken wordt voor elk artikel afzonderlijk genoteerd op een digitaal werkblad. Ten behoeve van de referenten is een beoordelingsfiche opgemaakt, die de vragen bevat waarop zij

moeten antwoorden. Aan de Algemene Vergadering wordt van elk nummer een stand van zaken voorgelegd. Al deze documenten, samen met de artikels in hun opeenvolgende versies, worden ter beschikking gesteld van de Redactieleden op een beveiligde rubriek van de website.

Deze vernieuwing draagt duidelijk de stempel van de digitalisering en de online werking. Hiermee verwacht het bestuur van het Genootschap niet alleen meer hedendaags maar vooral vlotter en efficiënter te werken en de Handelingen tijdig en kwaliteitsvol te kunnen blijven afleveren.

André Vandewalle

Jaarvergadering 2017 - De traditionele jaarvergadering, waarop alle leden van het Genootschap zijn uitgenodigd, vond plaats op zaterdag 9 december 2017 en verliep bijzonder succesvol. Het goed gevulde programma lokte ongeveer 75 aanwezigen in de aula van het Stadsarchief.

Voorzitter André Vandewalle verwelkomde de aanwezigen en gaf een overzicht van de werking in het afgelopen jaar. Hij wees voornamelijk op de afwerking van de nadere ontsluiting van de gedigitaliseerde Handelingen 1939-1999 en de hoge raadplegingscijfers van deze 'Handelingen online' via het Open Journal System (OJS). Een andere belangrijke realisatie was de oprichting van een Redactieraad voor de Handelingen en de striktere toepassing van de 'peer review' van aangeboden artikels. Uiteraard ging ook veel aandacht naar de samenstelling en publicatie van de twee nummers van de Handelingen jaargang 154 (2017) en naar de voorbereiding van de publicatie van twee monografieën, nummer 14 in de reeks Vlaamse Historische Studies en nummer 3 in de reeks Historische Monografieën Vlaanderen.

De Handelingen werden vervolgens toegelicht door redactiesecretaris Kurt Priem, waarna Marc Ryckaert als coördinator van de afzonderlijke publicaties de VHS 14 over de laatste Brugse rederijkers voorstelde alsook het HVM-boek door Joke Verfaillie met als titel 'Au Coeur de la Cour'.

Hoogtepunt van de vergadering was de lezing door de auteur van de VHS 14 Marc Carlier, die een boeiende uiteenzetting bracht van de inhoud van

Marc Carlier aan het woord tijdens de Jaarvergadering (foto Marc Ryckaert)

zijn boek, vergezeld van toepasselijk beeldmateriaal op scherm. Na zijn uiteenzetting beantwoordde hij enkele vragen uit het publiek.

Zoals naar gewoonte werd de vergadering afgerond met een drink in de onthaalruimte van het Stadsarchief. Tussendoor konden de leden het nieuwe nummer van de Handelingen in ontvangst nemen, de nieuwe boeken aankopen en grasduinen in de vroegere publicaties.

MASTERPROEVEN GESCHIEDENIS 2016-2017¹

KU Leuven

BAVIN, Véronique, *Vergelijking tussen de heiligenlevens van de Witgercycles van de elfde eeuw: de Heilige Goedele, Veerle, Begga, Amalberga, Reinildis en Ermelindis* (Brigitte Meijns)

BIJNENS, David, *De buitenlandse politiek en diplomatieke relaties van graaf Boudewijn V van Vlaanderen (1035-1067). Een onderzoek aan de hand van niet-Vlaamse bronnen* (Brigitte Meijns)

D'HAENE, Emma, “*Un peu de lain, et autres petites bagatelles*” *De eigendommen van poorters en buitenpoorters van Kortrijk en de civilisatietheorie* (Johan Verberckmoes)

GEERAERT, Pieter, *Herstel van het platteland in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog* (Yves Segers)

GYSEMANS, Steven, *Heroïek in Parijs-Roubaix. Perceptie van een Franse wielerklassieker in Vlaanderen* (Dries Vanysacker)

HOUMANS, Claudia, *De wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog* (Yves Segers)

HULSMANS, Lisa, *Brievendagboek van Luis de Peñaranda* (Violet Soen)

MEULEMAN, Camille, *Margaretha van Lalaing (1574-1650) gravin van Lalaing, gravin van Berlaymont en barones van Schorisse. Female authority door self-fashioning als overlevingsstrategie in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Violet Soen)

VEREEKEN, Rayek, *Ruimtelijke ontwikkeling van Oudenaarde in de (late) middeleeuwen* (Paul Trio)

WOUTERS, Arne, *Het beeld van de bisschoppen van Noyon-Doornik in arengae tegen de achtergrond van de Gregoriaanse hervorming* (Brigitte Meijns)

1 De vorige aflevering van deze rubriek verscheen in *Handelingen 153-2* (2016). De namen tussen haakjes zijn de promotoren. Met dank aan Heidi Deneweth, Reinou Vermoesen, Lies Vervaeke en Paul Trio.

Universiteit Gent

DANCKAERT, Bram, *'Den troost der armen': een studie van een populair remedieboek en de medische volksliteratuur in de achttiende eeuw* (Steven Vanden Broecke)

DE BOCK, Jens, *Damme als voorhaven van Brugge. Onderzoek naar de betalingen van Brugge in de haveninfrastructuur van Damme en hoe dit haar invloed er vergrootte (1280-1397)* (Jan Dumolyn)

DE CLERCQ, Tim, *De verspreiding van de Gentse Oorlog (1379-1385): Waar kwamen de Vlaamse boeren in opstand?* (Jan Dumolyn)

DE RYCKE, Christine, *Leven met Engelen. Een studie naar het geloof in beschermengelen in de Zuidelijke Nederlanden en de invloed van de Reformatie en Contra-Reformatie* (Steven Vanden Broecke)

DE WAELE, Tom, *Heerlijke machtsuitoefening in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen, ca. 1450-1500: Het land van Wedergrate* (Frederik Buylaert)

DESMADRYL, Mathias, *Ghebannen uten lande van Vlaendren. Het gebruik van politieke verbanning als conflictregulering tijdens de 15de-eeuwse troebelen in Gent* (Jan Dumolyn)

DILLEN, Kristiaan, *Op den watervloede een kleyn en ongheacht stedeken. Bijdrage tot de geschiedenis van de havensteden aan het Zwin: de casus Hoeke (13de-16de eeuw)* (Jan Dumolyn)

HEYNDRICKX, Maxime, *De dood nieuw leven ingeblazen. Persoonlijke geschriften en reflecties over de dood 1914-1918* (Antoon Vrints)

LABEEUW, Tijn, *Ik beken de diefstal te hebben gepleegd, en zulks te hebben gedaen uit hongersnood. Voedsel- en houtdiefstal als overlevingsstrategie en deel van de economy of the makeshifts in Brugge, 1840-1860* (Antoon Vrints)

NAERT, Stan, *Everaert versus Vives? Perceptie rond armenzorg en liefdadigheid bij Juan Luis Vives (1492-1540) en de Brugse rederijker Cornelis Everaert (ca. 1480-1556)* (Anne-Laure Van Bruaene)

RUYTHOOREN, Matthias, *Le revenu le plus beau et clair de ce pays: douanediscours en -politiek in de Oostenrijkse Nederlanden (1725-1754)* (Klaas Van Gelder)

SMESSAERT, Floor, *Frankrijk en de Oostenrijkse Nederlanden tijdens 'La régence' (1715-1723)* (René Vermeir)

SURMONT, Hannah, *Frans Gevaert (1911-2006), historicus en Vlaams-nationalist. Van inciviek tot ridder in de Leopoldsorde* (Bruno De Wever)

VAN ACKER, Lucas, *No honey, no money? De economische betekenis van de bijenteelt in Vlaanderen, ca. 1650-1850* (Thijs Lambrecht)

VAN DER STEEN, Pieter, *Conflictstrategieën van de Gentse oudkleerkopers (17de-18de eeuw). Een kwalitatieve discoursanalyse van de procesdossiers van de Gentse oudkleerkopers* (Anne-Laure Van Bruaene & Tim De Doncker)

VERBERGT, Marie-Gabrielle, *Mediëvisten en moderniteit. Periodisering in het debat over de 'Bourgondische staat' na 1945* (Berber Bevernage & Frederik Buylaert)

VERCAUTEREN, Stef, *Het cureren vande siecke ende gequetste soldaten: de gezondheidszorg in het Ejército de Flandes, 1584-1668* (René Vermeir)

Universteit Antwerpen

FOUBERT, Jiel, *'Vlaming onder de Vlamingen': een historisch-antropologische studie van de IJzerbedevaarten (1960-1980)* (Marnix Beyen)

Vrije Universiteit Brussel

Geen scripties met betrekking tot het graafschap Vlaanderen of de provincie West-Vlaanderen

Auteurs

Leen Bervoets (°1991) behaalde in 2015 met grootste onderscheiding een master in de geschiedenis aan de UGent. Haar masterscriptie handelde over de sociale dynamiek in het twaalfde- en dertiende-eeuwse Brugge. Momenteel is ze assistente middeleeuwse geschiedenis aan de UGent en werkt ze aan een doctoraat onder de supervisie van Jan Dumolyn en Els De Paermentier. De werktitel van haar onderzoek luidt: “Sociale dynamieken in dertiende-eeuwse Vlaamse steden: poorters en poorterschap in een tijd van diepgaande verandering.”

Contactgegevens: Leen.Bervoets@UGent.be

Stan Pannier (°1994) behaalde in 2016 een master in de geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn scriptie handelde over het Sint-Janshospitaal in Brugge in de 16de en 17de eeuw en de impact van de vele conflicten en de contrareformatie op de werking van deze instelling in die periode. Momenteel werkt hij aan een eindverhandeling voor het behalen van een master in de algemene economie, tevens aan de Universiteit Gent. Contactgegevens: stan.pannier@telenet.be.

Marc Constandt (°1958) is licentiaat geschiedenis van de R.U.Gent (1980). Hij was eerst archivaris en is nu conservator bij de gemeente Middelkerke. Zijn onderzoeksthema is de geschiedenis van het kusttoerisme.

Contactgegevens: marc.constandt@telenet.be

Daniël De Clerck (°1938) is ere-advocaat aan de balie te Brugge en emeritus hoofddocent aan de rechtsfaculteit van de KU Leuven. Hij publiceert sinds zijn emeritaat over de geschiedenis van Brugge huizen en over opvallende historische figuren met een Brugs verleden. Hij bestudeert thans het leven en werk van de Brugse neo-classicistische schilder Frans Kinsoen.

Contactgegevens: daniel.declerck38@gmail.com

Marjoleine Delva (°1994) behaalde een master in de geschiedenis, richting Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven (2016). In haar masterproef *De sluipwegen van de roem deed ze onderzoek naar de marktontwikkeling voor James Ensor ten tijde van 'Les XX' (1883-1893)*. Momenteel is ze als halftijds praktijkassistent verbonden aan de onder-

zoeksgoep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750. Daarnaast studeert ze deeltijds voor een master in de culturele studies.

Contactgegevens: marjoleine.delva@kuleuven.be

Jos Monballyu (°1948) studeerde rechten (1966-1971) en moderne geschiedenis (1966-1972) aan de KULeuven en maakte een doctoraal proefschrift over het gerecht in de kasselrij Kortrijk, 1515-1621. Hij was tot 2013 gewoon hoogleraar aan de rechtsfaculteit van de KULeuven in de vestigingen te Leuven, Kortrijk en Brussel en publiceerde meerdere monografieën en artikelen over de geschiedenis van het strafrecht in België van de late middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog. Hij was redactielid van het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, lid van de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de oude wetten en verordeningen van België, bestuurslid van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge en voorzitter van het Comité rechtsgeschiedenis van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Ook was hij advocaat aan de balie in Leuven (1973-1983) en Kortrijk (1983-1984), buitengewoon opdrachthouder voor het universitair onderwijs op het kabinet van de Vlaamse minister van Onderwijs Daniel Coens (1988-1992), deeltijds adviseur voor het universitair onderwijs op het kabinet van de Vlaamse minister van Cultuur Hugo Weckx (1992-1995), provincieraadslid voor West-Vlaanderen (1991-2006) en voorzitter van de Hogeschool West-Vlaanderen (1995-2006).

Contactgegevens: jos.monballyu@skynet.be

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Pastoor Termotestraat 5, 8750 Wingene

(priem.kurt@gmail.com)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuysse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. D'hondt, J. Dumolyn, L. François, A. Hemeryck, D. Marechal, J. Mertens, M. Nuytens, R. Opsommer, P. Trio, J. Van Acker, A. Van den Abele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo, A. Van Oosterwijk, D. Vansacker en L. Vervaeke.

Met de steun van

Vlaanderen
verbeelding werkt

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

De Windroos, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang 25,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *IJveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., (VHS 11) 23,55 €
- J. Mertens en P. Vandewalle, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- M. Carlier, *De laatste Brugse rederijders. Het Vlaams letterkundig leven in Brugge van het einde van het Ancien Régime tot na de Belgische onafhankelijkheid*, 2017, 218 blz. (VHS 14) 29,00 €
- A. Vandewalle en M. Ryckaert, *Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 2014, 126 blz. 15,00 €

